

SHËTZAT

LE
PLEIADI

VII, 1963 — 5-6
7-8

S H Ê J Z A T

[LE PLEIADI]

**E përkohëshme kulturore, shoqërore
e artistike**

Rivista culturale, sociale ed artistica

Vjeti VII - n. 5-6-7-8   Máj-Gusht 1963

Anno VII - n. 5-6-7-8   Magg.-Agosto 1963

**Drejtuer Përgjegjës
Direttore Responsabile**

MATILDE MANCINELLI

Kryeredaktor - Redattore capo

MARTIN CAMAJ

**Selija e Redaksisë dhe e Administratës:
Sede della Redazione e Amministrazione:**

**Drejtuesi për letrë e lajmime:
Indirizzo per la corrispondenza:**

PIAZZA DELLA BALDUINA, 59

**Dorshkrimet, dhe në qoftë se s'botohen,
nuk kthehen.**

**I manoscritti, anche se non pubblicati,
non si restituiscono.**

**Pronar - Proprietario
ERNEST KOLIÇI**

**Derdhja e pajtimeve - Versamenti:
Conto Corrente Postale 1/23626**

Vjeti VII - n. 5-6-7-8

Anno VII - n. 5-6-7-8

Máj-Gusht 1963

Maggio-Agosto 1963

PËRMBAJTJA

Sommario

Komiteti Organizues
(Comitato Organizzatore)

MARTIN CAMAJ:

Në rasën e 60 vjetorit të lindjes së Ernest Koliqit.
(In occasione del 60° genetliaco del prof. Koliqi).

P. GIUSEPPE VALENTINI S.J.:

Scutari e il suo poeta.

KARL GURAKUQI:

Ernest Koliqi.

ALOIS SCHMAUS:

Die albanische Volksepik.

GIUSEPPE SCHIRO' jr.:

Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1467.

PIERO TAMBURI e DUSHKO VETMO:

E po hëna...
(E la luna...).

EKREM VLORA:

Një veshtrim mbi kulturën e popullit shqiptar.
(Uno sguardo alla cultura del popolo albanese).

LOK LIMTHI:

Meritë e pohueme.
(Merito associato).

TAHIR ZAJMI:

Kontributi i Koliqit mbi Kosovën.
(Il contributo del Koliqi alla cultura kosovara).

LLUKA PERRONE:

Vjerrsha.
(Versi).

GIUSEPPE GRADILONE:

Koliqi e gli Italo-albanesi.

ANGELA CIRRINCIONE:

I personaggi del romanzo « *Shija e bukës së mbrûme* ».

KOSOVARI:

Veshtrim i thjeshtë krahasues.
(Un semplice sguardo comparativo).

ADEM HODO:

Bregu i detit.
(La riva del mare).

FRASNJOTI:

Il telaio a Frascineto.

ROSOLINO PETROTTA:

Incontri con gli Arvaniti della Grecia.

GJIN DUKA:

Hije e drita në male të Dukagjinit.
(Ombre e luci nelle montagne di Dukagjin).

D. PRENK NDREVASHAJ:

Bluti i helmuem.
(La grappa avvelenata).

MARTIN CAMAJ:

Legjenda.
(Leggende).

Kronikë kulturore.
(Cronaca culturale).

KREMTIM I 60 VJETORIT T'ERNEST KOLIQT

**FESTEGGIAMENTO DEL 60° COMPLEANNO
di ERNESTO KOLIQT**

KOMITETI ORGANIZUES COMITATO ORGANIZZATORE

Prof. **P. Giuseppe Valentini**, dell'Università di Palermo, mbarshtues
(coordinatore)

Ecc. **Ekrem Vlora**

Prof. **P. Giacomo Marlekaj**, dell'Università di Bari

Rev.mo **Papas Giovanni Stamati**

Prof. **Giuseppe Schirò**, dell'Università di Roma

Prof. **Giuseppe Gradilone**, dell'Università di Roma

Prof. **Karl Gurakuqi**, dell'Università di Palermo

Prof. **Papas Matteo Sciambra**

On. Dott. **Rosolino Petrotta**

Sig. **Tahir Kolgjini**

Ecc. **P. Teodoro Minisci**, Archimandrita Ordinario dell'Abbazia
di Grottaferrata

Rev. **D. Zef Oroshi**

Dott. **Martin Camaj**, Sekretar (Segretario)

FALNDERIM

Komiteti organizues për botimin e këtij numri, kushtue 60 vjetorit të lindjes së prof. Koliqit, falnderon përzëmërsisht bashkë-atdhetarët që me ndihmën e tyre financjare lehtësuen botimin e këtij fashikulli të veçantë të «*Shêjzavet*».

Ernest Koliqi në tryezë të punës (Ernest Koliqi al tavolo di lavoro)

(Ritratto di: **LIN DELIJA**)

Fjala qet fjalën

Në rasën e gjashtëdhjetëvjetorit të lindjes së Ernest KOLIQIT

nga Martin Camaj

Kur kaloi fjala në mes të bashkëpunorëve të Shêjzavet se Ernest Koliqi simjet mbush gjashtëdhjetëvjetorin e lindjes, te të gjithë u shfaq dëshira që t'i kushtohet të kremtuemit me shkrime të zgjedhuna një blë i veçantë i kësaj reviste. Jam i bindun se shprehi mendimin e nisjatorëve dhe të shkrimtarëve të këtij vëllimi tue pohue se ky nuk është vetëm një akt nderimi në rasën e kësaj datlindje, por don të jetë më tepër një dëshmi çmimi të veprimtarisë së njeriut, shkrimtar, dijetar dhe organizues me cilsina të rralla në lamën e kulturës shqiptare për katërdhetë vjet.

Rasësisht me datën e daljes në dritë të këtij bleni puqet edhe ajo e botimit të parit numër të Shêjzavet, gusht 1957, vepër kjo që pasqyron edhe në të tashmen veprimtarinë e Koliqit në një përfundim kur pritej që çdo ndërmarrje kulturore shqipe, mbas një shkëputje të gjatë me vend, të mëjë në Prendim.

Edhe dalja e kësaj reviste, pra, duhet t'i dihet zellit dhe pasionit të Koliqit për letërsi e studime shqiptare.

Edhe nëqese shqyrtohet me vemendje zhvillimi i letërsisë sonë që mandej identifikohet me historinë e kulturës përgjithsisht te na, kuptojmë se spiritus motus i saj është qindresa pothuëjse pasionale e disa shqiptarëve, të cilët ndër kavaljete të largë e të reja mbesin shtyllat e shkrimit shqip. Në pjesën e dytë të shekullit tetëmbëdhjetë Bogdani (nga të vjetrit po përmendi vetëm këtë si më vetëdijsi i rrolit të vet) është i përshkuem nga kjo djegë, aqsa ai që këndon parathanjet e «Cuneus Prophetarum» dhe relacionet e tija si ipeshkëv e vizitator, ka përshtypjen se qellimi jetsuer për të ishte kjo vepër e madhe shqip.

De Rada, shembulli më i zgjedhun i këtij pasioni, shkruan jetë e pasuni për të gjësue andrrën e shkëlqyeshme arbreshe që qindron në dhë të huej me qinda vjet në kangë e në valle të farefisit: përtrimja shpirtnore e Arbënisë së vjetër. Ndoshta historija e letërsisë së ardhëshme ka për të quejtë andërrtarë shumë poetën që shkruen vargje të

flakta patriotizmi mes dy luftave botnore, por këta asgjamangut tre-guen më konkretisht, nëqese e marrim letërsinë edhe në funksion të saj, rrugat e një formimi të shqiptarit të vertetë. Shkrimtarët e vjetër, përkundra, ata të Rilindjes qellim i të cilëve ishte lirija kombëtare, mbas krijimit të një shteti humben shumë në frymzim. Mbas mendimit tëm kangët e para të Lahutës së Malcis (Marash Uci, Oso Kuka, Cubat etj.) në frymzim qindrojnë më naltë se ato të kohëve të vona. Breznija e shkrimtarëve të 1925-1940 ka karakteristikat e veta.

Koliqi i lindun me 1903 në një familje qytetare të Shkodrës së Luigj Gurakuqit, Fishtës e Mjedës (mbas mendimit tëm edhe këta dy të fundit i përkasin plotësisht Shkodrës megjithë origjina e tyre ishte fshatare) nisi karrjerën e vet letrare në shkollën e poetëve të Rilindjes, gjë që e dëshmon vepra poetike Kushtrimi Skanderbeut (1924), por ai, i ndihmuem ndër sa tjera nga një përgatitje organike në shkollat europiane, hjedhi hapin përpara dhe u pranue si novator në letërsinë e kohës. Duhet pasë parasyshë edhe se formimi i një shkrimtari mvalet posepo nga lidhja e gjakut që kushtëzojnë prirjet nistore të njeriut, por nuk duhet harrue se karakteristika vetjake si artist mbështet në njoftësitë e përshtypjet e para që përvetsohen në rrethin ku hapën sytë së parit. Koliqi është nip Parrucajsh, një ndër familje më të vjetra të Shkodrës, prandëj nëqese ai ia duet të japë ndër shkrimet e veta edhe pasqyrën letrare më të qartë të këtij ambienti. e pat patjetër nga mbresat e kujtimet fëmijore që u poqen, sikurse thotë Valentini, gjatë shkollimit jashta vendit, në Kolegjin e përmendun të Arici në Brescia e mandej në Milano, mbresa që u përshkuen nëpërmjet të ndjesive të mallit për familje e vend të largët. Koliqi paraqiti disa shena të jetës shqiptare, që sigurisht do të kishin mbetë përgjithmonë të pa pasqyrueme në botën e letrave tona.

Në pikpamje të zhvillimit nga Gjurmët e Stinve delet të Tregtarë Flamuish e Hija e Maleve e kjo ngjan në pak kohë, sa që lezuesi i kohës do të ketë mbetë i shtangun nga kjo shpejtësi. Kthesa në letërsinë e voqël shqipe qe e qartë, e Mjeda që nuk shkruente shumë e vuni me një herë në dukje veprën e Koliqit. Tematika mund të përmbledhet në këto fjalë: në Shqipëri mirë e keq ishte krijuar, pra lypej vretitë me çfarë ambjentesh e elementesh ishte e përbërë kjo shoani, shka duhej marrë nga e kaluemia e shka duhej prapsue. Shum shkrimtarë tjerë nisen me e vu në jetë këtë pikpamje, por jo fort trimnisht sepse secili ishte qjelozi i botës së mbulueme të vet, kështu që luhateshin që të çelshin derë e dritare të ambientit të tyre për të hy dritë e ajr. Këto dukuni duhej që kritikua letrare e kohës t'i vente në dukje, por ajo ishte shumë e re e posë ndrronte hapat e parë ndër recensjone të rasit. Por këndues mendëmprehët e me shije nuk mungojshin.

Në pak dheta vjetësh edhe bota jonë e voqël psoi ndrrime të mëdha. Edhe Koliqi si letrar e mendues, tue i mbetë prora konsekvent veprës së parë, ka ndryshue: fjalija e tij është bërë e dendun në përmbajtje (shif Xixat e Shëjzavet), stili është njësisue dhe mendimi themeluer i çdo hartimi shfaqet oraanik dhe përmbyllet me vend e kohë, i qartë. Në këtë kohë pjekunije jam i bindun se ai ka me i dhanë prap edhe vepra tjera të mëdha letërsisë e shkencës shqiptare.

Scutari e il suo Poeta

di Giuseppe Valentini, S.J.

Scutari è una città segreta e multiforme. Quanto più la si conosce e la si studia, sempre nuove sue forme si scoprono che sembrano sollevare un lembo del suo segreto, ma in realtà ci fanno trovare di fronte a un nuovo mistero.

La sua storia, tutti lo sanno, è lunga, e tale da dare l'impressione piuttosto del succedersi di varie città, l'una sul posto dell'altra, o anzi l'una vicina al luogo dell'altra, che non della sopravvivenza della medesima città.

Che cosa sarà rimasto dell'antica capitale illirica quando Scodra divenne municipio romano? Quali dei suoi edifici civili, quali delle sue fortificazioni si saranno ancora ritenute utili a qualche cosa nel nuovo regime, quali avranno ceduto il posto a nuovi edifici e nuove fortificazioni? E di quale grado sarà stata la cultura romana che poteva rispettare i vecchi edifici, o poteva esigerne di nuovi, o doveva abolire la memoria della vecchia cultura illirica per poter vivere al suo posto? E del resto, prima dei Romani, l'abitato e le fortificazioni di Scodra in quale grado erano ancora espressione della cultura schiettamente illirica e non si erano mescolate, arricchite, addolcite, al contatto con l'ellenismo? Tutto questo rimane tuttora per noi un mistero.

E dal secolo IV in poi, di Scodra viva non si parla più, fino a quando, a Medioevo inoltrato, la ritroviamo castello di dinasti docleati, e poi serbi, e poi forse albanesi feudatari dei serbi. Di tutto questo periodo non ci resta che qualche frammento toponomastico che solleva un lembo sul mistero della città latina con le sue impensate espressioni bizantine. Tali i suoi quartieri suburbani di **Arramadhe** e di **Ajasma**; tali i suoi villaggi di Spathari, di Stajka, di Egci in cui sembra rintracciare un *ἀρραμάδες* (sito paludoso), un *Ανίασμα* (la funzione della benedizione delle acque, e quindi il luogo sul fiume dove si effettuava), uno *σπαθάριος* (dignitario bizantino forse feudatario locale), un *Ευστάχιος* (Eustachio, santo protettore o feudatario), e una *Ἐγερσις Λαζάρου* (resurrezione di Lazzaro, forse titolare della parrocchia); forse ancor più interessante il terzetto **Rozafa-Shirqi-Barbullushi**: vien fatto di sospettarvi l'influsso delle truppe (illiriche?) stanziate o rimeritate con terreni nel territorio scutarino dopo aver servito, come storicamente si sa, nell'Eufratesia, dove possono avere avuto cara memoria d'una permanenza in Barbalissos, o dove possono avere appresa la divozione di San Sergio (**Shen Shirqi**) e del suo santuario nell'antica fortezza di Rusafaa detta poi Sergiopolis.

Molto più numerose le memorie storiche e archeologiche d'epoca docleate e serba; non dobbiamo però figurarci una Scutari, in tutta quell'epoca, capitale dello Stato: i dominatori docleati e serbi preferivano altre località più all'interno, o loro propri castelli, come quello ricordato, ancora in epoca veneta, nella campagna forse verso Rrenci o Jubani, col nome di La Corte delo Imperador; semmai Scutari era la loro città più importante, anche perchè nucleo di strade, o meglio castello a cavaliere d'un tal nucleo, strade d'alta importanza militare e commerciale, strade terrestri e vie d'acqua. Ma chi abitava, o nella Scutari chiusa fra le mura di macigno in cima alla roccia di Rosafa insieme coi soldati, o nei sobborghi annidati tutti intorno nel pendio o ai piedi di essa? Quale popolazione? Di quale cultura? Di quale professione? All'infuori dei militari e della gente di governo, o della maggior parte di essi, si ha notizia che anche Scutari come le altre città costiere della regione, e come Drivasto, era abitata da una popolazione di « latini » sulla cui provenienza in città siamo costretti alle ipotesi. Erano un resto dei coloni romani, oppure della popolazione locale romanizzata? Non lo possiamo asserire con qualche certezza, perchè la storia ecclesiastica ci oppone un dato che ci lascia perplessi: alla fine del secolo IV, Scodra non è più metropoli della provincia ecclesiastica di Prevalitana; forse lo è Doclea, tanto è vero che la provincia viene a chiamarsi Dioclitana; certo, più tardi, riorganizzatasi la vita ecclesiastica locale dopo l'invasione barbarica, capoluogo della provincia figura sempre Antivari sulla costa; intanto, di Scutari che ne era avvenuto? Era rimasta disabitata, o soltanto ridotta di numero e priva di vescovo? Forse la seconda ipotesi è la preferibile, diversamente non si spiega come più tardi la città venga chiamata semplicemente latina, il che presuppone che latina vi fosse almeno la maggioranza; se diversamente fosse stato, è più naturale pensare che le popolazioni circonvicine, di parlata albanese, avrebbero popolata la città come anche più tardi avvenne.

Però, anche stando a questa ipotesi, e comunque ammettendo, perchè documentata, la maggioranza latina almeno dalla tarda epoca del regno docleate in poi, non vi si può negare la presenza di un elemento cittadino, prima docleate, poi serbo, fatto di funzionari, di mercanti, di militari.

E l'elemento albanofono? Propendiamo a credere a una sua presenza, per quanto di minoranza; difatti i Veneziani, sollecitati a nome delle vigenti consuetudini locali, concederanno più tardi che, oltre al notaio latino e al notaio « schiavone », ci sia anche un notaio o almeno un interprete che possa servire per gli Albanesi. L'esercito stesso deve avere, non soltanto elementi serbi, ma, almeno in milizie a parte, elementi latini ed elementi albanesi, per quanto ci risulta, a cavallo: sempre stando alle consuetudini locali, Venezia infatti, soleva tenere, con ordinario stipendio, della gente locale che servisse a cavallo in ogni caso d'emergenza, stabilendo per essi un dato numero di posti di ruolo, che venivano chiamati certuni « cavalli alla latina », e certi altri « cavalli all'albanese »; non siano ben certi se gli stipendiati all'albanese fossero tutti o in parte gente di città o della campagna ma è da credere che, vari di loro perlomeno, si stabilissero in città.

Il clero e le sue chiese erano latini (forse una sola chiesa era di

rito bizantino); di monaci o religiosi in città compaiono soltanto quelli latini, e sono abbondanti; così pure le confraternite laicali.

All'epoca veneta, benché non sia stato un periodo più tranquillo dei precedenti, possiamo notare un certo rifiorimento, per esempio nella edilizia sacra e, naturalmente, una maggiore diffusione e fioritura della cultura di tipo latino.

Un altro problema interessante è quello delle relazioni fra Scutari e le altre regioni e città d'Albania lungo tutto il Medioevo; la documentazione superstita ci fa vedere dapprima una città d'uno Stato che si estende sì e no fino ad Alessio; poi, all'epoca veneta, di uno « stabilimento » che giunge fino a Durazzo. In ogni caso, il più delle relazioni documentate sono, naturalmente, con le città e porti circconvicini; ma non è da pensare che siano, ad esempio, più intense con Durazzo o qualche altra città d'Albania che non con Cattaro o Ragusa, perchè siamo abituati a pensare le prime albanesi come Scutari e le altre no; dal secolo XII cominciano a diventare invece sempre più frequenti le relazioni con Roma, o comunque con la Santa Sede, e poi anche con Venezia.

In tutto questo periodo non assistiamo a mutazioni radicali né repentine; per trovarne una, bisogna arrivare alla fine del secolo XV, cioè alla caduta di Scutari nelle mani dei Turchi. Non si tratta soltanto della conquista della città, e cioè del passaggio di essa in mano di nuovi padroni: nel 1479 la città si svuota completamente, non soltanto del presidio veneto, ma anche di tutta la sua cittadinanza latina e albanese. Quella latina si può asserire quasi con certezza che si sia rifugiata negli Stati Veneti in massa; quella albanese può darsi sia rifluita verso le montagne, come una minoranza dei feudatari, o presso i feudatari che tuttora in qualche modo vi si sostenevano. Al posto degli antichi cittadini subentrarono i « turchi », dei quali però non è dato sapere la nazionalità e la lingua, ma solo supporre usassero come lingua comune quella dell'impero e cioè il turco.

Quale fu allora la vita e il regime della città? Quella che propriamente si chiamava prima la città, e cioè l'abitato chiuso entro le mura del castello alla sommità del colle, rimase interdetta alla popolazione locale, o perlomeno alla popolazione locale cristiana; all'interno solo funzionari, impiegati, e militari con le loro famiglie, e forse quel tanto di artigiani la cui opera era indispensabile per la vita quotidiana; sembra che allora e fino a molto tardi, i Turchi e i Mussulmani di Scutari abbiano rifuggito dall'esercizio del commercio vero e proprio: in qualche modo Scutari era cancellata dal novero delle città locali, per divenire semplicemente un castello sede di governo, chiuso come un'isola.

Ma tale non poté rimanere per sempre: voglia o non voglia, un centro governativo è un centro d'attrazione, tanto più se è un nodo di strade che ha una sua vita da secoli. Quindi, a cominciare almeno col secolo XVIII, non nella città ma tutto intorno alla città, vennero ad ammassarsi piano piano nuovi abitanti, provenienti per lo più dalle campagne e dalle montagne; nucleo principale, il bazar un po' a monte della stretta per cui passa solo la Bojana e la strada; nuclei abitati, a sud della collina del castello, **Tabakë e Terzî**, e, per gli ortodossi, **Ajazma**. I cattolici invece, più sospetti, dapprima rinsanguarono Shiroka e Kazena sull'altra riva della Bojana, ma poi la passarono e vennero a popolare la piana a

nord ossia gli antichi sobborghi di Peras (un altro toponimo bizantino? *πέρας* = al di là, si intende della fortezza), di Remani o Romaní, forse vecchia contrada di Rumenofoeni), e di **Gjuhadol** (l'eteroclitico medioevale **Gluhi-dol**). Alcune famiglie di grossi mercanti che già dominavano il bazar tenendo in mano il mercato carovaniero e i rifornimenti dell'esercito turco di Rumelia, ebbero l'ardire di metter su casa o villa qua e là per la campagna, un po' isolati dagli altri; tali i Serreqi e i Paruca, che probabilmente diedero il nome agli attuali omonimi quartieri cattolici, i quali ancora nel secolo XVIII non figuravano.

Ma contemporaneamente, pure qua e là per la campagna, si stabilirono le ville o residenze dei consolati europei, che già allora cominciavano a tutelare i rispettivi interessi commerciali, o meglio a svolgere la loro politica come in ogni altro centro balcanico: consolato veneto, consolato austriaco, consolato francese, consolato russo, perfino consolato inglese; comune lingua loro e dei loro impiegati e protetti, la lingua commerciale del luogo, quella culturale del clero: l'italiano. Il gran daffare dei « dragomanni », o interpreti, era quello di tradurre per le relazioni con le autorità turche e con i rari albanesi che non sapevano se non l'albanese o il turco.

Ma il nucleo vero della nuova città che si andava formando, era quello d'alcune famiglie nobili d'antica data, superstiti non si sa come, forse ritiratesi nelle montagne, forse nei villaggi delle pendici del Tarabosh, quali i Kambësi, i Vladagni, i Radovani e i Summa, per lo più originari di rivastini. Anch'essi non disdegnavano il commercio, ma come i Duoda veneto-albanesi, adivano frequentemente anche la carriera consolare, clienti per tradizione di famiglia dell'uno o dell'altro consolato, e la carriera ecclesiastica.

Ciascuna di queste famiglie costruiva la sua gran casa sul tipo delle ville veneziane di campagna, in mezzo a un gran brolo cintato d'alta muraglia con portoni che sembravano postierle di fortezze. All'interno, oltre al pian terreno non mai abitato, varie dipendenze lungo la cinta contenevano magazzini, cantine, forni, frantoi, e inoltre servivano spesso a ospitare i montanari armati, clienti nominalmente della loro bottega in bazar, ma in pratica in servizio di bravi per ogni occorrenza, perchè ai cittadini cristiani della nuova Scutari non era permesso portare altre armi se non la pistola.

In una generazione o poco più, venne a formarsi un nuovo abitato talmente cospicuo, che la vecchia parrocchia degli Scutarini si dovette trasferire, verso la metà del secolo, da Kazena dov'era stata fino allora, a Remani (l'odierna **Rrmâj**); più tardi ci venne e ci stette, quando poté, anche il vescovo, a Peras.

Intorno a questi capisaldi e con la protezione dei consolati, cominciò a brulicare tutta una fungaia di nuova minuta popolazione, formata per lo più di gente che la povertà o i « sangui » (vendette) o il bando dalle proprie tribù montanare costringevano a trovar rifugio in città; e così l'abitato si infittiva.

Poco dopo, ma con non inferiore intensità, si produceva un fenomeno analogo nel resto della pianura verso ponente, che il progressivo abbassamento del livello del lago andava scoprendo, e a volta a volta ricon-

quistando per breve tempo; ivi il nucleo era formato da alcune potenti famiglie di Beg mussulmani, per lo più oriundi albanesi, e da un sottobosco di minuta popolazione, di piccoli bottegai del bazar e di rifugiati della campagna o della montagna.

Fra le due quasi città, i contatti erano rari, superficiali e quasi puramente formali, per lo più al bazar o agli uffici del pascià; la piccola colonia montenegrina ancora non esisteva, e quella greca abitava dall'altra parte, in Ajazma, e viveva solo del bazar. Perciò la comunità cattolica aveva una vita sua, chiusa in se stessa quanto alle relazioni con gli altri gruppi cittadini, ma tutt'altro che interamente chiusa. Il suo commercio la teneva in costanti relazioni con tutto il mondo balcanico meridionale, per ragioni di necessità; coi porti dell'Adriatico, specialmente Venezia e Trieste, per ragioni che potremmo chiamare di affinità elettiva; il suo clero, per quanto ci risulta, diversamente da quello delle montagne, era tutto albanese, anzi per lo più addirittura scutarino; ma, appartenente per la massima parte a buone famiglie o nobili o ricche, aveva fatto i suoi studi regolarmente o a Roma o a Loreto o a Fermo, e poteva vantare una cultura non inferiore a quella del clero italiano dell'epoca.

Scuole in città non ce n'erano, se non qualche scoletta privata in casa di qualche brav'uomo, e del resto chi voleva far studiare i figliuoli, nel primo viaggio che faceva, se li portava a Venezia o a Trieste, ed ivi li lasciava presso qualche fratello o qualche cognato dei molti che vi erano stabiliti.

Naturalmente, teatri, circoli, ritrovi culturali, anzi nemmeno quei caffè e quei salotti che altrove in quell'epoca costituivano i focolari della cultura, non era nemmeno il caso di sognarne per Scutari. La vita sociale era fatta delle interminabili chiacchiere di politica, di novellistica e di pettegolezzi del bazar, degli incontri in occasione di nozze, battesimi, funerali e onomastici nelle case private; le belle arti vi erano rappresentate dalla brigata degli « scapoli » di bazar, cantanti e musicanti a orecchio ma non senza genialità; al resto suppliva un artigianato fiorentissimo e di gran classe, che poteva sopperire allo splendido lusso degli abiti maschili e femminili e all'arredo delle case, che avrebbe potuto competere con quelle delle buone case italiane del 1500.

Talvolta erano i consolati che facevano la funzione di centri di cultura: consoli, specialmente austriaci e francesi, che si interessavano della storia, dell'etnologia, perfino della lingua locale, ed erano guardati con stupore dagli scutarini, che non si rendevano conto d'un tale interesse, ma che poi finivano per essere risvegliati e fatti attenti.

Complessivamente la città dava l'impressione d'una sua civiltà arcaica pregevole e anche piacevole; comunque ben diversa da quella dell'altra sponda dell'Adriatico e perfino della vicina Dalmazia rappresentata dalla dotta Ragusa.

E così durarono le cose fino all'ultimo quarto del secolo scorso. Fu allora che risultò evidente della vecchia Turchia non soltanto la decadenza ma il prossimo crollo. Il che voleva dire, per i cattolici, una ben più certa speranza di realizzo degli antichi tentativi di indipendenza, intesa però in termini nuovi.

Non che l'idea nazionale, come talvolta è stato detto, fosse stata fino allora ignota agli albanesi; i documenti relativi ai complotti indipen-

dentistici del secolo XVI e XVII parlano sempre apertamente della restaurazione dell'antico « Regno d'Albania »; è vero che sono redatti sempre da preti; ma non è credibile che questi sapessero mettere in bocca ai capi delle montagne tali propositi, senza lavorare a metterglieli in cuore; vero è che per allora il maggiore costitutivo della personalità nazionale era dato dall'elemento religioso; qui si intendeva religione cattolica o almeno cristiana. Ma in questo momento avviene anche nei cattolici un'evoluzione sotto l'influenza delle idee che oramai l'Ottocento aveva fatto correnti: dall'idea di « regno » si passava all'idea di « Stato » e dall'idea di « millet » (comunità religiosa intesa nell'Impero turco come costituente nazionalità), si passava alla idea di « kom » intesa come nazione in tutta la somma dei valori culturali e storici che essa comporta; e da una concezione statica di semplice ritorno all'antica libertà, si passava a quella dinamica di progresso della nazione, fino a portarla al comune livello di civiltà europea.

In ciò i cattolici, per i meriti storici di continue lotte per la indipendenza da Skanderbeg in poi, per la loro cultura di tipo latino e le loro relazioni col mondo occidentale, si ritenevano, pur nella loro netta inferiorità numerica, in grado e in diritto d'assumere la posizione di leaders. E Scutari era oramai la loro potente capitale.

Essa infatti era già stata per quasi un secolo la capitale del visirato quasi indipendente dei Bushatli, e ora era il capoluogo del più cospicuo dei quattro vilayet che l'Albania reclamava come suoi.

A dire il vero, né il diretto dominio turco né i visir Bushatli avevano avuto diretto, incontestato ed effettivo dominio su tutta la zona del vilayet: le montagne si erano mantenute sempre piuttosto nella condizione di tributarie che non di suddite, e si erano rette con propria legge o kanun; da qualche tempo in qua, gran parte di esse rifiutavano sia il tributo sia qualunque forma di ingerenza governativa nei fatti loro e nel loro territorio.

E chi le guidava? Chi le aveva in mano? Cattoliche nella maggioranza, almeno quelle che fanno corona a Scutari, si lasciavano guidare dal clero, un clero divenuto più fattivo, più numeroso, oramai in prevalenza albanese o comunque sinceramente adetto alla causa albanese, coraggioso anche perché protetto dal consolato austriaco, bene organizzato sotto i suoi tre vescovi di Pulati, di Zadrime e di Alessio, con un metropolita a Scutari che oramai aveva riacquistato il suo antico grado di metropoli ecclesiastica.

Ma anche l'aristocrazia scutarina cattolica poteva dire d'averne in mano le montagne. Ogni grande mercante scutarino vi aveva la sua clientela, ciascuno per lo più in una zona, sicché taluno di loro avrebbe potuto in caso d'emergenza far gettare il **kushtrim** (allarme) e far levare in armi una « bandiera ».

Non occorre dire che quelle tribù e « bandiere » sempre armate e, per la guerra, bene organizzate, erano temutissime dalla Turchia e avevano dimostrato di poter tener testa, anche da sole, al Montenegro.

In pratica Scutari cattolica poteva fornire o affamare a talento la guarnigione turca del vilayet, e poteva in un momento far circondare la città da un assedio di migliaia d'armati con cui l'esercito turco non aveva modo di combattere.

Në kuvendin e studimeve shqipe në Palermo

(Al convegno di studi albanesi di Palermo)

Prej të majtes kah e djathta (da sinistra a destra):

Prof. Karl Gurakuqi, Prof. P. Giuseppe Valentini, Prof. Giuseppe Schirò,
Prof. Ernesto Koliqi

Instituti i Studimeve Shqiptare n'Universitetin e Romës
(Istituto di Studi Albanesi della Università di Roma)

Prej të majtes kah e djathta (da sinistra a destra):

Prof. Giuseppe Gradilone, Libero Docente e Lettore di Ruolo, Prof. Koliqi, un alunno

Le istituzioni culturali andavano moltiplicandosi. Le scuole dei Francescani e dei Gesuiti, il seminario pontificio per tutte le diocesi, la sua tipografia che sfornava libri in albanese a ritmo sempre più accelerato, unica tipografia in tutta l'Albania.

Però, mentre così il suo prestigio cresceva, la sua grande protettrice, l'Austria, si metteva d'accordo con la Turchia per darle, economicamente, il colpo mortale con la ferrovia che congiunse la valle del Danubio con Salonicco, portandole via quasi tutto il commercio dell'interno dei Balcani, mentre già il Congresso di Berlino le aveva smangiato tutto lo hinterland dandolo al Montenegro e alla Serbia; Scutari si impoveriva, ma si inorgogлива culturalizzandosi.

Nell'ultima guerra balcanica, resistette sino all'ultimo all'assedio serbo-montenegrino, dovette subire la momentanea occupazione montenegrina, susseguita subito da quella interlocutoria internazionale. Dichiarata l'indipendenza, ebbe la delusione di veder scegliere Durazzo a capitale del nuovo sovrano. L'occupazione austriaca durante la prima guerra non le fu svantaggiosa: gli austriaci erano specializzati nello studio delle questioni albanesi, anche culturali, e durante quegli anni seppero organizzare nella vecchia città un ministero dell'Istruzione che, sotto il nome di Commissione Letteraria, passò alla storia in Albania per le sue benemerite culturali. Ripresa l'indipendenza, Scutari non fu più se non uno degli otto capoluoghi di provincia d'Albania, benché indubbiamente il più grande per il nord. E quanto più scemava d'importanza politica, tanto più si rinsaldava nella sua volontà d'essere la capitale morale, intellettuale, letteraria, del paese. Gli istituti culturali crebbero di numero e di efficienza; le pubblicazioni si moltiplicarono e divennero vere e proprie opere letterarie e scientifiche; alta percentuale della gioventù maschile che passava agli studi superiori; altissima (anche femminile) agli studi secondari; l'analfabetismo nella nuova generazione cattolica cittadina oramai quasi scomparso. Lo scutarino che prima andava all'estero solo per i suoi commerci, ora ci andava per studio o anche solo per curiosità di cultura.

Era tutto un fervore di valorizzazione dei valori della storia e della cultura etnica e locale.

Anche la stessa Montagna si muoveva, e oramai o attraverso la trafilata della carriera ecclesiastica, o anche per altre vie, cominciava a dire la sua parola nel campo della cultura.

* * *

Ma Scutari, fino agli ultimi tempi, non ebbe mai un suo poeta. Intendiamo dire non un poeta che ne fosse figlio e che con la sua fama la illustrasse, ma un poeta che la celebrasse.

Certo alcuni narratori del principio del secolo, come Zef Harapi, e come Dom Ndoc Nikaj, qualche novellista o commediografo come Ndoc Vasija e Gjush Sheldija ci diedero dei quadri d'ambiente scutarino quanto mai ricchi, saporiti e suggestivi. Ma intendiamo del poeta che sente liricamente.

Forse era difficile che ne sorgesse uno da Scutari. Lo scutarino, certo, ha anche lui i suoi sentimenti. Anch'egli può essere poeta e può essere

un lirico. Ma se guarda se stesso nel proprio ambiente, se guarda il proprio ambiente, egli vuole lasciarsi prendere dal suo umore arguto e tipicamente comico, proprio d'ogni comunità chiusa dove tutti si conoscono e dove tutti si vedono continuamente senza possibilità di rinculo.

E così di Scutari abbiamo avuto solo due poeti: Mjedja e Koliqi.

Mjedja invero non era, propriamente, neppure scutarino: i suoi, appena venuti dalla campagna, non vi erano nessuno, ed egli era tutto meno che uno scutarino. Eppure cantò Scutari.

Non sappiamo quello che sarebbero stati i suoi sonetti « Scodra » se la ispirazione l'avesse accompagnato oltre ai primi, fino a un'epoca a noi vicina; fatto è che la sua ispirazione dovette arrestarsi all'epoca arcaica; epoca in cui il tono poteva essere tutto di epopea, e l'ambiente dipinto coi tratti che la sua vasta erudizione e coi colori che la sua fantasia gli potevano fornire; i sentimenti vi sono quelli grandiosi, eroici, terribili, entusiastici. L'intima Scodra di allora non poteva non sfuggirgli, ma se fosse giunto alla Shkodra di noi tutti, è a temere che il suo intimo ancora gli sarebbe sfuggito, a lui, l'intimo poeta di **Andrra e Jetës!** Egli non era nato e cresciuto in una bella casa scutarina, fra la tenerezza delle donne di famiglia e sotto la guida patriarcale del padron di casa rispettato nel bazar e influente in città. Anche quando, emigrato per i suoi studi, scrisse quelle sue varie liriche che potremmo raggruppare sotto il nome di liriche dell'esilio o anche dell'esule, egli non rivede la patria se non come il nativo villaggio. Da erudito forastiero, di Scutari sapeva tutto, meno l'animo, meno il cuore, meno i gusti e i sentimenti.

Non così Koliqi.

La sua fu ai suoi tempi una gran famiglia, imparentata con le migliori. Non che fosse delle nobili né delle più vecchie case mercantili: quasi a memoria d'uomo erano partiti da Shiroka e si erano arricchiti commerciando nel Montenegro dove da Kola erano diventati Kolić, e poi, tornati facoltosi a Scutari e al suo bazar, Koliqi. Da allora si erano imparentati con le migliori famiglie, avevano avuto una casa come la loro, goduta una vita, per l'albanese semplicità, piuttosto lussuosa che comoda. Ammessi nell'intimo dell'ambiente cittadino, ne avevano assunto la mentalità e i gusti, non escluso quello d'una certa raffinatezza culturale, dei viaggi all'estero e non solo per le ampie relazioni commerciali. Anch'essi come gli altri scutarini, passavano indifferentemente una notte o un'intera settimana **te dajat** (dagli zii) come in casa propria, e si sentivano legati a quello che si poteva chiamare il bel mondo cittadino.

Nessuna delle delizie di quella vita era loro ignota; la mentalità di quell'ambiente, le tradizioni, le preoccupazioni, le consuetudini civili, commerciali e politiche erano entrate loro nel sangue: per quelli della generazione di Ernesto erano il calore della culla in cui eran cresciuti.

Sappiamo che poetae nascuntur, e possiamo quindi calcolare che Koliqi poeta sarebbe stato anche se, nato a Scutari, vi fosse rimasto ininterrottamente. Difficilmente però è da credere che sarebbe stato il poeta di Scutari, se di Scutari non avesse avuto a soffrire la nostalgia per tutti gli anni della fanciullezza e dell'adolescenza e i primi della giovinezza, e se proprio in quegli anni non fosse vissuto in un ambiente e in un clima letterario che, insieme con la prospettiva della lontananza, gli desse anche

quel modo di sentire lirico e perfino elegiaco che il clima satirico scutarino avrebbe ben presto fatto rientrare. Mandato in Italia, vi dovette rimanere durante tutti gli anni della prima guerra mondiale e un po' oltre. Era l'epoca, per l'Italia, di D'Annunzio, e per la vicina Francia, ancora dei Parnassiaci, degli ermetici. Ma era anche l'epoca del Pascoli, dei crepuscolari, e nell'aria sonava ancora la gran voce di Carducci.

Letteralmente su quelli egli si formò.

La sua lingua non è che la dimenticasse mai, ma dovette esserglisi ridotta in bocca al magro lessico della vita quotidiana, quale gli capitava d'usare ogni tanto, ospite presso gli zii Paruca di Venezia.

Ma tornava, dopo il giovanile esilio, con le ali del desiderio, dalle grandi città dove si vive e ci si passa a fianco senza conoscersi, alla sua piccola città che era come una grossa famiglia; dalle grandi nazioni di cui aveva intravisto lo spettacolo d'una guerra, disumana perché fuori dell'umana misura, alla sua Scutari che chiamava alla guerra le turme dei montagnoli ognuna con un nome e con una bandiera, e ogni eroe noto come vecchio ospite di casa.

Il suo primo successore letterario fu l'Inno nazionale, premiato fra tutti. Ci aveva potuto mettere molta della letteratura appresa, di quella tradizionale lì donde veniva e di quella nuova che stava prendendo l'aire in giro per l'Europa, ma sarebbe curioso sapere quanto ne rimanesse soddisfatto allora e poi: la sua Scutari non stava in quegli schemi; non parlava in quel linguaggio, non cantava con quelle note. E per allora la sua Musa tacque.

Secondo esilio. Il recente bagno nell'atmosfera nativa era stato salutare e corroborante, come se ci avesse lavato gli occhi e avesse cominciato a vedere quante mai cose era Scutari che egli non sapeva, e con quante voci essa e la sua Montagna potevano parlare. Ma il nuovo distacco gli faceva pur sentire che tutto questo era un passato ammirovole, affascinante, un tesoro di cimelii, ma tutto arcaico. In altre parole, la sua Scutari non trovava espressione nel suo linguaggio letterario; il suo linguaggio letterario non trovava parole nella lingua di Scutari; e fu allora l'epoca iniziale del suo studio della lingua e delle tradizioni, sui pochi dati che gli potevano fornire i compagni d'esilio e i pochi libretti portati con sé.

Non che gli occorresse molto. Il Mjedja, che era una tempra di pensatore e perfino di erudito, era capace, sulle ricerche storiche, lessicali e perfino grammatologiche, di trattenersi indefinitamente, come ogni altro pensatore ed erudito, perché per lui costituivano anche un godimento in sé e per sé; la poesia veniva poi, come la composizione di una sinfonia o di una architettura, quando veniva. Per Koliqi invece, ogni elemento di cose o di linguaggio costituiva immediatamente un valore in quanto suggestione poetica.

Del secondo esilio sono due diverse opere di poesia scutarina: le novelle di **Hija e Malevet** e le liriche di **Gjurnat e Stinvet**.

Poesia in entrambi i casi, e non si saprebbe dire dove più. Forse l'unica distinzione valida è che nelle liriche si direbbe che il poeta voglia esprimere se stesso ossia i suoi sentimenti, che la città nativa gli ispira; nelle novelle fa che si esprimano gli scutarini più di quanto non sogliano fare.

La Scutari di quegli anni rimaneva ancora una città segreta. Il tentativo lungo e faticoso, da noi fatto nella lunga premessa, per rintracciare le componenti dello spirito e dell'animo scutarino, può esser valido, ma solo come una premessa; poi viene l'indagine: in ogni uomo, in ogni donna, in ogni fanciullo, in ogni caso, in ogni casa, quale o quali di quelli antecedenti e componenti agiranno, e in quale proporzione, e come? e quando hanno agito, è possibile dipanare la matassa? questo per l'occhio scientifico, per il quale vuol dire che dopo la documentazione comincia l'indagine della realtà viva.

Ma per il poeta comincia il mistero. Il volto stesso della città ne è un simbolo.

Ci si arriva comunemente dalla strada del mare, venendo da Alessio. Quando al viaggiatore vien detto il termine dell'ubertosa piana di Zadrina, « ecco Scutari », egli non vede innanzi a sé se non eretta una gigantesca barriera montagnosa grigia e brulla.

Bisogna arrivarci sotto per trovare che c'è un passaggio fra il Tarabosh e la collina della fortezza coronata di mura merlate; si segue nella stretta il tortuoso passaggio della Bojana e finalmente si trova, o sembra di trovare, un abitato a cui si giunge sopra di strapiombo, vedendone solo un formicaio di tetti ammassati l'uno all'altro; vi si scende, per lo stretto e buio « sokak » ci si accorge che quella non è la città ma il bazar, il luogo dove, chi passa, non direbbe si viva, ma soltanto ci si nasconde dietro le merci o sotto le merci che si portano a spalla e la gente di fuori ci passa innanzi.

Poi ancora campagna.

Finalmente, città, se vogliamo usare questo termine pomposo, ma potremmo anche chiamarlo semplicemente centro abitato: la via principale, la prima che mostra al veniente un volto di Scutari, non è che una fila di modeste casette, a due piani le più alte, con bottegucce e caffèucci al pianterreno. Se si esce di là, straducce ancor più campagnuole e vicoli stretti fra muraglie con portoni senza case. Se uno volesse venirvi da gran turista e con tutte le precauzioni dello studioso, e perfino pensasse di salir prima sulla fortezza, vi troverebbe dei resti di fortificazioni che lo lascerebbero perplesso fra il turco e il veneziano, e guardando giù verso la città per averne il panorama, non vedrebbe altro che una vasta boscaglia, da cui sorge il grosso campanile della cattedrale cattolica e il campaniletto dei Francescani, e svettano innumerevoli i minareti dei quartieri mussulmani sulla sinistra; pochi tetti rossi fanno capolino tra il verde, e giustificano l'immagine con cui gli scutarini soglion descrivere la loro città, quella di una melagranata che lascia intravedere i suoi chicchi.

Anni fa completava l'idea di mistero veder girare per le vie quantità di donne cattoliche, tutte avvolte, meno il naso e un occhio, nel loro « çarçaf » tanto simile al nizioleto di cui parla Goldoni e che Gentile Bellini mette indosso alle donne d'Alessandria. E poi una impressionante teoria di monache in nero; alcune a volto scoperto: erano le « mungesha » o monache di casa cattoliche; altre in mantellina e gonna lunga proprio come le suore, ma con strani stivaletti molto eleganti che ne spuntavan di sotto, e con l'aspetto di spettri ambulanti per chi le guardasse davanti, perché avevano il volto completamente coperto da una pezzuola

nera: erano le signore mussulmane vestite alla « nizamesha », il costume importato da Stambul dalle mogli degli ufficiali. E tra queste veder passeggiare in gran maestà, spiccando come vive macchie rosse, le matrone cattoliche coi loro mantelli scarlatti, il bavero rialzato sul capo, e tutta una cascata di veli bianchi. Dappertutto ombrelli neri, aperti con la pioggia, col sole o col crepuscolo che fosse.

Unica indiscrezione concessa sulla vita delle famiglie, intorno alle spalancate finestre dei fornai, donde sciamavano bambini cattolici, e bambine mussulmane in pantaloni e lunghe trecce, con in capo la « tavë » o gran tegame dell'arrosto o del ragù o del pesce, affidato alle paterne cure del fornaio del quartiere.

Giovanette e ragazze in giro non se ne vedeva. Uomini pochi perché tutti al bazar.

Chi avesse voluto penetrare in una di quelle case avrebbe dovuto infilarsi in un vicolo, picchiare col battaglio a uno di quei portoni, essere spiato da una feritoia praticata nel vivo stipite monumentale e, ammesso, essere ricevuto nella « stanza degli ospiti » e non altrove. Se capitava in una casa mussulmana non vedeva che uno degli uomini di casa; ma se la casa era cattolica, era ricevuto dagli uomini ma trattato dalle donne con una nobiltà, una squisitezza, sostenuta eppur familiare insieme, da far pensare a un'antica cortesia come dev'essere stata a Venezia nel '500, forse anche nelle case principesche albanesi del '400.

Più oltre non si poteva andare. E più oltre, naturalmente, c'era il vivo dei sentimenti. Al tempo del Koliqi di **Hija e Malevet** e di **Gjurnat e Stinvet**, e poi anche di **Tregtár Flamujsh**, naturalmente, i sentimenti eterni, quelli di ogni vita e d'ogni clima, erano, per quanto reconditi, sempre vivi. Ma gli altri, e in certo grado quelli stessi, cominciavano ad esser condizionati da un nuovo stato di cose, da una vita non più retta dalle antiche severe norme, da un dilagare di nuove aspirazioni, e d'altra parte da un declino economico generale che dava a tutti gli strumenti della raffinatezza e dell'agiatezza antica un aspetto decadente e ai tentativi di nuove forme d'esistenza un'aria d'incertezza leggermente puerile.

Le poche persone lungimiranti di allora vedevano la problematicità trepida del momento; i più si schieravano tenacemente alla ditesi del passato o temerariamente verso l'avventura nuova. Erano in gioco, come sostanza, la consistenza della società, la morale, la religione; come baluardi, le buone e le belle tradizioni, il purismo della lingua, la cultura seria, la rispettabilità, gli interessi locali e così via.

Koliqi novelliere e lirico fece scandalo dappertutto. Per i conservatori non conservava abbastanza, per gli innovatori conservava troppo.

E allora lo scandalo letterario era un po' uno scandalo morale: chi non rispetta la nostra grammatica scutarina, fa getto dei valori storici preminenti e incontestabili della nostra comunità cristiana e non è con noi. Chi assume un linguaggio come il nostro, chi fa mostra di sentire i problemi che ci sponano, ma si attarda nell'edonistica contemplazione del passato, non è sinceramente con noi, ma è un borghese (se Koliqi fosse stato mussulmano, avrebbero detto: è un feudatario).

Ed era soltanto un poeta.

Dire **soltanto**, non significa dire **meno**, ma forse dire **più**.

In sostanza, se andiamo alla ricerca dei criteri che il Creatore ci

ha forniti per effettuare le nostre scelte fra le infinite cose create intorno a noi, certo ne troveremo di razionali, evidentemente indispensabili per noi esseri razionali. Ma non possiamo poi fare tal credito alla ragione da farne molto ingenuamente una dea; non fosse altro che nel caso dell'urgenza d'una scelta; allora ci si regola d'istinto, e d'istinto ci conduce alle cose gradevoli: ha dato Iddio per lo più alle cose di più comune utilità della vita questa attrattiva. Ma c'è dell'altro. La nostra vita non è fatta solo per fare, per lavorare; siamo uomini, e come tali siamo fatti per pensare e per contemplare; ulteriormente, per amare. Non si pensa né si ama senza contemplare, e l'azione del contemplare è quella dell'esteta; dove la ragione si arresta, ivi prosegue la contemplazione, il gaudio e l'amore. Talvolta il gusto raffinato dell'esteta riesce a effettuare la sua cernita dove il ragionatore non riesce.

Chi scrive ebbe ad esprimere pubblicamente il suo parere sulle novelle e sulle liriche del Koliqi quando uscirono; gli sembrarono, a dirla in breve, belle ma nulla più. A distanza di anni, gli sembra ora fossero anche indovinate.

Scutari era un tesoro prezioso di valori quali nessun'altra città d'Albania poteva vantare; come cattolico e come sacerdote, elenco in primo luogo il suo perpetuo incrollabile cattolicesimo, per cui si può dire non abbia forse se non rarissime pari nel mondo cattolico; come conoscitore della storia letteraria albanese, devo dire che per secoli fu quasi l'unica città in Albania ad avere una tradizione letteraria, e fu quella che produsse i migliori poeti della linea tradizionale, che rimangono ancora i migliori della letteratura albanese, almeno in certi generi.

Ma bisogna dire che essa, roccaforte del cattolicesimo e dell'albanicità, in un certo momento — e fu quello del Koliqi — cominciò a mostrarsi troppo chiusa in sé, a tenersi le sue cose per sé e a non accettare da altri. Danno per lei, danno per gli altri.

Koliqi vide — o sentì — chiaro.

Il suo linguaggio si rinsanguava di Scutari e della sua Montagna, ma non era né dell'una né dell'altra. Le sue tenerezze erano per i ricordi scutarini, ma i suoi entusiasmi per la missione di Scutari a servizio di tutta la patria.

Koliqi capiva la Scutari familiare. Non capiva, o non poteva o non voleva capire la Scutari bigotta, la Scutari politica, la Scutari fanatica, la Scutari che, come tutti i tradizionalisti, i bigotti, i fanatici e i politici, credeva di salvare una tradizione e non ne conosceva se non gli ultimi rimasugli e non poteva riuscire a salvarne nulla.

Vero è che il suo scutarinismo rimase sempre trasparente; e con esso la sua fondamentale concezione cristiana, cattolica, occidentale, della vita privata, anche se confortata di edonismo, e della vita nazionale, anche se concepita come collaborazione con gli altri elementi.

Non si può dire quindi che egli sia stato fortunato: non mai accettato a cuore aperto né dai suoi concittadini né dagli altri.

Eppure fu necessario fare i conti con lui; della sua poesia non si poteva, non si poté e non si potrà fare a meno, certo nella storia letteraria albanese, ma forse anche semplicemente nella storia albanese.

E Scutari con essa rimarrà; viva come un quadro vivente e toccante; un quadro che nessun altro fece e nessun altro farà.

Ernest KOLIQI

nga Karl Gurakuqi

Nuk janë shumë shkrimtarët t'onë, emni i të cilvet të njifet aq mirë në shtresat letrare shqipe sa ai i Koliqit; të pakët janë atë, prodhimet e të cilvet të kenë marrë aq hapët në çdo kând të Shqipnis, sa ato qi ai i kâ falë letërsis. Janë katërdhetë vjetë qi paprëmas e shofim emnin e tij në çfaqje kuturore gjithëfarësh, në botime nepër fletore e revista të ndryshme, disâ prej të cilavet themelue dhe mbajtë prej tij vetë, në botime veprash qi janë të paracaktueme të zânë një vend të dukshëm, dashtas a padashtas, në historin e letravet t'ona.

I rí, shumë i rí, e filloi Koliqi veprimtarin e vet si shkrimtar. Marrëdhânjet me një Gjergj Fishtë e me një Luigj Gurakuq, shoqnia e ngushtë me Shantojën e Bernardin Palajn, rrethi i miqvet të zgjedhun për aftësi në fushën gjuhësore, qënë për të një shkollë e mbarë, ku mori udhëzimet për karrjerën e vet si letrar. Kryesisht Fishta, me mprehtësin e vet mendore, e pat marrë me sý të mirë, pse parashifte për të një ardhëmení të sigurtë në lâmen letrare.

Në vjetin 1921 ministrija e arsimit, simbas vendimit të këshillit të ministravet, pat shpallë një konkurs për hymnin kombtar. Ndërmjet shumë të tjerve, të rij e jo të rij, në ket konkurs mori pjesë edhe poeti i ynë djaloshâr, qi posâ kishte kapë moshën njëzetenvjeçare. Këshilli i gjykimit i shenoi çmimin e parë vjershës së paraqitun nga ai. Asht për t'u theksue se trupi gjykues përbáhej nga personalitetet mâ në sý të botës s'onë letrare: nga Gjergj Fishta, Fan Noli, Midhat Frashëri dhe Luigj Gurakuqi.

Lokalet e Shkollës Fretnore të Lagjes Gjuhador të Shkodrës ishin pikëpjekja e intelektualvet të qytetit, ku rriheshin çashtje në lidhje me politikën e kohës kúr Shqipnja ishte tue marrë një kthesë në historin e vet. Jemi në vjetin 1923. Ndiehej nevoja e një organi për të ndriçue opinjonin botuer mbí sa ishte tue ngjá n'ato rrethana të koklavituna të jetës së posanisun të shtetit të rí shqiptár. Shifej mungesa e një shtypi serjoz me drejtime ndërtese moderne, për t'u shkëputë nga mendësija e vjetrueme e nëpunsvet të kohës së kalueme. Kështu prá Koliqi, qi tashmâ kishte pasë hý në valle, në bashkëzânim me Fretnit, me në krye át Anton Harapin, me Lazër Shantojën, me Nush Topallin, e shumë të tjerë, themeloi fletoren «*Ora e Maleve*», jehona e së cilës larg ushtoi në viset e Atdheut, sidomos për kryartikujt, shkruet nga penda të shqueme, dhe për rubrikën satirike «*Ora ndër Valle*». Sukcesi i fletores qe i madh, ndikesa e shkrimevet të saja qe shumë e ndieshme në jetën politike, por edhe letrare. Nuk asht vendi të rreshtojmë meritat e atij organi, qi zën vendin e parë në historin

e fletorizëmës shqiptare. Deshtëm veç me thënë, se puna qi Koliqi zhvilloi në redaktimin e fletores, i dha rasë të stërvitej edhe më tepër në shkrimin e shqipes. Mos të çuditet kush për ket pohim t'onin. Shkrimtari i ynë nuk e pat pasë fatin të ndiqte e të kryente mësimet e mesme në ndonji shkollë shqipe; si fëmi ishte hjedhë n'Itali e aty mori njohunit e para, aty pat qënë pajisë me kulturë, të cilën më vonë erdh tue e smadhue në dobí t'asaj së Shqipnís. Në fillim, puna e tij në redaktimin e fletores, pat qënë e ulët, e përvújte, puna e njëj rishtari, qi përkufizohej në përpilimin e disá rubrikave të vogla, si ngjarje të ndryshme të vendit, recensjone librash, komente çfaqjesh teatrore amatorësh, jetëshkrime personalitetesh politike e letrare, të dallueme në kohët e kalueme, lajme kulturore e shoqnore. Por, të gjitha këto me shije dhe elegancë, ku ndërshifej dishiri i tij për t'u dhënë një frymë moderniteti.

I shtëm nga përfundimi i mirë qi nxori në konkursin e hymnit kombtar, i nxitun nga mësuesi i vet Luigj Gurakuqi, i ngacmuem nga këshillat e miqvet, vuni në shtyp hartimin e parë letrar, poemthin dramatik «*Kushtrimi i Skandërbeut*». Kjo qe nisërza fatlume e jetës së tij letrare; zgjodhi argumentin qi Shqiptari e ká má shum për zemër: punët e mëdhaja qi kreu fatosi me një grusht besnikësh, luftimet e përgjakshme, guximin e popullit të vogël shqiptar, qi nën hijen e flámurit të Kastriotit, i bân báll trimnisht fuqís dërmuese të sulltanavet. Në faqet e kësaj vepërze tingllon jehona e kángvet të hareshme për fitoret kundra anmikut, përshekohen e thuren në një dhimba, vuetjtet dhe dishiret e Shqiptarvet për liri. Këtu në ket botim të vogël del për herën e parë në publik trilli i tij poetik, fantazija e gjallë, lehtësija e fjalës, ámbëlcija e shprehjes, teknika e vargut, cilsí këto qi do t'i vrejme në krejt prodhimin e tij gjatë këtyne katërdhetë vjetve.

Ishte e natyrshme qi Koliqi si krye-redaktor i njëj fletorje opozitare sikursë ishte «*Ora e Maleve*» dhe si mis i lëvizjes së të rijvet «*Bashkimi*» të mos këqyrej me sy të mirë nga auktoritetet e Tiranës, të cilat n'atë shoqatë shifshin një kërcnim për një kapërdimje të gjendjes. Përnjiherë u duk se fitorja anoi nga parimet modernizuese, nga shkëputja e sistemevet të vjetrueme, por kjo ándërr qe e shkurtë, pse në dheterin e vjetit 1924 gjendja e vjetër mori prap sipranin. Rinija e humbi çashtëjen, deshtoi në programin e vet, u shpërndá, dhe kush mujtí, u hodh përtej kufinit. Ky qe mërgimi i parë i Koliqit, qi u zgjat pesë vjetë. Mërgata, ndonsë plot vetëmohime, u bân një shkollë e mirë për qellimet e tija të paracaktueme; nuk ndëjti me duer n'ijë, por i u vú mësimi të serbo-kroatishtes për të pasë mundësin të studjonte veprat e auktorvet slavë të jugut, sidomos ato epiket, në të cilat mund të kundrohen shumë afrime me poezin t'onë popullore, me rapsodit e malevet, me qerthullin e kángvet, të cilin At Fulv Cordignano e quen «*La poesia epica di Confine dell'Albania del Nord*». Leximi i tyne i dha shkas t'i vihej edhe më rrájesisht hulumtimin të kángvet shqiptare dhe krahasimit të këtyne me ato slavet. Studimi i tyne qe një shtësë e fortë, qe një burim i pashterrshëm, për të njoftë shpirtin e Shqiptarit, zakonet e doket e tija, të cilat frymzuen gjithmonë prodhimin e tij letrar. Kishte pasë njoftë jetën e qytetit, ishte nevoja të njëjfe edhe jetën e malit, për të plotsue njohunit psikolo-

gjike të popullit të vet. Kângë popullore shqipe kishte pasë mbledhë edhë mâ përpara se të largohej nga vendi i vet e të gjënte strehë në Jugosllavî; në shtegtimet e veta nepër malet e veriut, në takimet me rapsodët e kângatarët e vendit, me famullitarët françeskanë, qi përpara tij kishin qënë interesue për këto visare kombtare, diji me nxjerrë përfundime qi i vleftën mâ vonë, në vjetin 1937, për të shtrua thezën e doktoratës « *Epica Popolare Albanese* » n'universitetin e Padovës, tue pasë si relator prof. Carlo Tagliavini-n. Albanologë në zâ, si Norbert Jokl dhe si Maksimiljan Lambertz, e patën çmue ket punim tue i mvshë meritat mâ mikluese, mâ përkëdhelse, mâ lajkatare. Edhë sot e kësaj dite theza e doktoratës së Koliqit konsultohet nga studjuesit e poezis s'onë popullore.

Pjekjet e përditëshme me kryetarët e malevet, qi i pati shokë vuejtjeje gjatë mërgimit në Tuzla të Bosnjes, me Lush Prëlën, flamurtarin e Shalës, me Mark Sadikun, me Dodë Prëlën, të birin e Prël Tullit nga Merturi, të cilin Fishta e pavdeksoi në « *Lahutën* » e vet, qenë për Koliqin ni panoramë, ku shtrihej krejt jeta e malevet, mendësija e banorvet të tyne, përpajnue në frymën e ligjës zakonore. Në ket rreth shqiptar e poq mendimin për të vû në letër një anë të kësaj jete. Ket plan e zbatoi në librin « *Hija e Maleve* » (Tip. Schönfeld, 1929, Zara). Kjo përmbledhje dymbëdhjetë novelash ká për qellim të parë shtytjen e Shqiptarvet drejt qytetnimit dhe përparimit, ndrri-min e mendësis prapanike simbas rrethanavet të reja, tue kritikue rasa jo vetëm të jetës malcore, por edhë t'asaj të qytetit, qi nuk përkojshin mâ me zhvillimin dhe hovin qi kishte marrë jeta shqiptare. Novelat e këtij vëllimi të parë patën përhapje të shpejtë, pëlqim dhe miratim në shtyp dhe në rrethet kulturore-letrare të kohës. Në to kundrohet një stërhollim stili, i fituem nga përvoja, stil me theksime moderne, i kjtartë dhe i plantë, një muzikë e lehtë, e këndëshme qi të bân menjherë për vedi. Asht jashtë dyshimi se Koliqi me ket botim u bâ i njoftun, emni i tij zûni vend në radhën e shkrimtarvet mâ në zâ, lavdimet dhe përgëzimet nuk i munguen për një vijim gjithmonë mâ të frytshëm, tue urue qi për së shpejti të mujte me i falë letërsis romanin shqip. Nji recensor i tij e pat cilsue si themeluesin e novelistikës shqipe me parime moderne.

Në novelat e Koliqit lëvizë, ndiehet një theksim i klasikvet italjane: D'Annunzio ásht mësuesi dhe auktori i tij. Ndonsë shqipja aso kohe nuk mund t'ishte e zoja të valavitej në fluturime përshkrimore dannunziane. Koliqi u përpoq, dhe deri diku i a doli, t'a përkulte gjuhën, t'i jipte trajta të reja. t'a pajiste me fjalë të rralla, të nxjeruna me kujdes nga shkrimtarët dhe tue pyetë ata qi e njifshin gjuhën mâ mirë se ai. Për hîr të së vërtetës, lipset të theksohet se shkruesi i këtyne radhve qe një ndër ndihmtarët e tij mâ të zellshëm në ketë pikëpamje, sikursë mund të konstatohet nga letrat qi i ruen me zilí n'epistolarin e vet. Nji ndihmë tjetër shum e dobishme në ket drejtim qe për auktorin t'onë Fjalori « *Bashkimi* », të cilin nuk e hiqte kurr dore, pse e kundronte, sikursë shpesh herë shprehej, një gurrë të pashterrun xhevahresh gjuhësore. Thom se nuk do t'i vîjë keq mikut t'onë, në qoftë se këtu po shkëpusim një copë nga një letër private të këtyne ditve të fundit: « Jeta, si thue vetë, na ká bashkue në shum faza të pikatuna

dhe, në mes moskuptimesh e shfrimesh shtasore smire, kemi vazhdue shashku një veprimtarí ndërtuese në dobí të shqiptarizmës, tue marrë zemër Ti në miqsín t'eme e unë n'atë t'Anden... Ti ké qënë mësuesi i parë i em për gjuhën shqipe; tue punue me Tý unë nxuna fjalë e fraza dhe ndreqa orthografin qí çalonte. N'«*Illyrin*» u rrjeshtova pranë Teje, e i drejtuem prej Teje në rendin e shkrimtarvet qí shkruajnë *shqip*, qiruem shkodranizmat e teprueme të stylit».

Mbas pëlqimit të gjithëmbarshëm të novelavet të vëllimit të parë. Koliqi mori guxim, dhe në vjetin 1935 dha në shtyp vëllimin e dytë. Në këto mund të vrehet se auktori me *buon senso*-n e vet ká dijtë të thellohet gjithnji má shum në karakteristikat e jetës shkodrane. Lânda e gjashtëmbëdhjetë novelave qí sajojnë mbrendín e librit «*Tregtár Flámujs*» (Tiranë, shtyp. «Nikaj», 1935. faqe 214) áshht nxjerrë. áshht frymzue prej zakonevet të mënyrës të jetesës së popullit, sidomos t'atij të qytetit të Shkodrës. Në këtë vepër të ré janë studjue disá anë të posaçme shoqnore me një interesim shumë të gjallë. në të cilat pasqyrohet shqetsija e kohvet të reja, ai kërkojnë t'u a zâinë vendin atyne të vjetrave. Koliqi me këto dy vëllime novelash i hapi dyert lehtësis shkodrane, të ndrýme në guaskën e gropës së qytetit. dhe i dha vulën e shtetsís kombtare. Ká dijtë me vú në dritë «hirin e panioftun të jetës shkodrane plot hollim qytetnie së njimendët e sqimti ndiesish e zakonesh. Këto i a ká zbulue mbarë Shqipnis. Në këta dy libra, por edhe në shkrimet e mâvonshme, Shkodra ndiehet e shiohet ashtu si pat qënë në kapërcim dy epokash, d.m.th. në periudhën kúr jeta rythmore prej dokevet të vietra po prendonte dalëngadalë mbas së parës luftë botnore, dhe menjherë mbas kësaj, po i a behate periudha tietër plot shqetsime, qí viion edhe sot dhe ai agoi në mes stuhish shpirtnore për t'u plandosë në humbneren e kataklizmavet të luftës së dytë». Në novelat e Koliqit rrihen çâshtje të jetës shoqnore, ku vrehet shoetsimi i auktorit kundrejt rrymës së shumë të të rijve, të rritun jashtë Atdheut, të cilët po duen t'a eveshin Shqiptarin nga vetit e bukura stërgjyshore për t'a përplasë në greminë e pafund.

Po shifen të rri e të niekun oi no mbushin faqet e revistavet me novelza, tregime e kallxime ngjarjesh qí s'kanë të bânë me shpirtin shqiptár; nuk mërrinë me gërshetue në to aspekte të jetës thiesht shqiptare, paraqesin një botë utopike, ai nuk mundet të këtë jetë të gjatë, pse nuk mbështetet në thalbin arbnuer, sikursë ká venue Koliqi. Ky niset nga parimi i dashunis së vendit, me të mirat e të ligat e veta, të parat për t'u ndiekë e të dytat për t'u hiedhë përtej tue i zâvendue me má të zriedhunat. Frÿn prá kudo në shkrimet e tija erë atdhedashuniie, ai afsh ai e ká drejtue gjithmonë në veprimet e ndër-marruna në dac si privat, në dac si personalitet politik. Qellimi i tij áshht reformimi i jetës shqiptare në themel të nevojavet të reja të kohës: pikësynimi i tij áshht rrejitia e visarevet morale e shpirtnore të popullit t'onë, pá u bá shërbtuer i gjindes së huej; obiektivi i tij ká qënë dhe áshht qortimi, përmirsimi i cilsivet qí e poshtënojnë Shqiptarin, ai e paraqesin si të mbrapambetun, zâvendsimi i tyne me të tiera të përshtatuna rrymës së ré, mnianimi i bestytnivet ai e zbresin nierín në shkallë parake, me një fjalë modernizimi i Shqiptarit tue ndjekë gjur-

mët e popujvet të përparuem, për të dalë prej gëzhgjës së territ në dritën e qytetnimit e të përparimit.

Lexohet me ëndje prodhimi i Koliqit, është tërënjës, të bën për vete si një fillad prendveruer, si një puhí verore, e lehtë dhe e ëmbël; ká gjánsí frymzimi, thellësi mendimi, lehtësi pende që është cilsi e krijimtarvet fatlumtun. Mendimet i rrjedhin njëni mbas tjetrit gjithmonë të lidhuna, dhe fjala nuk i shkrepë kurr për t'i shprehë këto në mënyrë të bukur e të zgjedhun. E kemi ndigjue shpesh tue folë para publikut në rása të ndryshme, në qarqe letrare e në rrethe miqsore. Fjalimet e konferencat e tija, me mbrendí kulturore, me larmi argumentesh, do t'a shtojshin vargun e botimevet në mënyrë të dukshme. Mjerisht shumicën e tyne e ká mbajtë pá ndonji përgatitje paraprake, pá marrë ndonji shenim, kështu që as ai vetë nuk do t'ishte sot në gjendje t'i përmbliidhte. Kështu thuej edhe për artikujt e panumër të shpërndamë ndër fletore dhe revista; po të përmbliidheshin, do të sajojshin edhe këta vëllime të tana. Me rëndësi do t'ishte edhe botimi i epistolarit, të cilin ai e ruen me zili, pse prej tij mund të nxirë lëndë e mjaftë dhe e sigurtë për të përpilue sidomos historin e mërgatës shqiptare me të gjitha përpjekjet për bashkim punimi, memorandumet, bisedimet, vendimet, mendimet e njënit e të tjetrit.

* * *

Kemi pasë theksue disá herë se përkthimi i klasikvet në gjuhën shqipe përpara tridhetë vjetve ká qënë një ndërmarrje e guximshme, pse shqipja nuk ishte aq e përkulshme për të shprehë sllime (koncepte) të nalta, në trajta sidomos poetore. Koliqi, në të vërtetë, ká pasë ndonji para-ardhës në ketë provë; edhe përpara tij kemi pasë përkthime klasikësh të bame bukur e mirë, por kanë qënë vetëm copa të shkëputuna, kursë ky ká sjellë në vjersha me masat e origjinalit kangë të tana, copa të gjata nga veprat e auktorvet má në zà të letërsís italyane, sikursë mund të shifet në dy vëllimet e mëdhaja me titullin «*Poetët e Mëdhej t'Italis*». Në vëllimin e parë prej 380 faqesh (Shtyp. «Nikaj», Tiranë, 1932) gjinden copa të zgjedhuna nga Dante, Petrarca, Ariosto dhe Tasso. Mjafton gjykimi i të madhit Fishtë për të nxjerrë një idé mbí vleftën e përkthimit të tyne, shprehun në parathënjen e këtij vëllimi, ku, në mes të tjerash, thotë se Koliqi u ká tregue të huejvet se qysh shqipja, e kundrueme si një gjuhë e trashë dhe e papërshtatshme për të krijuë vepra të nalta poetike, ká kaq pasuní fjalësh, sá me të mund të përkthehen klasikët e çdo kombi dhe të çdo kohe. Këso dore shprehej Poeti Kombtar. Në, përpara këtij gjykimi, nuk na mbetet tjetër veçse t'i bájme t'onat fjalët e Gjergj Fishtës.

Vëllimi i dytë i kësaj antologjije poetësh italyanë (Shtyp. «Nikaj», Tiranë, 1936, faqe 241) rrokë copa të përkthieme nga katër klasikë të tjerë, nga Parini, Monti, Foscolo, dhe Manzoni. Për ket vëllim po i a lámë fjalën albanologut prof. Carlo Tagliavini-t, i cili në parathënjen që i kushtoi kësaj pjese së dytë, thotë kështu: «*La lingua di Koliqi mi sembra così artisticamente limata e così naturale da superare quella di molti altri scrittori odierni. Mi piace, in particolare modo, il lui quello stile tanto vicino a quello della letteratura popolare albanese, ed alcune parole di gusto arcaico che mi sono note soltanto*

dai vocabolari di «Bashkimi» e di Jungg ovvero attraverso i testi antichi gheghi del Bogdani».

Mbi përkthimet e auktorvet italianë në këto dy vëllime është folë në një thezë doktorate «Ernest Koliqi e la sua opera», parashtuar në vjetin akademik 1952-53 në fakultetin e letravet t'universitetit të Palermës. Na pëlqen të nxjerrim soje një mendim të shkurtë, qi përkton me mësimin qi prof. Zef Valentini ka pasë dhënë mbi ket shkrintar n'at vjet akademik. I nëshkruemi nuk është dorëjashtë në ket punim të zojushës Maria Zuccaro: «... Dante è tradotto in terzine, Ariosto in ottave, che piacquero molto e fecero ottima riuscita. La ragione per la quale il verso narrativo italiano, applicato alla lingua albanese, incontrò favore, si deve ricercare nel fatto che l'ottonario è il verso nazionale dei poemi albanesi... Foscolo è stato tradotto nello stesso endecasillabo. Altri versi della ricca metrica italiana usò il Koliqi, intendendo compiere da una lingua all'altra una trasposizione vera e propria di melodia, in modo da mantenere viva e operante, anche nella versione, la magia espressiva degli originali, magia fatta soprattutto da combinazioni armoniose di sillabe. Il settenario con parole finali piane, sdruciole, tronche, alternate delle odi acrobatiche del Monti, di quelle classicamente flessuose del Parini e del Foscolo, delle profonde liriche del Manzoni, tutta la varietà fa buona prova nella lingua albanese... Anche la rima in queste traduzioni è scelta con cura, è usata con perizia e moltiplicata col gioco della declinazione che, alterando i suffissi dei vocaboli, aumenta la possibilità di ottenere suoni diversi»...

Në revistat qi ai vetë ka themeluar dhe në të tiera jo të tija kemi vërejtë pa prapë copa të përkthyme nga letërsija italiane me dorë mjeshtrorë, me një gjuhë përherë më të punueme e të qirueme, me një teknikë gjithnjë më të përsosun. Përkthime të bame nga veprat e klasikvet Leopardi, Carducci, Pascoli dhe D'Annunzio. Mjafton të shfletohen shtatë vjetët e revistës së tij «Shëzjat» për të na u mbushë mendja mbi sá jemi tue thënë. Këto kujtojmë na, do të sajojnë vëllimin e tretë t'antologjis koliqiane të përkthimevet.

Me përkthimet e veta i sollti një shërbim të prekshtëm letërsis s'onë edhe nga fakti se shumë të rij, tue ndjekë shembullin e tij, tue marrë prej tij shije, guxim e mësim, i falën shqipes përkthime të reja nga klasikët latinë dhe të tjerë italianë, nga kryeveprat gjermane e nga gjuhë të tjera premdimore. Shquhen në ketë fushë një Frano Alkaj, një Henrik Lacaj, një Lazër Shantofë e tash së voni Pashk Gjeçi, një admirues i Koliqit, me përkthimin e bukur të kryeveprës danteske «La Divina Commedia» - «Komediya Hyjmore» në dy pjesët e para «Ferri» - Tiranë 1960 dhe «Purgatori» - Tiranë 1962, në njëmbëdhjetëroksha ashtu sikursë n'originalin italisht.

Koliqi është puntuer i palodhëshëm; veprat e tija, të mëdhaja e të vogla, sajojnë një bibliotekë në vete: ndërsa është tue krye një nënë qi e ka nëpër durr, bân sajimin e njëj tjetre, qi e përpunon kúr i kërcen trilli. Prodhimi i tij, kryesisht është poetik, merr gjithnjë hove të reja, e me kalimin e vietvet, penda e tij bëhet më e fortë, stili më i ndritun gjuha më e pastër, krijimtaria më e madhe.

Na e dijme se tash shumë vjetë ka në përgatitje një vepër të zgjedhun tregimtare, një roman ku ka projektue të përshkruejë jetën

shkodrane të shekullit të kaluem, kúr qyteti i tij i lindjes lulzonte në tregti, kúr jeta zhvillohej mbrenda murevet të nalta të shtëpijave stili venedikas, me gardaqet e gjána e të freskta ku kacavareshin trendafilet dhe lulevilet, me filanikun e kanerinës a të gardelinës në mes, mbrenda lulishtavet ku dora e njomë e vajzës së shtëpisë vinte lule gjithfarësh tue i a thánë kángës ashtu nën zà e tue àndrrue kushedí se shka për t'ardhëmen. Ndoshta do të jetë ky romani i Koliqit ai qi na të gjithë e presim me padurim si shembull arti në letërsín t'onë.

Kúr e pritshim romanin qi na ká premtue, atë qi do t'i sigurate pavdeksín letrare, Koliqi na dha një tjetër roman, me mbrendí, me të vërtetë shqiptare, por n'ambjente të hueja, d.m.th. në dhé të huej. Thomi se auktóri i ynë me romanin «*Shija e Bukës së Mbrúme*» (Roma - Arti Grafiche A. Urbinati, 1960) ká dashtë t'u lëshojë në dorë Shqiptarvet të mërgimit të çdo kategorije një vepër me argument aktual, shum për zemër, jetën ravguese të tyne me vetëmohime, me përpjetat dhe tatpjetat, ká dashtë t'u japë një shujtë përtrise, një rreze shprese me efekte të ngutshme praktike. Romani tjetër *in spe* do të jetë art i thjeshtë, sikursë janë *in piccolo* novelat e tija. Romani «*Shija e Bukës së Mbrúme*» u muer si argument për thezën e doktoratës nga zojusha Italia Cattano në vjetin akademik/1961-62 n'universitetin e Palermës. Edhë kjo thezë, sikursë e para, gjeti pëlqimin e të gjithvet. Nuk po e tjerim gjatë, pse sikursë po na thonë, një tjetër bashkëpuntuer do të flasë për të në ket numër kujtimuer të «*Shëjzavet*».

Vepërimtaria letrare e Koliqit ásh t e dendun sidomos ndërmjet vjetvet 1930-1937. Vjershat e veta, të botueme asë jo, i përmblohdh në një vëllim me titullin «*Gjurnat e Stinve*» (Tiranë - Shtypshkroja «*Shkodra*» 1933, faqe 88). Këtij libri i paraprínë një parathánje në prozë poetike, qi ásh një kángë ndër má të bukurat qi pat shkruer deri atëherë. Në këto vjersha rinore pasqyrohet shpirti i Koliqit, ndiesija atdhedashunore, dashnija e thellë për shka të bukur ndrýnë Shkodra me historín e vet të vjetër e të ré, argument ky i rrahun shpesh nga Koliqi. Rrjedh mjaltë nga ato vargje, frýnë një puhí, një fllad i àmbël, qi ngjallë një gjendje shpirtnore në të cilën mendja shkëputet nga gjánat qi na rrethojnë tue na rrembye shqiset. Në to shofim Shkodrën të pikzue me ngjyrat má të gjalla: na dalin para si në një film shtëpijat e mëdhaja të qytetit, rá në një gjum të qetë, me grykat artistike të pusevet me új të ftoftë qi të mpínë dhàmbët, të stolisuna me trendafile dhe lulevile, tandat hijeshpeshta ku vashat në vapën e ditës kotullohen n'àndrra t'ámbla, shrregullat, festa e Shën Gjergjit me zburimin e dyervet me gjeth e lule, shiu i mërzi tshëm i vjeshtës shkodrane, vegime detnash, kujtime t'idhta mërgimi. Këto e të tjera të gjashme giarpnojnë kudo në shkrimet e Koliqit. Ásh një poezi qi të nalton, të bujarson, të fisnikon. Derdhen lotë ngashrimi për jetën qi ásh tue prendue për me i lëshue vend njëj së reje. Auktóri ká një nxehtësí besimi në zakonet e doket e të parvet, kërkon t'i përmirsojë, por jo t'i zhdukë; mendësin e Shqiptarit e don të thjeshtë, të lidhun me traditat shekullore të nderit, të besës e të dashunís së vendit:

«*Vashat duernjoma, pá çilë agimi,
Kpusin sot gëmba me i a vù derës*»

si shëj gazmendi, si shëj urimi
pse erdh Shën Gjergji, krushku i prendverës.
T'tâna u stolisën dyert qi ká shpija
me gëmba kumbllash e drandofillesh:
pá zâ t'përshndesin era e freskija

kahdo qi t'sillesh »!

.....
« N' Shën Gjergja t'ardhshëm le t'çohen prore
duer t'âmbra vashash n'shpijat shqiptare:
le t'varin lule duert prendverore
ku ruhen doket porsi visare.
Bift' n'ato shpija gzimi mâ i dlirti,
mâ e âmbra valle n'prill u këndoftë,
ândrra mâ e bukur qi dishron shpirti
aty lulzoftë »!

Proza e Koliqit është edhe ajo një poezi, është art me të cilin, edhe pse jo në vargje, shprehë me një stil të zgjedhun mendime e ndjesi qi na prekin. Po përmendim dy vepërza të tilla qi mund të rendohen ndër-mjet prozës e poezis: « Shtatë Pasqyrat e Narçizit » dhe « Symfonia e Shqipeve ». E para na parashtron shtatë momente shpirtnore të djaloshit; janë shtatë poemtha në prozë; kujtime rinije, përvojë e njëj jete së shumngjyrëshme, hove lirike, turre malli, shpresë për një ardhëmeni ogurmirë. Janë shtatë pasqyra uji — burime malore, kroje të mermerta, lumëj, liqëj e detna — mbí të cilët auktori përkulë shtatin për të vretjtë fytyrën e vet, si dikúr Narçizi i mitologjis së vjetër. Këtu në këto pasqyra, kemi njëfarë bijografije poetike; vihet në dukje përpjekja e poetit djaloshár për të gjetë fytyrën e poezis së vet. Këto shtatë lule t'erëndëshme i kemi pasë shijue, u kemi pasë marrë erë, qysh prej vjetit 1936 kúr panë dritën për herën e parë në « Gazetën Shqiptare » të Barit, qi drejtohej nga Nicola Lo Russo Attoma. Tash së fundi Koliqi, tue i ardhë dishirit të shumkúj, i botoi si libër në vete « Pasqyrat e Narçizit » (Roma - Urbinati 1963, faqe 32).

E dyta vepërz me titullin « Symfonia e Shqipevet » ká për argument naltësimin e kohës së kalueme të fisit shqiptár. Æsht një argument i shum letrarve t'onë, të cilët çdoherë i kanë kërkue ndihmë historis për hartimet e veta, tue fillue nga mâ të vjetrit e deri në ditën e sotme, në daç në Shqipni, në daç jashtë në kolonit arbreshe. Poeti në ketë symfoni në prozë poetike përpiqet t'i parashtrojë vetes një program punimi, është, si me thânë, një parathânje e njëj vepe qi Koliqi e kishte projektue tash sá kohë. Ky hartim ndahet, simbas mënyrës s'artit muzikuer, në katër kohë: në trí të parat kemi ngjarje të së kaluemes. gojëdhâna e legjenda, kursë në të katërtën paraqiten tre poetë qi përfaqsojnë trí mënyrë të ndryshme për të kuptue botën dhe jetën. Këta, mbas përvojes së secilit, vendosin t'a bashkojnë këngën në një lutje të përbashkët. Edhë këtu del në shesh frymzimi i poetit, qi është bashkimi i të gjithvet për një ideal, për idealin kombtár: « Besojmë në punën e Shqiptarvet të vëllaznuem edhe në lumnin qi tash i sjell kombit parmenda e bujkut, veli i detarit, penda e dijetarit, kullma e farktarit,

buza e poetit, spata e druvarit, mësimi i fetarit, kúr këta të lëvizin e të kumbojnë tue veprue n'emnat e pandám të Perendís e të Shqipnis».

Nuk deshtëm të zgjatemi kaq shumë, por veprimtaria letrare e Ernest Koliqi është aq e gjënë dhe e larmishme sa nuk mund të përmblihet në pak faqe; prodhimi i tij është i vijueshëm; është ndër shkrimtarët më frytdhënës e më pjellorë të shqipes. Prap ndër këto ditë ka vënë në qarkullim një vepër të rëndësishme «*Antologia della Lirica Albanese*» prej 313 faqesh (Ed. *Vanni Scheiwiller* - Milano, Via Melzi d'Eril, 6), ku për herën e parë paraqiten në përkthim italisht vjershat më të zgjedhuna t'auktorvet shqiptarë, të vjetër e të rij. Librit i paraprijnë një parathënie mjeshtrorë e një radhë e pasun shënimesh bio-bibliografike për t'i a bënë të njohur botës kulturore italyane botën e vogël, por të bukur shqiptare. Si gjithmonë, Koliqi tregohet i paanshëm në zgjedhjen e auktorvet; nuk shikjon as majtas as djathtas, por aty ku e gjënen të bukurën, e merr, e çmon, e qet në shesh. Mjafton t'i hidhet një sy radhës së shkrimtarvet që ai i ka gjykue të dëjë për të gjetë vend në një antologji, caktue për të huejt; aty shifën poetë nga kolonit, si Variboba, De Rada e Skirò, nga jugu si Frasherit, Çajupi, Asdreni, Fan Noli, Ali Asllani e Poradeci, nga veriu si Fishta, Mjedja, Shantoja, Palaj, Koliqi, Camaj, edhe Migjeni, Prennushi. Ka radhitë edhe asish t'andej perdes, ndonsë ata i a kanë mallkue emnin, e kanë shlye nga historia letrare. Nuk ka harrue as plejadën e shkrimtarvet Kosovarë, si Sat Nokshiqin, Murat Isakun, Din Mehmetin, Adem Gajtanin, etj.

Për me mbarue, është nevoja të thohën dy fjalë përsá punoi kúr i rá shorti të drejtonte arsimin e Shqipnis. Posá mori në dorë ministrin e arsimit, mblodh rreth vetes njerzit e kulturës, shkrimtarët më të shquem dhe i u vënë përpilimit dhe botimit të tekstevet shkollorë, që do të mbesin gjithnjë të çmueshme në pikëpamje mësimore e kombtare. Për të parën herë u botue historia e letërsis s'onë, me kritere të shëndoshta e të paanshme, në dy vëllime: «*Shkrimtarët Shqiptarë*» (pjesa I. 1462-1878, faqe 367, Tiranë 1941, Shtyp. «Gurakuqi»); për redaktimin e kësaj pjesë u ngarkue Namik Ressuli. Pjesa e dytë, me të njëjtin titull shkollon prej Lidhjes së Prizrendit deri në kohët t'ona (Tiranë 1941, faqe 554); redaktimin e kësaj pjesë e pat përsipër Karl Gurakuqi, që ishte dora e djathtë e ministrit. Nën kujdesin e këtij një komisjon i sajuem nga Aleksandër Xhuvani, Karl Gurakuqi, Kolë Kamsi dhe Ekrem Çabej grumbulloi, përpiloi, rendoi lëndën e së parës antologji në shqipen që u botue në vjetin 1943 (Ngrehina Typ. «Gurakuqi», 615 faqesh) me titullin «*Bota Shqiptare*». Sikursë pohon vetë Koliqi («*Shëzjat*» v. VII, 1963, nr. 1-2, faqe 4). «... *ideja-nënë për të paraitë si në një film karakteristikat e njëjtrëshme të tokës s'onë dhe vlerat shpirtnore të fisit arbnuer*» ka gënë e prof. Gaetan Petrotës, të cilin ministria e arsimit e kishte pasë thirrë nga Pjana për të bashkëpunue në përpilimin e tekstevet.

Përveç tekstevet që përmendëm këtu nalt, dikasteri i arsimit i dha një hov të madh studimit dhe mbledhjes së folklorës; me qarkore spjegimtare u ftuën arsimtarët e çdo ane për të dhënë ndihmesën në këtë ndërmarrje që do të mbesë gúr themeli për studimin e mëtejme të

visarit kombtar; nuk u kursyen të holla nga fondet ministrоре për të plotsue ketë vepër të cilën Koliqi e kishte aq fort për zemër. «*Visaret e Kombit*», ky varg veprash folkloristike, fillue nga komisjoni i kremtimevet të 25 vjetorit të pamvarsis shqiptare, u vijue nga ministrija e arsimit deri në vëllimini XIV; bân pjesë në ket varg Fjalorthi i çmueshëm, i përpiluem nga D. Nikollë Gazulli (Tiranë, 1941, Shtyp. «Gurakuqi», faqe 524), qi rrokë 5.000 fjalë të rralla nga veriu i Shqipnis me spjegime shqipe; âsht ky i pari fjaluer përshekrues e normativ i shqipes, qi mâ vonë do të përfshinte krejt visarin gjuhësuer.

Përpara se t'i japim fund këtij vallimi, nuk lipset të harrohet nji tjetër punë meritimplote e Koliqit: në vjetin 1940 thirri në Tiranë nji Kongres ndërkombtar studimesh shqiptare, në të cilin morën pjesë albanologët mâ në zâ të Shqipnis e të krejt Italis. Prej këtij Kongresi doli themelimi i *Institutit të Studimevet Shqipe* me qendër në Tiranë, me zyra t'orendisuna mâ së miri, ku u themelue *Biblijoteka albanologjike* dhe *muzeu etnologjik*. Nji komisjon i posaçëm qe ngarkue me pastrimin e gjuhës nga elementet e hueja tue i zâvendsue me fjalë thjesht shqipe asë me neologjizma, qi nuk vonuen dhe u pranuen nga shkrintarët. Po ky Komisjon pat fillue skedarin e madh të të gjith fjalorve të shqipes dhe studimin e parashtesavet dhe të mbrapashtesavet tue përpilue për ket qellim nji tjetër skedâr. Nji Komisjon i tretë përgatiste përkthimin italisht të vepravet mâ të mira shqipe. Nuk lipset harrue edhe Fjalori i Mustafa Krujës, qi auktori vetë i a pat shtrua komisjonit të posaçëm leksikografik t'Institutit për kontroll e për botim.

Nuk mundemi të mos përmendim botimin shum të rëndësishëm të dý veprave «*Studime e Tekste*», i pari mbí të drejtën gojëdhânore shqiptare nën kujdesin e At Zef Valentinit e me bashkëpunimin e At Bernardin Palajt, i dyti me lândë arkeologjike, punë e prof. Se-stieri-t.

Kjo âsht në vija të përgjithëshme puna letrare e kulturore e prof. Ernest Koliqit, qi na deshtëm t'a nënvizojmë në rasën e gjashtëdhetë-vjetorit të lindjes së tij, tue i urue jetë të gjatë e me shëndet. Nuk âsht mbyllë ende qërthulli i prodhimit të tij letrar.

Shqipnija pret edhe shum punë të tjera prej tij!

Die Albanische Volksepik

Alois Schmaus

Obwohl gerade in den letzten Jahrzehnten an verschiedenen Punkten, in Albanien selbst, im jugoslawischen «Kosmet» (Kosovo-Metohija), im Rahmen des Albanologischen Instituts der Universität Rom usw. eifrig an der Sammlung und Erforschung der albanischen Volksdichtung gearbeitet wird, hat Giuseppe Schirò recht, wenn er in seiner «Storia della letteratura albanese» (1959) feststellt: «Non è possibile redigere allo stato attuale una storia circostanziata dell'epica popolare». Das gleiche gilt übrigens auch für die Epik der anderen Balkanvölker.

Immerhin erleichtern heute Nachdrucke schwer zugänglicher Sammlungen wie der von Antonio Scura (New York 1912, jetzt Cosenza 1962), ferner die drei Bände «Mbledhës të hershëm të folklorit shqiptar» (Tirana 1961-1962), die die früher weitverstreuten Aufzeichnungen von 1635 bis 1912 zusammenfassen, die weitere Arbeit beträchtlich. Wertvoll sind ebenso die dreibändige Sammlung «Kangë popullore shqiptare të Kosovë-Metohis» (Priština 1952-1953) und die von Q. Haxhihasani besorgten Anthologien (Tirana 1955-1956). Zusammen mit den Visaret e Kombit, der Sammlung von F. Cordignano u. a. stellen sie ein reiches und verhältnismässig zuverlässiges Material zur Verfügung.

Beträchtlich ist auch die Zahl der wissenschaftlichen Monographien und Abhandlungen angewachsen. Maximilian Lambertz (Leipzig), einer der Bahnbrecher auf diesem Gebiet, hat auch nach dem Krieg seine Arbeit mit Studien über das Kreshnik-Lied fortgesetzt. E. Koliqi (Rom) ist seit den dreissiger Jahren unermüdlich tätig, um dem Phänomen der albanischen Volksepik in Forschung, Deutung und Uebersetzung die verdiente Geltung zu verschaffen. St. Skendi (New York) hat 1954 mit seinem Buch «Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry» durch Einbeziehung der südslawischen Epik erfolgreich den Weg der vergleichenden balkanischen Epenforschung beschritten. In Albanien selbst sind nach dem Kriege Z. Sako, Q. Haxhihasani, Dh. Shuteriqi u. a. mit wertvollen Beiträgen hervorgetreten. So dürfen wir die Hoffnung hegen, dass gerade dieser Zweig der Forschung in den kommenden Jahrzehnten systematisch ausgebaut werden und rasche Fortschritte erzielen kann.

Unter diesen Umständen könnte es unbescheiden erscheinen, wenn ich als Aussenseiter, der dazu nicht von Kindheit an mit der Sprache vertraut ist, in einem kurzen Vortrag den Versuch unternehme, das Gesamtphänomen der albanischen Epik in einigen wesentlichen Zügen und vor allem in seinen Haupttypen nachzuzeichnen und auf die sich daraus ergebende historische Problematik hinzuweisen. Zu meiner

Rechtfertigung sei gesagt, dass bisweilen auch eine etwas abgerückte Sicht ihre Vorteile hat; sie lässt manches gerade in seiner Besonderheit besser erkennen, vor allem aber regt sie zur vergleichenden Ueberschau an. Unter letzterem Gesichtspunkt vermag sie sogar zu einer gerechteren Wertung des einzelvolklichen Phänomens innerhalb der grösseren, in unserem Falle der balkanischen Zusammenhänge beizutragen.

Betrachtet man die albanische Volksepik in ihrer Gesamtheit, so erweist sich in neuerer Zeit für den albanischen Siedlungsraum auf dem Balkan das sog. «historische Lied» als der lebenskräftigste Typ. In der Ausprägung, in der es uns in zahlreichen Sammlungen (Prennushi, Visaret e Kombit I, Kangë të Kosovë-Metohis II, u.a.) entgegentritt, ist dieses unstrophische, im Acht- bzw. Siebensilber abgefasste Lied durch besondere Kürze und Knappheit der Darstellung und des Ausdrucks sowie durch starke Dramatik ausgezeichnet. Koliqi hebt an diesen Liedern, die er als «schiettamente albanesi» bezeichnet, als Hauptmerkmale «senso realistico», «descrizione precisa e sintetica» hervor. Das Geschehen selbst wird häufig nur in wenigen Strichen angedeutet; ohne genaue Kenntnis der näheren Umstände bleibt es bisweilen sogar dunkel, so dass Cordignano seine Ausdrucksweise mit Recht «sibyllinisch» nennen konnte. In diesen Liedern werden — meist zur Begleitung mit karadyzen und qyteli — wirkliche Ereignisse vorwiegend lokalen Charakters aus neuerer und neuester Zeit besungen. Sie halten sich dabei in sachlicher, fast wortkarger Art an die Wirklichkeit, verzichten auf epische Narration und Stilisierung und werden auf diese Weise zum getreuen Spiegel der politischen und sozialen Lebensverhältnisse, zugleich aber auch der Denkweise und Wertmasstäbe des albanischen Volkes. Koliqi hat sie das flüchtige Tagebuch eines Volkes («rapido diario») genannt. Zeitlich greifen sie mit ihren Stoffen und Helden bis ins XVIII. Jahrhundert zurück. Sie begleiten jedoch das politische Geschehen, vor allem die Lokal- und Stammesgeschichte durch das ganze XIX. Jahrhundert. Ihre jüngsten Zeugnisse behandeln Ereignisse der Zwischenkriegszeit und schliesslich des Partisanenkampfes. So finden darin die Taten von Kara Machmud Pascha und Ali Pascha von Janina, der Widerstand gegen die türkischen Reformen, der russisch-türkische Krieg 1876, die Kämpfe gegen die Jungtürken, die Montenegriner und Serben, die Ermordung des russischen Konsuls in Kos. Mitrovica, der Tod von Bajram Curr, der Aufstand von Azem Bejta usw. ihren Widerhall. In den meisten Liedern dieses Typs handelt es sich jedoch um lokale Ereignisse, Stammesfehden, Fälle von Blutrache, Beispiele besonderen Heldentums u.ä.

Mit der Zeit verstärkt sich in den «historischen Liedern» — wie man an der Verwendung der Begriffe *liri*, *vatan*, *atdhe* usw. ablesen kann — die politische und patriotische Note. Am poetischsten sind aber häufig gerade jene kurzen Lieder, die noch ganz aus der Mentalität der Stammesverfassung und des patriarchalisch-heroischen Daseins leben. Die Ideale der *trimni*, Mannesstolz, Heldentum, Todesverachtung, Ehrgefühl, Treue zum gegebenen Wort (*besa*), Ruhmbegierde, kommen darin in unmittelbarster Art, gleichsam naiv und unbewusst zum Ausdruck.

Dieser meistverbreitete und beliebteste Liedtyp, spezifisch für das Albanertum in Gehalt, Sprache und Vers, zugleich ungemein anpassungs- und wandlungsfähig, ist leider noch zu wenig untersucht. Man darf annehmen, dass er im wesentlichen dem XVIII. Jahrhundert entstammt; jedenfalls sind ältere Personen oder Geschehnisse in dieser Liedform so gut wie überhaupt nicht bezeugt. Die Entstehung des «historischen Liedes» weist somit in eine Zeit, der auch das griechische Klephten- und das bulgarische Haidukenlied ihre Ausbildung verdanken. Dies dürfte kein Zufall sein. Obwohl die genannten Liedtypen unter sich verschieden sind und ihre nationalen Besonderheiten aufweisen, haben sie doch das eine gemeinsam, dass es sich um einen neueren, jüngeren Liedtyp handelt, der sich vom eigentlichen balkanischen Heldenlied wesentlich unterscheidet. Dieser neue Typ ist wirklichkeitsnah, spiegelt die unmittelbare Gegenwart und die tatsächlichen sozialen Verhältnisse, verzichtet auf die höfisch-feudalen Elemente der Stilisierung, begnügt sich mit knapper, gedrängter Darstellung, meidet Deskription und Hyperbolik, erreicht aber gerade durch seinen neuen Stil den Ausdruck geballter Kraft und starker Dramatik. Das Klephtenlied ist im allgemeinen lyrischer, das bulgarische Haidukenlied härter und verhaltener. Gemeinsam ist ihnen jedoch das Thema des ständigen Kleinkriegs gegen die Türken, der Türkenhass, der unbeugsame Kampfwille, die glühende Freiheitsliebe. Sie sind der Ausdruck eines neuen nationalen Empfindens und spielen in der Entwicklung des späteren Nationalismus eine wichtige Rolle, nicht zuletzt auch deshalb, weil als Träger des Kampfes jetzt Vertreter der unteren Schichten des Volkes auftreten.

Die besonderen politischen und sozialen Verhältnisse Albaniens brachten es mit sich, dass die nationale, antitürkische Komponente nicht von Anfang an so eindeutig hervortritt. Aber auch hier ist Ablehnung gegen Gewalt, Selbstbehauptung im Namen der eigenen Rechtsbegriffe, Freiheitsstreben eine wichtige Voraussetzung für das werdende Nationalbewusstsein.

Dass der im Vergleich zum eigentlichen Heldenlied alten Gepräges jüngere, zeit- und wirklichkeitsnähere Typ des Klephten-, des bulgarischen Haiduken- und des albanischen «historischen Liedes» ungefähr zur gleichen Zeit in grossen Räumen des Balkans herrschend wird, dürfte mit der Aktivität Oesterreichs und Venedigs bei den unterworfenen Balkanvölkern und der dadurch hervorgerufenen politischen Umorientierung zusammenhängen. Jedenfalls fügt sich auch Albanien mit dem Typ seines «historischen Liedes» in den grösseren balkanischen Raum ein, ohne damit seine nationale Sonderart aufzugeben.

Soweit sich aus dem zugänglichen Textmaterial ersehen lässt, scheint es in der albanischen Volksdichtung i. a. zu keiner Vermischung des «historischen Liedes» mit anderen Liedtypen zu kommen. Interessant ist jedoch, dass das uralte Motiv von Odysseus und Penelope (Heimkehr des Gatten oder «der Gatte auf der Hochzeit seiner Frau»), das in einer alten Fassung bei den Italoalbanern («Kostandini i Vogel»), in einer den serbokroatischen Liedern angepassten Version («Aga Imeri», «Hysen Gradenica») bei den Balkan-Albanern bekannt

ist, auf Kosovo eine völlig neue Bearbeitung mit starker Anlehnung an den Typ des historischen Liedes erfahren hat («Arif Sinani»). Das Motiv ist auf einen albanischen Soldaten im regulären türkischen Heer übertragen, d.h. es stammt aus der Zeit nach der Einführung des Nizam. Alles Legendäre der älteren Liedtradition ist geopfert. Arif kann die Beleidigungen des (türkischen) Offiziers nicht ertragen, weil sie gegen die Ehre seines «Hauses» (seiner Familie) gerichtet sind:

Jom Shyptar s muj me durue.

Da er tötlich wird, wird er verurteilt und verbringt zwölf Jahre im Gefängnis. Also eine durchaus wirklichkeitsnahe, nüchterne, fast prosaische Ausgangssituation. Das Lied hat nicht jenes Aroma der Altertümlichkeit wie das vom «kleinen Konstantin», aber es wirkt gerade wegen der gewöhnlichen, alltäglichen Einkleidung moderner, herber, tragischer. Und es beweist zugleich, dass der Volksdichter mit Hilfe des neuen Liedtyps imstande ist, einem alten Liedmotiv eine völlig gegenwartsnahe, aktuelle Gestaltung zu geben.

Dass die historischen Lieder bis in die jüngste Zeit nicht nur den heldischen Geist, sondern auch die bewundernswert knappe, prägnante Ausdrucksweise bewahrt haben, bezeugen die Lieder von Bajram Curr. Von den Feinden umzingelt, gibt er auf die Frage, ob er gefesselt werden (d.h. sich ergeben) oder sterben wolle, die stolze Antwort:

. . . . .
Se 'i herë jom lé, ni herë kom me dekë
 . . . . .
'I herë m' ka lidhë nona n' djep

(Einmal wurde ich geboren, einmal werde ich sterben... Einmal hat die Mutter mich in der Wiege gebunden).

So viel über den jüngeren Liedtyp in der albanischen Volksepik.

Daneben besitzen nun Nordalbanien und Kosovo-Metohija auch ein richtiges altertümliches Heldenlied, das sog. *Kreshnik*-Lied (*këngë kreshnikësh*). Es ist jedoch nicht autochthon, sondern von den südslavischen Moslims speziell Nordwestbosniens entlehnt. Hierher gehört vor allem der reiche Zyklus der Lieder von dem Heldenbrüderpaar Mujo und Halil, ferner die Lieder von Gjergj Elez Alija und einer Reihe anderer Helden. Auf den fremden Ursprung weist schon die Bezeichnung «*kreshnik*», hinter der sich serbokroat. *krajišnik* (Grenzkämpfer, als türkisches Lehnwort auch *serhatlija*) birgt. Das gleiche beweisen die darin vorkommenden Personen- und Ortsnamen (Udbina, Kladaša, Senj, Zadar), Themen und Motive (Einfälle und Beutezüge in fremdes Gebiet, Brautraub, Ueberfälle auf Hochzeitszüge, Gefangenenbefreiung). Vom «historischen Lied» unterscheiden sich die *Kreshnik*-Lieder allein schon durch ihre Länge, die durchschnittlich mehrere hundert Verse beträgt, ferner durch den Vers, den Stil und die Vortragsweise. Ihr Versmass ist der Zehnsilber, wie er für die serbokroatische Epik charakteristisch ist; obwohl weniger streng in seinem Bau, wird er von guten Sängern beim Vortrag zur Lahuta trotz-

dem mit erstaunlicher Regelmässigkeit realisiert. Das Begleitinstrument (Lahuta) entspricht in Bau und Spieltechnik durchaus den Gusle der Serben und Kroaten. Die Lieder selbst gehören nach Komposition und Stil dem Typ des eigentlichen Heldenliedes an. Sie zeichnen sich wie dieses durch kontinuierliche Narration, Wiederholungstechnik und Formelstil aus.

In diesen Liedern begegnet uns eine heldische Welt von altertümlichem Zuschnitt, gelegentlich ins Mythische gesteigert. Ausgeprägt ist der Hang zur Hyperbolik. Die Volksmythologie findet bereitwillig Eingang. Die Helden sind dem Alltag entrückt, sie vollbringen unglaubliche Heldentaten und geniessen dabei die Hilfe übernatürlicher Wesen, der den Vilen entsprechenden zânë und orë, die ihnen im Kampf beistehen, sie warnen und (zusammen mit Wolf und Schlange) Mujo's Wunden heilen.

Es ist auf den ersten Blick erstaunlich, wie sehr sich diese Lieder bei den Nordalbanern eingebürgert haben und welcher Beliebtheit sich die Lahuta-Sänger bei den Gebirgsstämmen erfreuen. Dabei ist das Kreshnik-Lied durchaus nicht nur auf die islamisierten Albaner beschränkt, obwohl es hier zunächst Eingang gefunden haben dürfte, sondern hat sich ebenso auch bei den Katholiken verbreitet. Die Uebernahme dieses Liedtyps ist allem Anschein nach — wie schon St. Skendi richtig gesehen hat — erst verhältnismässig spät, nämlich im XVIII. Jahrhundert erfolgt. Wohl gehört der historische Prototyp des Djerzelez Alija noch dem XV., der von Ivo Senjanin (Sejân Ivani) dem XVI. Jahrhundert an, aber Mujo und Halil, auf der Gegenseite etwa Ilija Smiljanic weisen ins XVII. Jahrhundert. Die Umstände und der Weg der Uebernahme sind noch nicht endgültig geklärt; es scheinen aber der Sandschak von Novi Pazar und Ostmontenegro sowie die Vermittlung durch zweisprachige Sänger eine Rolle gespielt zu haben. (Ich hatte selbst noch Gelegenheit, aus dem Munde eines solchen Sängers — Saljo Ugljanin — in Novi Pazar das serbokroatische moslimische Lied von der Amselfeldschlacht aufzuzeichnen, das bis dahin unbekannt war und das dem albanischen Lied von der Amselfeldschlacht als Vorlage gedient hat.)

Im Kreshnik-Lied haben wir demnach ein eigenartiges Ergebnis einer kulturellen Symbiose vor uns. Obwohl jedoch die Tatsache des fremden Ursprungs und der Entlehnung ausser Zweifel steht, ergeben sich bei Betrachtung der konkret vorliegenden Liedertexte grosse Schwierigkeiten. Zunächst ist im neuen Milieu selbst mit Umbildungsprozessen zu rechnen. Die besonderen sozialen Verhältnisse der neuen Umwelt haben — wie schon St. Skendi nachgewiesen hat — den Liedern ihren Stempel aufgedrückt und spezifischen Zügen des albanischen Volkscharakters und Volkslebens zum Durchbruch verholfen. Man könnte diesen Vorgang als fortschreitenden Albanisierungsprozess bezeichnen. Daneben scheint im Laufe der Zeit jedoch noch eine andere Tendenz wirksam geworden zu sein. Die Entfernung von dem ursprünglichen Entstehungsgebiet und die zeitliche Ferne gewährten der Phantasie des Sängers grösseren Spielraum und verliehen der hel-

dischen Welt in seiner Sicht gewisse märchenhafte, ja mythische Züge. Diese Entwicklungstendenz hat gerade E. Koliqi im Repertoire seiner Rhapsoden aus den nordalbanischen Alpen beobachtet und die damit verbundene dichterische Leistung betont.

An dieser Stelle kann ich nicht auf den dichterischen Wert des Kreshnik-Liedes eingehen. Ich möchte nur einige für die weitere Forschung besonders wichtige Probleme andeuten, deren Berücksichtigung vielleicht die Erhellung der historischen Zusammenhänge erleichtern könnte.

Die historisch und ethnopsychologisch interessante Frage nach dem Grund der Entlehnung zu einem verhältnismässig so späten Zeitpunkt lässt sich bei dem derzeitigen Stand unserer Kenntnisse nicht mit Sicherheit beantworten. So viel scheint sicher zu sein, dass das Kreshnik-Lied nicht an eine einheimische Tradition anknüpfen konnte; denn auch wenn in der Skanderbeg-Zeit ein Heldenlied existiert hatte, war die Kontinuität allem Anschein nach infolge der Unterjochung durch die Türken abgerissen. Das Interesse für das fremdsprachige Heldenlied, und zwar für die in moslimischer Umgebung ausgebildete Form desselben, seine Uebernahme und Verbreitung dürfte ebenso wie das Aufblühen des jüngeren Liedtyps, des «historischen Liedes», mit den politischen Veränderungen zusammenhängen, die sich im XVIII. Jahrhundert im Balkanraum abspielten. Es ist hinlänglich bekannt, wie sich infolge der verstärkten Zusammenarbeit der Christen im Osmanischen Reich mit den christlichen Mächten die Beziehungen zwischen Moslims und Christen verschärften. Speziell für die Albaner wäre überdies die expansive Siedlungsbewegung von Nordalbanien nach O und NO in Rechnung zu stellen, die u.a. einen regeren Kontakt mit den slavischen Moslims zur Folge haben musste, ebenso der Anteil, den Bosnier wie Albaner in der unruhigen Zeit nach Selims III. Reformversuchen an eigenmächtigen Unternehmungen in anderen Balkangegenden hatten. Die äusseren Umstände, die den Entlehnungsprozess begünstigen konnten, sind im einzelnen genauer zu untersuchen. Es dürften dabei auch friedliche Vorgänge, wie Karavanenverkehr, Wiedewechsel, Arbeitssuche, eine nicht unbeträchtliche Rolle gespielt haben. Jedenfalls sollten wir uns bemühen, den Entlehnungsprozess nicht einfach als Zufall hinzunehmen, sondern ihn in seine historischen Bedingungen zurückzusetzen.

Während in der Uskoken- und in der nordwestbosnischen moslimischen Epik der religiöse Gegensatz von Islam und Christentum das ausgeprägteste Kennzeichen der politischen Gegnerschaft und damit die Losung des Grenzkampfes darstellte, sehen wir, dass in der albanischen Kreshnik-Epik dieser Gegensatz seine Schärfe verliert und allmählich mit dem fortschreitenden Prozess der Albanisierung der Gegensatz Albaner — Slave (Shqyptar — Shkja) an seine Stelle tritt. Es dürfte sich jedoch hier bereits um eine spätere Phase handeln.

Nun haben aber die Albaner nicht nur moslimische, sondern — wie die Aufzeichnungen von F. Cordignano zeigen — auch christliche Hel-

denlieder von den slavischen Nachbarn übernommen, etwa die Lieder von Kraleviq Marku und Bergjamin Gjemi (= Djemo Brdjanin) oder von Musa Qesexhi und Marko. Dabei bleibt nicht nur die christliche Sicht, sondern nahezu auch der Text selbst unverändert, so dass die albanischen Lieder fast wie eine Uebersetzung anmuten. Dass Djemo und Musa wahrscheinlich auf albanische historische Gestalten zurückgehen — Musa z. B. auf Moses, den Mitstreiter Skanderbegs, der mehrmals die Fronten wechselte —, davon hat sich im Gedächtnis des Sängers keine Spur erhalten. Derartige Entlehnungen geben die geringsten Rätsel auf, denn es ist klar, dass sie — schon wegen der textlichen Uebereinstimmung — aus jüngster Zeit stammen. Sie waren, wenn überhaupt, viel zu kurze Zeit im Umlauf, um sich der albanischen Umwelt und Mentalität anzuförmern, und gehen wohl auf Sänger zurück, die nur darauf bedacht waren, ihren Liedervorrat aus den nächsten Quellen zu bereichern, ohne sich um die den serbokroatischen Liederzyklen zugrundeliegenden ideologischen Gegensätze der Parteien zu kümmern. So kann es kommen, dass im Kreshnik-Lied der Königssohn Marko einmal als Sieger, einmal als Besiegter erscheint, je nachdem ob ihm gemäss dem christlichen Lied Djemo Brdjanin oder gemäss dem moslimischen Lied der bosnisch-moslimische Held Djerzelez Alija im Kampf entgegentritt.

Wir müssen also ausser mit verschiedenen Phasen auch noch mit verschiedenen Richtungen der Entlehnung rechnen. Bei christlichen Liedern kann noch die Frage auftauchen, ob wir es mit einer dinarischen oder altserbisch-mazedonischen Version zu tun haben. Das bekannte Motiv des Bolani Dojëin tritt uns in der albanischen Ueberlieferung zum Beispiel in zweifacher Gestalt entgegen. In Visaret e Kombit I, 215 ff. hat Gjergj Elez Alija die Rolle des Dojëin übernommen. Er liegt neun Jahre krank, lässt aber, als der *baloz i zi* erscheint und die Ehre der Schwester bedroht ist, das Pferd beschlagen, sich den siechen Leib mit Leinwand umwickeln und zieht dem Feind entgegen. Nach dem Siege kehrt er heim, um zu sterben. Den Prozess der Albanisierung erkennt man daran, dass in dieser Version die Familienehre, *erzi i shpis*, besonders betont wird und die Berufung auf das Vermächtnis der Vorfahren *n' kanuna* ihren Platz findet. Weist schon die Substitution (Djerzelez statt Dojëin) nach Bosnien, und zwar auf eine moslimische Vorlage, so sprechen dafür auch stilistische Einzelheiten. Wenn die Schwester über dem kranken Bruder weint und er die ihm ins Gesicht fallenden Tränen für Regentropfen hält in der Annahme, dass das Dach undicht geworden sei, so ist diese Art der «Aufschwellung» ein beliebtes Mittel der bosnisch-moslimischen Lieder. Wenn aber Gjergj Elez Alija im albanischen Lied dem schwarzen «baloz» das Haupt abschlägt und es in einen Brunnen (bunar) wirft:

*Të tâne lumen gjaku e ka mlue,
Për tri vjet krejt vendin e ka qelbun...*

— so erinnert dies an gewisse Ortssagen im Sandschak, in denen Djerzelez als Drachenkämpfer auftritt. So weisen also in dieser Version sowohl inhaltliche als auch formale Elemente auf bosnischen Ursprung

hin. Die zuletzt angeführte Stelle berechtigt jedoch zu der Vermutung, dass das bosnisch-moslimische Lied auf seinem Weg durch den Sandschak noch eine Lokaltradition vom Drachentöter in sich aufgenommen hat.

Das gleiche Liedthema ist auf Kosovo mit der Person des Krajkovi Shabani verknüpft (Kangë pop. të Kosovë-Metohis I, 92). Der Name Dojëin scheint in der albanischen Ueberlieferung überhaupt zu fehlen. Bei dieser Version ergeben sich beträchtliche Schwierigkeiten, weil zwei Lieder kontaminiert sind. Krajkovi Shabani wird, obwohl siech (wie Dojëin), vom «schwarzen König» zum Zweikampf herausgefordert, wenn er ihm nicht Pferd, Schwert und Frau schickt. Auch ihm werden die Wunden notdürftig mit Leinen umwickelt, auch er stirbt nach dem Sieg über den Gegner.

In dieser Version ist das Dojëin-Motiv (der Todkranke als Rächer der Schwester) mit dem Prijezda-Motiv (Forderung der drei Güter) als Eingangssituation verschmolzen. Hat der albanische Sänger diese Kontamination bereits vorgefunden oder ist sie seine eigene Zutat? Im ersteren Falle wäre man geneigt, an ein christliches Lied als Quelle zu denken. Einer solchen Annahme scheint aber der Stil zu widersprechen. Nicht nur das Waschen und Verbinden der Wunden, das Sichwappnen, das Satteln des Pferdes, der Zweikampf werden ausführlicher geschildert, sondern sogar eine ausgesprochene Nebenhandlung wie das Einkaufen von Baumwolle, Leinen und Gurten. Eine derartige «Aufschwellung» läuft dem Charakter des christlichen Liedes zuwider und erinnert eher an die Praxis moslimischer Sänger. Aber meines Wissens ist kein Dojëin-Lied dieser Art überliefert, so dass die Frage der unmittelbaren Quelle vorläufig offenbleiben muss.

Aehnliche Schwierigkeiten ergeben sich auch bei «legendären» Liedern, die sich im nordalbanischen Raum in mancher Hinsicht den Kreshnik-Liedern angleichen. Aufschlussreich ist z. B. das auf Kosovo aufgezeichnete Lied von den beiden Brüdern (Kanga e dy vllazënve — Kangë pop. të Kosovë-Metohis I, 21). Zwei Brüder geraten auf der Jagd wegen einer schönen Frau in Streit und der ältere tötet den jüngeren. Die Frau gibt sich als Fee zu erkennen:

Po jom zenë me ju zonue.

Der ältere Bruder begeht Selbstmord.

Dieses Lied steht dem an die Brüder Jakšić geknüpften serbokroatischen Langzeilenlied «Kako planinkinja vila zavadi dva brata Jakšića» (Bogišić Nr. 43) am nächsten, näher auch als Matica hrv. 1 (1896), Nr. 46 «Vila zavadjā braću» und den dort verzeichneten Varianten. In der Bugarstica überlassen die Brüder der Fee die Wahl; als sie sich für den jüngeren, Stjepan, entscheidet, wird dieser von Mitar, dem älteren, aus Eifersucht getötet. Mitar verflucht dann das Mädchen und tötet sich selbst.

Ohne die Berücksichtigung weiterer Varianten ist der Zusammenhang kaum endgültig zu klären. Jedoch ist an dem Kosovo-Text die Anpassung des alten Motivs an albanische Denkweise und Sitte zu erkennen. Die Schöne tritt nicht allein, sondern in Begleitung eines Alten (plak) auf, der von den Brüdern getötet wird. Während in der

Bugarštica die Fee selbst die Wahl trifft, erhebt hier der Aeltere Anspruch auf das Mädchen, obwohl man ihm — wie ihm der jüngere Bruder vorhält — bereits eine Braut erkoren, den Kaufpreis entrichtet und den Hochzeitstermin vereinbart hat:

*Nusen ty ta kemi zonë,
Edhe mallin e kemi la,
Edhe vaden e kemi da.*

Die Fee unternimmt hier unmittelbar von sich aus nichts, um die Tragödie herbeizuführen; in der Bugarštica dagegen wurde sie von ihren Schwestern mit der ausdrücklichen Weisung ausgesandt, unter den Brüdern Streit zu stiften. Das Mythologisch-Schicksalhafte des ursprünglichen Motivs wird im albanischen Lied durch die angeführten Nebenumstände abgeschwächt und entwertet. Es klingt aber in dem «me ju zonue» noch an und verrät, dass wir es hier mit einem jüngeren Ableger zu tun haben.

Aus den wenigen hier gebotenen Beispielen dürfte schon klar geworden sein, dass man im Balkanraum gut daran tut, sich nicht auf das Liedgut einer Sprache zu beschränken, da auf Schritt und Tritt mit Entlehnung und Tausch von Liedern und Motiven zu rechnen ist.

Anderer Art sind die Schwierigkeiten bei den eigentlichen Kreshnik-Liedern, vor allem ihrem Kernstück, dem Mujo- und Halil-Zyklus. Obwohl ihre Herkunft aus dem südslavisch-moslimischen Kreis ausser Zweifel steht, ist es nicht etwa so, dass man auf Antrieb für jedes albanische Lied dieses Zyklus eine genaue serbokroatische Entsprechung nachweisen könnte. Die Entsprechungen beziehen sich abgesehen von Personen- und Ortsnamen, Formeln und Klischees häufig nur auf die allgemeinen Linien des Themas oder Teilmotive. Dies berechtigt uns aber nicht ohne weiteres, alle nicht im serbokroatischen Liedgut belegten Besonderheiten und Abweichungen einem völligen Um- und Neuschaffen auf albanischer Seite zuzuschreiben. Dafür ist uns die südslavische moslimische Epik aus viel zu späten Aufzeichnungen, dazu regional begrenzt und bruchstückhaft bekannt. Die grossen Sammlungen entstammen erst dem späten XIX. Jahrhundert; für die frühere Form der Lieder haben wir, z. B. in der Erlanger Liederhandschrift, nur wenige sichere Belege. Von Mustajbeg Lički, der in den jüngeren moslimischen Liedern eine Art König Artus-Rolle spielt, fehlt im Kreshnik-Lied jede Spur. Wurde dieses zu einer Zeit entlehnt, als Mustajbeg noch nicht jene zentrale Rolle übernommen hatte, oder stammt es aus einer Gegend, die jene Entwicklung überhaupt nicht mitgemacht hat? Murko hat von dem bisweilen bis zu mehreren tausend Versen aufgeschwellten nordwestbosnischen Lied einen südlichen, den «herzegovinischen» Typ unterschieden. Leider ist aber der letztere in Texten nicht eindeutig genug greifbar, um ihn gegen die «Neuerungen» der Begaänger im Nordwesten abheben zu können. Zum Unterschied vom christlichen Heldenlied teilt das Kreshnik-Lied mit der moslimischen Epik überhaupt die Vorliebe für Sittenschilderung und Ausmalen der Zuständlichkeit, die den alten strengen Formelstil zer-

setzt. Begnügt sich der christliche Sänger z. B. mit der Formel des Frühaufstehens (Rano rani...), so schildert der moslimische im Anschluss daran noch das Kaffeekochen und -trinken. Diesem Zug begegnen wir auch im albanischen Kreshnik-Lied. Ebenso finden wir hier das Pferd als treuen Gefährten des Helden und die ritterlichen Formen des Zweikampfes, es fehlen jedoch die ausführlichen Schilderungen der Pferderennen, bei denen als Preis ein vornehmes Mädchen ausgesetzt wird. Es ist nicht immer leicht auszumachen, ob die Lieder in dem bescheideneren sozialen Milieu des Albanertums manches von den vornehmen Zutaten und Ausschmückungen der nordwestbosnischen Begausänger wieder aufgegeben haben. Sehr vieles spricht dafür, dass die Albaner überhaupt eine ältere, noch nicht derart in Spielmannsmannier aufgeschwollene Form des moslimischen (innerbosnisch-herzegovinischen?) Liedes übernommen haben.

Es wird noch geduldiger und sehr ins einzelne gehender Untersuchungen bedürfen, um die Vorgeschichte des Kreshnik-Liedes zu klären und das Entlehnte vom eigenen Anteil zu sondern. Aber mit dieser Arbeit würde zugleich ein wesentlicher Beitrag zur Entwicklungsgeschichte und zur besseren Kenntnis der südslavischen moslimischen Epik geleistet.

Im Laufe mehrerer Generationen haben sich die albanischen Sänger die ursprünglich fremden Stoffe so zu eigen gemacht, dass sie kaum mehr als etwas Fremdes empfunden wurden. Ein treffliches Beispiel bietet «Kânga e orëvet të bjeshkëvet (Visaret e Kombit I, S. 221-228). In diesem Lied sitzt Mujo (Gjeto Basho Muja = çetobaša Mujo) beim Kaffee, als der Feenruf ertönt. Ueber die Oertlichkeiten, wo sich das Geschehen abspielt, werden wir nicht im Zweifel gelassen; Glladushë, Jutbinë, Kotorr (= Kotari) werden ausdrücklich genannt. Später blickt Mujo mit dem Fernglas (dyrbí), einem der unentbehrlichen Utensilien des moslimischen Sängers, nach Kotorr hinab. Er sieht nicht nur «alle Slaven» (tânë Shkít) versammelt, sondern erkennt sogar die gefangenen «Landsleute» im Kerker:

*Po e sheh Kurt agën me t' vllanë
Dhe po shef Fatime Shqyptaren,
Se ka vjet qi krajlë e kisht grabitë.*

Von ihr heisst es noch:

Kurr mâ e mirë n' Jutbinë nuk âsht kânë.

als ob Jutbinë (Udbina) eine albanische Stadt wäre! Natürlich wird sie befreit, und zwar von Halil (Sokol-e Halili), dem auch im albanischen Lied die Rolle des Frauenlieblings und Mädchenräubers zufällt. Interessant ist im gleichen Lied auch die anachronistische Vermengung der Waffen. Die Liebe des Albaners zu seinen Waffen, vor allem dem Gewehr (pushkë) ist bekannt. Diesem zuliebe wird das Zeremoniell des Zweikampfes umgestaltet. Mujo und Jovan Kapidani eröffnen den Kampf «me pushkë», d.h. das Gewehr ist an die Stelle des Streitkolbens (topuz, buzdogan) getreten. Dann geht aber der Zweikampf in

der altertümlichen Weise weiter: mit dem Speer (me muzdraka), mit dem Schwert (me shpatat), schliesslich als Ringkampf (fytas). Nimmt man noch die Segenswunschformel hinzu, mit der der Sänger sein Lied beschliesst:

*Gjithmone Zoti Shqyptarit i ndihmoftë!
Shpata e tij anmikun e pushtofte!*

— dann haben wir eine nahezu vollkommene Albanisierung vor uns.

Mit den beiden bisher behandelten Liedtypen nehmen die Albaner innerhalb der balkanischen Volksepik bereits eine besondere Stellung ein. Ihr «historisches Lied», der echtste Ausdruck ihrer Geschichte und ihres Volkscharakters, weist sie mit Griechen und Bulgaren der Zone des jüngeren epischen Liedtyps zu, während sie mit dem Kreshnik-Lied als einer besonderen Entwicklungsstufe des eigentlichen Heldenlieds an der Zone der älteren Epik Anteil haben, wie sie vor allem durch das serbisch-kroatische Heldenlied vertreten wird.

Es bleibt die Frage, ob die Albaner nicht auch selber vor dem XVIII. Jahrhundert ein echtes Heldenlied des altertümlicheren Typs besessen haben. Wenn ja, so muss in Albanien ein Kontinuitätsbruch eingetreten sein, denn alle Bemühungen, hier Reste einer alten Epik, etwa aus der Skanderbegzeit, ausfindig zu machen, sind bisher ohne Erfolg geblieben. Während man allein in der Nachkriegszeit an die 140 Varianten von Kreshnik-Liedern aufzeichnen konnte, blieb die Suche nach älteren epischen Liedern im wesentlichen wieder ergebnislos; «janë zhdukur», lautet die resignierte Folgerung einer zusammenfassenden Darstellung aus neuester Zeit. Dabei ist aber in Albanien die Erinnerung an Skanderbeg und seinen Freiheitskampf in Lokalsagen durchaus lebendig. Quellen und Felsen tragen seinen Namen, und es werden — ähnlich wie vom Königssohn Marko — die Hufspuren seines Streitrosses im Felsgestein gezeigt. War doch seine Zeit das heroische Zeitalter des Albanertums! Lateinische und italienische Chroniken berichten, dass seine Taten in Liedern gefeiert wurden. Sollten diese Hinweise wirklich nichts weiter als ein Topos, eine blosser Umschreibung des Nachruhms sein?

Leider sind wir über die Entstehung und die älteste Phase der balkanischen Epik zu wenig unterrichtet. Immerhin werden schon im XIV. Jahrhundert im mazedonischen Raum die ersten Namen historisch greifbar, die sich dann durch Jahrhunderte im Lied behaupten. Im XV. Jahrhundert dürfen wir mit grösserer Sicherheit ein gewisses Ballungszentrum und eine erste Blütezeit der Epik in dem von Türken, Ungarn und Serben umkämpften danubischen Raum annehmen. Diese danubische Liedtradition lebt grossenteils im serbokroatischen Langzeilenlied (Bugarštica) an der Adria weiter, wo um die Mitte des XVI. Jahrhunderts die ersten Texte aufgezeichnet werden. Die Kämpfe Skanderbegs gegen die Türken fallen zeitlich mit dieser danubischen Phase zusammen. Wenn man schon für das XIV. Jahrhundert mit der Möglichkeit rechnen darf, dass gewisse Vertreter der albanischen Adelsschicht in die südslavische Epik eingedrungen sind, müsste es

Albaner wie Türken — zu Pferd entgegen, die Kampfweise entspricht mittelalterlichen, ritterlichen Gepflogenheiten. Hauptwaffe ist das Schwert, für das ausser *shpatë, shapie*, (griech.) *maherë*, mit Vorliebe *maherë damashkine, hord* (pers.-türk.?) *damashkinë* (für die «Damaszenerklinge») verwendet wird. Pfeil und Bogen treten nur vereinzelt, die Streitkeule — soviel ich sehe — überhaupt nicht in Erscheinung.

Dieser kulturgeschichtliche Hintergrund lässt zusammen mit der Thematik bisweilen an die Bugarstica denken, jenes wohl ältere serbokroatische Heldenlied, das seine Ausbildung ebenfalls gerade im XV. Jahrhundert erfahren haben dürfte. Hier wie dort finden sich die gleiche vornehme, etwas zeremoniöse Ausdrucksweise, die gleichen Umgangsformen, dasselbe Verhalten gegenüber der Frau, sogar gegenüber dem Feind; nur der Geist der Vasallität scheint im albanischen Lied weniger ausgeprägt zu sein. (Ob Alibeg in dem Lied von Milo Shini mit dem auch in der Bugarstica, in Dalmatien und sogar Istrien als Frauenräuber besungenen Alibeg historisch identisch ist, lässt sich kaum entscheiden.) Alle die genannten Eigentümlichkeiten deuten auf balkanische Herkunft hin.

Andererseits überrascht das Fehlen von Symptomen der «Verbäuerlichung», wie auch kein Hang zu übersteigerter Hyperbolik oder zur Wandlung ins Märchenhafte zu bemerken ist. Es ist dies wohl nur dadurch zu erklären, dass die Lieder mit der gleichen Ehrfurcht und Sorgfalt bewahrt wurden wie die Hochzeits- und Totenbräuche. Fast eine Ausnahme ist es etwa, wenn die Schwester Skanderbegs von ihrem Bruder erzählt, dass er in der Jugend bei sommerlicher Hitze Eichen ausgerissen habe, um sich Schatten zu spenden.

Zugunsten der Annahme, dass wir es mit Relikten einer wirklich altertümlichen Epik der Skanderbezzeit zu tun haben, sprechen aber noch überzeugender *innere* Kriterien, solche der Komposition, der Form, des Stils. Die Lieder sind astrophisch gebaut und bedienen sich des Reims nur selten, z. B. in Formeln. Ihr Versmass ist der Acht- oder Siebensilber, das allem Anschein nach genuine albanische Versmass überhaupt. Obwohl zum Tanz im Wechselchor gesungen, unterscheiden sie sich von der Ballade im engeren Sinn nicht nur durch das Fehlen der Strophenform, sondern auch durch die fortlaufende Narration als wesentliches Aufbauprinzip. Die Formelhaftigkeit ist nicht so ausgeprägt wie im südslavischen Heldenlied, das im allgemeinen beträchtlich länger ist. Dennoch haben beide Liedformen gewisse Züge gemeinsam, so z. B. die Vorliebe für prägnante, wirksame Liedeingänge, für die meist Naturbilder, Gelage- oder Beratungsszenen oder auch einfach Hinweise auf ein ungewöhnliches Geschehen verwendet werden. Sogar der in der slavischen Volksdichtung geläufige sog. negative Vergleich findet sich als Liedeingang.

Nehmen wir als Beispiel eines solchen Liedeingangs das Donnern:

*Gjëmoi, gjëmoi mali,
më gjëmoi nëntë herë
e m'i shtu te nëntë borë —*

noch viel wahrscheinlicher sein, dass sich infolge der gleichen politischen und sozialen Voraussetzungen wenigstens im XV. Jahrhundert, besonders in der Skanderbegzeit eine autochthone albanische Heldenepik ausgebildet hat.

Dass die Albaner damals tatsächlich auf dem grossen geschichtlichen Hintergrund des Türkenkampfes eine eigene Epik geschaffen haben, dafür bietet meines Erachtens die Volksdichtung der Arbëresh (Italoalbaner) unzweideutige Beweise. Die bis in die neueste Zeit geäusserten Zweifel an der Echtheit oder wenigstens Zuverlässigkeit der Aufzeichnungen z. B. eines De Rada sind in der allgemeinen Form, als ob es sich um «rikrijime» handele, durchaus unbegründet. Es ist bekannt, mit welcher Pietät und Zähigkeit die im XV. Jahrhundert nach Unteritalien (Kalabrien und Sizilien) ausgewanderten Albaner an ihrer Sprache, ihren Bräuchen und Liedern festgehalten haben und welch entscheidenden Anteil gerade die Frauen an diesem Bewahrungsprozess hatten. Letzterem Umstand mag es zwar zuzuschreiben sein, dass die Frauenthematik in den epischen Liedern der Italoalbaner heute einen breiten Raum einnimmt. Aber umgekehrt hat die Bindung an die Hochzeitsfeier und die hochzeitlichen Frauentanzchöre die Lieder bis zu einem gewissen Grade ritualisiert und auf diese Weise zu einem strengeren Festhalten des Textes beigetragen. Mehr noch als der Inhalt zeugen innere Kriterien der Form, der archaische Charakter, die Verwendung einfacher, aber äusserst wirksamer Stilmittel dafür, dass mit einer «Umdichtung» De Radas nicht zu rechnen ist. Es genügt, den romantischen und subjektiven Stil seiner Originalwerke mit den Texten der von ihm aufgezeichneten «canti nazionali» zu vergleichen.

Aber selbst wenn wir z. B. aus der Sammlung von A. Scura jene Lieder aussondern, die einen gewissen Verdacht rechtfertigen, wie «Skanderbegs Hochzeit», «Skanderbeg und der Tod», «Skanderbegs Tod», so bleiben in grosser Zahl so altertümliche und vertrauenswürdige Lieder übrig wie «Skanderbegs Schwester», «Skanderbeg und Milo Shini», «Skanderbeg und Balaban Pascha», «Die Wette», «Milo Shini» (und Alibeg), «Leshi Dukagjini» u.a.

Lieder dieser Art konnten nicht erst in der neuen Heimat nach der Auswanderung entstehen. Es fehlten dafür der Anlass und die äusseren Voraussetzungen. Was an diesen Liedern zunächst auffällt, ist eine gewisse Vornehmheit des Ausdrucks, in dem sich ein ritterlicher, geradezu höfischer Lebensstil, jedenfalls ein höheres Standesideal widerzuspiegeln scheint. Dazu trägt schon der gewählte Wortschatz bei, alte Lehnwörter wie besonders *bular* (m.), *bulëreshë* (f.), *buleri* (coll.) aus bulg. *boljar[in]*, alte südslavische Lehnwörter wie *grazhd*, *klic*, *prak*, *bëgât*, gewisse orientalische Kulturwörter wie *sënduk*, *jar*, *pexher*. Ein durchgehendes Kennzeichen sind die höflichen Anredeformen, die nicht nur Fremden, sondern auch den Nächststehenden gegenüber gebraucht werden, das vornehme Auftreten, die Formen des gesellschaftlichen Verkehrs, der Gesprächston, das Männern wie Frauen beigegebene Gefolge, die kostbare Tracht und der Schmuck, überhaupt die Vorliebe für Gold, Silber und Samt. Die Kämpfer treten uns —

auch metaphorisch für eine schlechte Nachricht:

Bumbullisi novë e keqe.

An dem Lied «Skanderbeg und Milo Shini» kann man sozusagen in einer konkreten Situation die Entstehung des negativen Vergleichs beobachten. Das Lied beginnt mit einer «Gelageszene»:

*Gajin buk si di vëllezër
Skanderbeku e Milo Shini*

— wobei neunjähriger Malvasier (marvazeze) getrunken wird. Da hören sie es donnern:

*Po njo e gjegjëtin bumbëllima,
bumbëllima e gjëmë përtei,
përtei e mbi rehiet.*

Milo Shini wird hinausgeschickt, um sich zu überzeugen, was los ist; wenn es vom Himmel donnert, solle er sofort zurückkehren, wenn aber das Donnergetöse von den Türken kommt (gjëmë turqish), möge er Skanderbeg sofort rufen lassen. (Dieser Teil entspricht dem Frageteil des negativen Vergleichs!) Milo Shini reitet hinaus:

*Pa se nk'inë gjëmë qiellsh,
po inë turqit preiveshtarë.*

Wenn man von der konkreten Situation absieht, hätten wir hier die Fortsetzung des negativen Vergleichs: die Frage wird zunächst verneint («es war nicht der Donner vom Himmel») und dann der wirkliche Grund des Getöses angegeben («sondern es war die Vorhut der Türken»). In dieser Form entspräche der Aufbau vollkommen den in den serbokroatischen Heldenliedern beliebten Liedeingängen:

(Frage)

Ja li grmi, jal se zemlja trese?
.....

(Verneinung)

Niti grmi, nit se zemlja trese
.....

(Sachverhalt)

Veë pucaju na Zadru topovi.

Von sonstigen Eigentümlichkeiten sei der Gebrauch der stehenden Zahlen (*drei*, am häufigsten *neun*), ferner die Vorliebe für stehende Epitheta (*bardhë*, *i mirë*; vom Schwert *mbë t'kjarë* = das weinen macht; auch *i keq* eig. «schlecht», aber von den Helden in der Bedeutung «gefährlich, furchteinflössend» gebraucht). Besonders beliebt ist der dem Aufbau kleiner Liedabschnitte dienende syntaktische Parallelismus, z. B. in dem Lied «Die Wette»:

(anaphorisch)

*Vu nkusht trimi fanmirë,
vu nkusht me qenin turk*
.....

*turku vu turkeshëzën,
trimi vu të bukurën.*

Nachdem die Frau des Christen erfahren hat, dass sie als Preis bei dem Wettrennen ausgesetzt ist:

*mbioi sizit me lot:
muar klicëzit ndë dorë,
vuar panarezën ndë llorë...*

oder bei der Schilderung des Wettrennens selbst (Parallelismus auf zwei Verspaare ausgedehnt):

*Kale i qenit turk
shtatqind rade thieu;
kale i trimi t'arbresh
nëntëqind rade thieu...*

In der italienischen Uebersetzung von A. Scura gehen diese Besonderheiten sehr häufig überhaupt verloren, weil sie vom Enjambement viel zu freien Gebrauch macht. Die Versüberschreitung ist dem Original fremd; hier wie überhaupt in der albanischen Volksdichtung fallen Versschluss und Ende der syntaktischen Einheit zusammen. Schon aus dem obigen Beispiel wird deutlich, wie sehr der syntaktische Parallelismus den Liedaufbau, aber auch das Merken der Lieder erleichtert.

Aus der Epik der Balkanvölker, aber ebenso aus der russischen Byline ist ferner die Dreigliederung bekannt, die auch zur Vierheit (3+1) erweitert werden kann und in der Regel eine Steigerung enthält. Dafür bietet das ausgezeichnete Lied von Milo Shini und Alibeg schöne Beispiele. Es beginnt mit der Beratungs- als Eingangsformel:

*Bëri këshillë Ali beku
po me bulërinë e tij*

(vgl. serbokroatisch: Zbor zborahu oder L'jepo v'jeće v'jeçahu). Die vornehme Albanerin, auf die es der Türke abgesehen hat, ist auf der Hut. Als sie ein fernes Getöse (gjemë të largë) hört, (nach A. Scura) «ella i battenti argentei delle imposte dischiuse e alle finestre più volte s'affacciò». Im albanischen Text heisst es:

*Gaxi pexherit e rëngjënta [Scura: ghàpi e pëgert...
dël e qi (qhiij) nd'ato pexher (pëgër)].*

Ob wegen des Plurals und der Präposition *ndë* nicht eher an einen vorgekragten, auf drei Seiten mit Fenstern versehenen Tschardak zu denken ist?

Jedenfalls hört sie vom Fenster aus das Wiehern von Pferden, das Klappern der Hufeisen und das Klirren von Säbeln. Bei A. Scura ist im albanischen Text das letzte Glied ausgelassen, aber im Mittelglied der Uebersetzung liest man «un tintinnio di sciabole». Die Dreierheit ist sehr wirkungsvoll noch durch den Parallelismus verstärkt. Mbledhës të hershëm I. S. 133 bringen (nach De Radas Erstausgabe) die Dreierheit mit einer Umstellung:

*Gjegje kuel çë hinkllënjën,
petikonj çë trokullnjën,
mahjere çë trintëllnjën.*

Diese Anordnung würde der allmählichen Annäherung der Räuber besser entsprechen.

Im gleichen Lied findet sich auch die viermalige Verwendung einer sehr eindrucksvollen symbolischen Geste, die sich dem Sänger und Hörer zweifellos sehr stark einprägen musste. Die bedrohte Frau benachrichtigt ihren Schwager vom Herannahen Alibegs. Er reitet dem Türken entgegen:

(I)

*Muar ai kupenë me verë
e mahjeren mbë t'klarë*

d.h. in der einen Hand einen Becher mit Wein, in der anderen das tränenverursachende Schwert. Er fragt den ankommenden Türken, Alibeg, wer er sei, und stellt ihm dann die Alternativfrage:

(II)

*thuam e zëmren çë t'siell.
Do ti kupenë me verë,
o do shpatën mbë t'kjarë?*

d.h. kommst du als (Gast)freund oder kommst du in feindlicher Absicht? Der Türke verneint zynisch beides und tut seine wahre Absicht kund:

(III)

*As dua kupenë me verë,
mënku shpaten mbë t'kjarë,
dua e marr u tët kunatë.*

Das erzürnt den anderen so, dass er

(IV)

*piu kupenë me verë,
holq prana shpatien
e i lavosi zëmren...*

So ist fast der ganze zweite Teil dieses Liedes mit Hilfe der symbolischen Geste und ihrer vierfachen Variierung, die nur einen besonderen Fall der Wiederholungstechnik darstellt, sehr einfach, aber zugleich ausdrucksstark gestaltet.

Ein letztes Beispiel sei mir anzuführen gestattet, und zwar aus dem bereits erwähnten, in seinem Aufbau besonders gelungenen und

— wie es scheint — gut überlieferten Lied «Die Wette» Nachdem die Christin von dem bevorstehenden Wettrennen, das sie im Falle einer Niederlage ihres Mannes dem Türken in die Hände liefern wird, Kunde erhalten hat, steigt sie in den Pferdestall hinab und beschwört das Pferd ein erstes Mal, ihrem Gebieter und ihr morgen Ehre einzubringen. Sie verspricht ihm aus ihrer Truhe ihre Silbergürtel (1) und ihre Samtgewänder (2) als Gurte bzw. Schabracken. Dann beschwört sie das Pferd zum zweitenmal mit den gleichen Worten (Wiederholung!) und verspricht ihm ihre goldenen Halsketten (3), um daraus Zügel anzufertigen. Das Pferd wiehert, als ob es die Rede verstanden hätte, gleichsam zum Zeichen der Zusage und geht auch wirklich am nächsten Tage als Sieger aus dem Rennen hervor.

Diese kleine reizvolle Szene ist mit grosser Meisterschaft ausgeführt, indem die Beschwörung wörtlich wiederholt und an den Appell jeweils das Versprechen der Geschenke angeschlossen wird. Die Dreiheit der Geschenke ist mit bewusster Steigerung angeordnet (nach dem Verhältnis 2+1).

Aus der südslavischen Volksdichtung ist das enge, vertraute Verhältnis des Helden zu seinem Pferd bekannt, dem er für den Fall des Sieges oder des raschen Rittes über ungeheure Entfernungen weissen Weizen und roten Wein oder auch goldene Hufnägel verspricht. In der Volkslyrik sucht sich das Mädchen auch dort die Gunst des Pferdes für seine Herzenswünsche nutzbar zu machen, indem es z. B. verspricht, mit seinem Silbergürtel die Zügel versilbern und — ganz wie im albanischen Lied — mit seiner Halskette die Zügel vergolden zu lassen. Aber hier handelt es sich um ein kurzes lyrisches Lied, während das gleiche, nur noch weiter ausgeführte Motiv vom albanischen Sänger zum Aufbau eines wirklichen epischen Liedes verwandt worden ist.

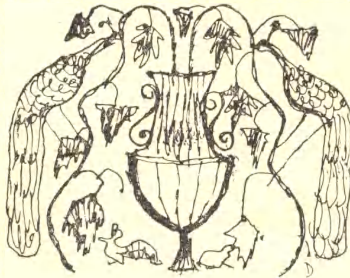
Selbst wenn man De Rada gewisse Textänderungen zur Last legen zu müssen glaubt, so sind diese erlesenen Motive und diese scheinbar einfache, in Wirklichkeit aber raffinierte Technik durchaus nicht sein Werk oder das eines anderen modernen Sammlers. Es haben Generationen daran gearbeitet, um mit einfachsten Mitteln diesen Grad der Vollkommenheit zu erreichen.

Leider muss ich mir die Anführung weiterer Beispiele versagen. Wenn man das bisher Dargelegte noch einmal im Zusammenhang überblickt, den geschichtlichen und kulturgeschichtlichen Hintergrund, das in den Liedern ausgeprägte Standesideal, den Wortschatz, vor allem aber die Themen, die Kompositionsweise und die Stileigentümlichkeiten, dann wird man, glaube ich, Giuseppe Schirò beipflichten müssen, dass die italoalbanische Epik «risale al secolo XV» und dass diese Lieder «sono prevalentemente patrimonio degli Italo-Albanesi che li portarono con sè a testimonianza morale e spirituale del loro recente passato». Es ist ein kostbares Erbe, auf das die Italoalbaner mit Recht stolz sind. Stellt es doch innerhalb der albanischen Volksepik einen eigenen (dritten) Liedtyp dar, der zugleich der älteste und altertümlichste ist. Er gibt uns Aufschluss über die älteste Phase der

albanischen Epik; darüber hinaus kann er auch zu einer vertieften Kenntnis der frühen Entwicklungsphasen der balkanischen Volksepik beitragen. Er verdient daher das besondere Interesse der Epenforschung.¹

München

¹ Der Vortrag wurde am 25. März 1963 auf Einladung der Facoltà delle Lettere der Universität Rom unter dem Titel «Considerazioni sull'epica popolare albanese» gehalten. Dem Dekan der Facoltà delle Lettere, Herrn Prof. Dr. Alberto M. Ghisalberti, und dem Leiter des Istituto degli Studi Albanologici an der Universität Rom, Herrn Prof. Dr. Ernesto Koliqi, möchte ich auch an dieser Stelle nochmals meinen herzlichen Dank für die überaus freundliche Aufnahme abstellen. Gleichzeitig danke ich Herrn E. Koliqi und Herrn Dr. Martin Camaj (München), die mir seit langem ihre Hilfe bei der Beschaffung der nicht immer leicht zugänglichen Literatur und in Form von Auskünften zuteil werden liessen.

Visita a Scutari di Michele Apostolio nel 1467

di Giuseppe Schirò

Hippolyte Noiret, giovane studioso dell'École Française di Roma, che venne meno il 9 gennaio del 1888, all'età di ventiquattro anni, lasciò fra le sue carte una serie di lettere di Michele Apostolio (1), raccolte da due manoscritti vaticani (Pal. gr. 275 e Vat. gr. 1395). Codeste lettere completavano il gruppo che il Legrand introdusse nell'appendice al t. II della *Bibliographie hellénique* (pp. 233-259), tratte da altri manoscritti. L'opera del Noiret, che fu curata per la stampa dal Desrousseaux (2), passa in rassegna le lettere già pubblicate dal Legrand, di ciascuna espone in sintesi il contenuto, riporta le varianti riscontrate nella tradizione dei codici vaticani (il Palatino gr. 275 è di mano dello stesso Apostolio), ne integra la serie (3) e quindi fa seguire le rimanenti settantotto epistole inedite (ep. XLVII-CXXV). Esse rispecchiano dell'autore la cultura umanistica (4), il possesso di una lingua classicheggiante e forbita, bene spesso ricercata, e, con la cultura e le eleganze formali, anche l'animo e il carattere.

Michele Apostolio, nato a Costantinopoli nel 1422 circa e morto a Creta nel 1480, appartiene alla schiera di quegli umanisti, ai quali il

---

(1) Il nostro umanista si firmò tanto « Apòstolis » quanto « Apostòlios ».

(2) *Lettres inédites de Michel Apostolis publiées d'après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédites du même Auteur — une introduction et des notes par HIPPOLYTE NOIRET*. Paris, 1889.

(3) Le epistole integratrici della serie del Legrand sono: la VII bis (NOIRET, p. 57) indirizzata nel 1455 a un certo Giovanni, che l'editore identifica (p. 34), a nostro avviso con molta audacia, al noto calligrafo Giovanni Roso (v. VOGEL GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909); la XIX bis (p. 61), indirizzata a Pietro Calergi; la XXVII bis (p. 64) ad Angelo Vadio, al quale l'Apostolio si offre di copiare delle opere classiche.

(4) L'Umanista arriva ad escludere i nomi propri correnti che non si armonizzano con la nobiltà della lingua classica e li sostituisce con i corrispettivi della letteratura antica. Così gli Albanesi della zona scutarina sono chiamati Taulanti o Illiri; la città di Dulcigno divenne Glykion; Venezia è citata come la πολυμήνηστος πόλις τῶν Ἑνετῶν.

destino riservò il dolore di assistere alla caduta di Costantinopoli in mano ai Turchi (29 maggio 1453). Tutti i bizantini avevano creduto nella immortalità della *Polis* e dell'impero; e ancor più gli umanisti che dai valori intramontabili della antica Ellade e della civiltà ellenistica, di cui Bisanzio era vigile e fedele depositaria, divinavano la perennità della istituzione imperiale.

Ma quanto per gli umanisti era stato il simbolo e il pegno della immortalità di Bisanzio continuò e continua ancora a vivere attraverso la tradizione umanistica e la stessa civiltà occidentale.

Il patrimonio culturale e spirituale, dopo la caduta di Bisanzio, fu di gran conforto per i dotti che contribuirono a trapiantare in Italia la sempre verdeggianti cultura classica. E lo fu anche per l'Apostolio, il quale, tuttavia, non ebbe la fortuna di salire su una cattedra, cosa da lui ambita, in terra d'Ausonia.

Prigioniero dei Turchi da prima, liberato poi, si era ridotto a Creta dopo essersi avventurato in un viaggio a Bologna nel 1455 (5). Nell'isola greca, sulla quale dominava la Serenissima, poté respirare l'aria della libertà, impartire lezioni, copiare manoscritti, muoversi alla ricerca di codici, che poi portava al Bessarione in Italia. Nell'isola sperava fosse istituita una cattedra pubblica, e di ciò aveva scritto e fatto scrivere al Bessarione stesso, ma senza risultato alcuno (6).

Tuttavia, finchè il Cardinale visse, l'Apostolio poté contare di una elargizione che gli consentì di vivere alla men peggio, ma dopo che il protettore morì (1472) (7) le sofferenze della povertà divennero crudissime (8). Per giunta egli viveva nell'isolamento: perchè i Cretesi avevano decretato, per le sue convinzioni unionistiche, una specie di morte civile (9). A lui, dotto, non rimase che l'incerto guadagno che poteva derivare dalla trascrizione di opere classiche (10) e il conforto morale

---

(5) Se ne discorre nelle epistole VI, VII, XI (LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, du XV et XVI siècle, t. II, pp. 236, 237, 239) e nella VII bis (NOIRET, o. c. 57).

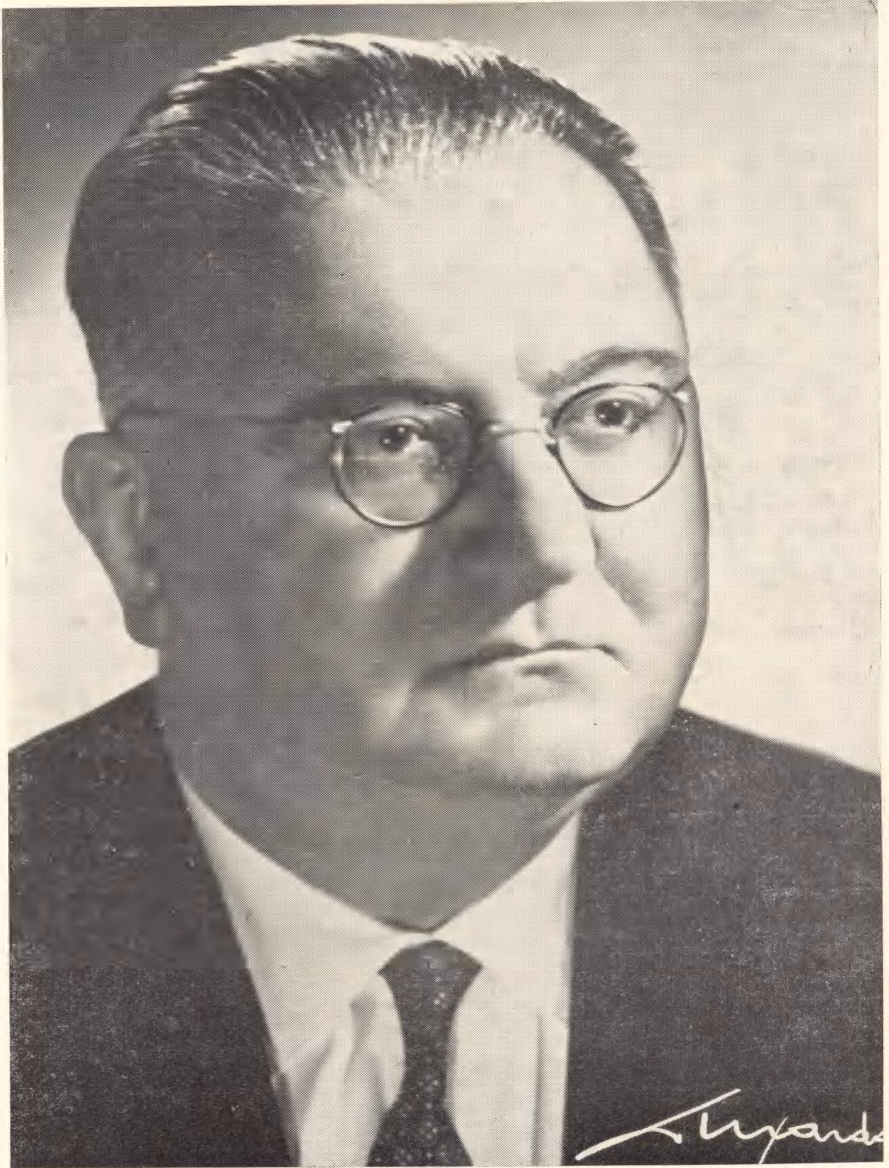
(6) Di questa richiesta il Cardinale dovette pure annoiarsi: oltre che a voce l'Apostolio ne trattò nella ep. XI, già citata e nelle successive XXVI (LEGRAND, 247) XXVIII (id. 248), XXIX, (id. 250). Presso lo stesso Bessarione aveva fatto interporre, ma inutilmente, i buoni uffici dello zio Emanuele, vescovo di Scutari, del quale parleremo più oltre: ep. XXVII (id. 64).

(7) L'Apostolio scrisse per il suo protettore un elogio funebre: P G, 161, 127-140.

(8) Il successore gli tolse i proventi. Giustamente il BECK, *Kirche und theologische Literatur*, München (1959) 770, dice che « Er ist der Ptochoprosomos der griechischen Emigration ».

(9) Di questo isolamento l'Apostolio dà comunicazione a Giovanni Argirupolo in una lettera, la XXXII (LEGRAND, II, 251), che risale intorno al 1463-1464. Contro i suoi avversari e i nemici dell'unione spera giungano i reprimenda del Bessarione, investito della giurisdizione su Creta (ep. LIII, NOIRET, 72-73).

(10) Il Noiret (pp. 27-29) su indicazioni di vari bibliotecari elenca ben 57 codici scritti di pugno dal nostro umanista. Cfr. VOGEL-GARDTHAUSEN, op. cit. 305-310.

Ernest Koliqi

Në München: Prof. Koliqi, zozja Koliqi, Prof. Dr. Georg Stadtmüller i Universitetit të München-it.

**Te shkalla e Kishës
Kathedrale të Horës së
Arbreshëvet**
(Sulla scalinata della
Cattedrale di Piana
degli Albanesi)
Ecc. Vescovo Pernic-
iro, Koliqi, On. Petrot-
ta.

di far da maestro ai propri figli (11), uno dei quali, Aristobulo, da Arcivescovo di Monemvasia chiamato poi Arsenio (n. a Creta nel 1465 e m. a Venezia nel 1535), divenne famoso umanista (12).

Nell'isolamento e nell'indigenza l'Apostolio chiuse la sua vita a Creta intorno al 1480 (13).

Però egli aveva interrotto la monotonia della vita isolana con diversi viaggi: non solo per l'isola stessa (visitò Sithia, Cidonia, Lasithi, Rothymnos) (14) e per Bisanzio, ove tornò, ritrovandola sempre più irri-conoscibile, (15), nel 1461 e nel 1464, ma anche e soprattutto per l'Italia. Oltre che nel 1455 vi fu una seconda volta nel 1466 (16) e una terza nel 1468 (17).

Di codesti viaggi se ne parla nelle epistole, che egli spedì ad amici. Ora, una delle tre lettere che parlano delle varie fasi del secondo viaggio in Italia, ci offre delle notizie suggestive su Scutari, ove egli si recò per trovare lo zio vescovo. Si tratta della LXI epistola, indirizzata all'amico Giorgio Zebedeo di Cipro (18), il cui contenuto è sfuggito all'attenzione degli albanologi. Se non andiamo errati, questa è la prima volta che si tenti un commento alle notizie in essa riferite: notizie che, spogliate del retorico ciarpame, acquistano la freschezza dell'inedito. Del resto, è tanta la scarsità della documentazione sulla vita albanese nel sec. XV, che il nostro testo assume il valore di una vera e propria rarità.

Giova anzitutto ricordare che l'edizione del Noiret si basa sulla tradizione del Palatino greco 275, vergato dallo stesso Apostolio (19).

Un autografo normalmente fa eliminare tutte le copie; ma l'editore notò che fra la traduzione del Palatino e quella del Vat. gr. 1395 sussistono molte varianti. Ebbe infatti a scrivere, a proposito del secondo manoscritto che «des termes que ne comprenait point le scribe sont

---

(11) L'Apostolio sposò due volte ed ebbe sette figli; la seconda moglie era un'aristocratica, figlia del conte Teodoro Corinzio di Monemvasia.

(12) KRUMBACHER, G B L², § 257 - con annessa bibliografia; Nikolaos TOMADAKIS, *Isagoghi is tin byzantinin philologhian*, Athine t. I (1956) 43; GENEAKOPOULOS, *Greek Scholars in Venise. Studies in the dissemination of Greek Learning from Byzantion to Western Europe*. Cambridge-Massachussetz (1962).

(13) SALAVILLE, *Dictionnaire d'histoire et Géographie ecclésiastique*, III 1030-1035, il quale ricalca in buona parte il Noiret.

(14) Ep. XC e XCI, NOIRET pp. 110, 112.

(15) Ep. IV, LEGRAND, o.c. p. 235.

(16) Ep. LX, LXI, LXIII, NOIRET pp. 78, 79, 82.

(17) Ep. LXXXIV, id. 104.

(18) E' l'ep. LXI, id. 79. A Giorgio Zebedeo sono indirizzate sei lettere: la XVII, XXV, LXI, LXXII, LXXIII. Costui abitava a Cipro e da lui l'Apostolio si reca nel 1468 per cercare i manoscritti commissionati dal Bessarione. Lo Zebedeo aveva sposato la nipote dell'arcivescovo di Cipro (v. NOIRET, p. 39).

(19) H. STEVENSON Sen., *Codices manuscripti Palatini Graeci bibliothecae Vaticanae, Romae* (1885) 150-151. Il Noiret non conobbe il catalogo dello Stevenson, che pur era uscito tre anni prima che morisse.

torturés de diverses façons. Nous avons eu de nombreuses corrections à faire, et la comparasion avec le Palatinus nous a permis de constater dans V la présence de plusieurs additions (principalement des gloses) et de quelques changements dans la construction de phrases, destinés à le rendre plus symétrique » (p. 5).

Il vero è che il giovane studioso non avvertì, malgrado la natura delle varianti, di trovarsi di fronte a una copia di una edizione diversa da quella del Palatino: uno scriba che ha commesso tanti spropositi e « qui ne comprenait point des termes » non poteva nè torturare nè apporre delle correzioni nè tanto meno inserire delle aggiunte; poteva solo saltare una parola e sbagliare nell'ortografia. Codeste varianti non possono attribuirsi all'amanuense, ma allo stesso autore, il quale, sulle bozze delle lettere, da lui già spedite, tornò con la lima modificando qua e là delle frasi e parole che in un secondo tempo non riuscivano più gradite al suo gusto, che veniva man mano evolvendosi e affinandosi.

Così possiamo spiegare le strane varianti fra i due codici: Dulcigno in V è reso *Doulkinion* e in P (con un brutto calco) *Glykion* (!); il fiume Boiana è detto in V *Drilon* e in V *Voàna*; Scutari è in V *Skardon* e in P *Skoutàrion* (20). E così si potrebbe continuare. Se mai ci sarà da chiederci quale delle due edizioni sia la prima e cioè se quella rappresentata dall'antigrafo V o quella dell'autografo P. Sull'argomento torneremo in altra sede. Per il momento diremo solo che la raccolta unitaria di tutte le epistole, contenuta in P, si presta ad essere giudicata posteriore a quella di V.

Ecco intanto il testato della lettera, che abbiamo tradotta sulla redazione contenuta dal codice Palatino, autografo.

Lettera LXI (ed. Noiret, pp. 79-80).

A *Giorgio Zebedeo*

«Una ben triste sorte mi è stata riservata nè io credo di poter rischiarare il mio destino». *Con funesta sorte mi generò la veneranda madre!* (Iliade I, 418). Mi trovai nei pressi di Dulcigno, cittadella illirica che dista una parasanga dal Boiana. Questo è un fiume di uno stadio di larghezza ed è navigabile; convaglia le acque che scendono dai monti degli Illiri e dei Taulanzi, e le immette nel golfo ionico.

Giunto qui credetti opportuno recarmi, per rimanervi un pò di tempo, a Scutari e visitare mio zio. Imbattutomi in un tale che mi sembrò un buon uomo e che non sapeva di dirmi cosa dolorosa, seppi che lo zio era morto. Giunto nelle campagne di Scutari, chiesi notizie dello zio a un Albanese e fui informato che egli era morto da due mesi e mezzo.

La notizia mi lacerò il cuore, mi turbò le viscere sì da far passare in seconda linea i guai sofferti da ragazzo. Poco mancò che non uscissi pazzo.

Sceso di cavallo, gemevo e camminavo, muovendomi con difficoltà a causa dei miei mali. Ero vicino a Scutari e non avevo persona che mi

---

(20) JIREČEK, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter* in THALLOCY, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München, Leipzig (1916) 103.

confortasse, nè c'era assolutamente alcuno in tutta la città che conoscesse il greco (la sacra lingua) . Qui mi capitavano ancora questi guai.

Gli Scutarini mi hanno ricevuto proprio male. Di essi alcuni mi dicevano che mio zio aveva lasciato debiti e aveva trascorso la vita con prostitute e fanulloni; altri riferivano altri fatti, indegni di ogni persona per bene. Se essi dicevano il vero la cosa la attribuisco alla circostanza che lo zio era contro la loro fede di occidentali (Europei), se mentivano io so che essi mentivano proprio per me, appunto perchè io non venissi in possesso di quanto gli appartenne.

Fatta esperienza del loro ardire e della loro malvagità, non essendoci alcuno degli intimi di (mio zio) Emanuele, che mi facesse da mallevadore, e dato che la spesa di un'ulteriore permanenza non sarebbe stata poca, mentre che io disponevo di due sole monete d'oro, ho creduto bene di partire per Roma e lì esigere la sostanza dello zio, dato che là contavo dei mallevadori ed avevo persone che mi potessero dare i mezzi per affrontare le spese.

Così dunque scesi alla foce del Boiana. Ma durante il periodo della mia sosta colà, dovuta al fatto che non c'era alcuna nave, mi capitò un fatto che credo meriti di essere raccontato. Esso ebbe luogo nella festa delle Palme, nella quale ricorrenza i sacerdoti albanesi (degli Illiri) sogliono cantare la passione di Gesù Cristo.

Tutti gli Albanesi dei dintorni intervennero con i figli e le mogli al tempio di s. Laonico per assistere alla liturgia e ascoltare i canti della Passione. Terminata la cerimonia, il popolo uscì dalla chiesa e si sparpagliò qua e là intorno al tempio. A un certo momento uno degli Albanesi con aria bellicosa sguainò la spada contro un altro. Questi a sua volta approntò una freccia nell'arco; un altro ancora si munì di altra arma e tutti si gettarono nella mischia combattendo chi qua chi là. Molti furono i feriti e uno di essi morì intorno all'ora terza.

Gli Albanesi lo piansero in questo modo. I parenti si riunirono intorno al cadavere e incominciarono il canto funebre. Gli uomini stavano in piedi, le donne sedute.

Alcuni incominciarono (il canto) e ad essi risposero altri: proprio nello stesso modo col quale i Cretesi usavano fare nelle nozze degli eroi e degli Dei. Questa consuetudine è rimasta anche da noi: perchè proprio in questo modo cantano in coro i Cretesi e le Cretesi. Gli Albanesi continuarono così fino a che i ministri del tempio non cantarono l'ode per i defunti. Dopo di ciò due sacerdoti, dignitosi e gravi, dai capelli bianchi, di provato senno e molto bravi nel canto, intonarono un inno che era di lode per il defunto e che conclude i canti precedenti. Quindi quelli che avevano il compito della sepoltura posero il cadavere nella tomba.

Di lì mi sono recato a Roma attraversando molte belle e grandi città, dell'interno e della costa.

Raggiunto il mirabile Bessarione lo riverii. Egli con ricchi doni mi alleggerì le passate sofferenze. Son giunto quindi in buona salute nella famosa città dei Veneti. Ed ora aspetta che venga da te».

Questa è la lettera. Essa, però, ha bisogno di qualche precisazione e di qualche schiarimento. Qualche punto, infatti, può lasciare perplesso anche uno scutarino.

Il Noiret fa risalire l'epistola fra la fine del 1466 e l'inizio del 1467. Alla stessa epoca il giovane studioso attribuì la precedente, la LX, allo stesso Giorgio Zebedeo, che parla del suo passaggio, dopo una navigazione drammatica, per Metone e quindi per Itaca e Corfù, e la seguente, la LXIII, a Pietro Calergio, scritta quando il nostro viaggiatore era già tornato a Creta. In quest'ultima si parla dei preparativi di guerra dei Veneziani e del Papa contro i Turchi: « Ces préparatifs sont de la fin de 1466. Nous attribuerons donc à la fin de 1466 ou au commencement de 1467 les lettres LX, LXI, LXIII ». Il Noiret non si accorge di disporre di un dato cronologico interessantissimo, contenuto proprio nella lettera che abbiamo tradotto, che gli consentiva di datare senza grandi oscillazioni sia la lettera LX che la LXI.

Infatti l'Apostolio dice che il giorno della domenica delle Palme si trovava, in attesa di una nave che lo traghetasse sulle sponde italiane, nei pressi della foce del Boiana e a sentir messa nella chiesa di s. Laonico (sic.). Ora, poichè il calendario perpetuo ci informa che la Pasqua nel 1466 cade il 6 aprile, deduciamo che l'Apostolio, alle foci della Boiana e precisamente alla chiesa di s. Laonico, vi si trovava esattamente il 30 marzo.

Fissato questo termine, sicuro, possiamo ricostruire meglio la cronologia del viaggio. L'Apostolio lasciò Creta intorno ai primi di marzo. La lettera LX, che parla appunto del viaggio periglioso e della sosta a Metone, fu scritta a Corfù intorno al 20 marzo. Egli fece quindi vela per la costa albanese. Sbarcò poco più in su della Boiana. Percorse due volte i 30 Km. circa che intercorrono fra Scutari e il mare. In città ebbe poco da fermarsi e ridiscese per riprendere il viaggio. Il 30 marzo, come si è detto, egli assistette al canto della Passione nella chiesa costiera.

Stando ai termini della lettera veniamo ad apprendere che il vescovo Emanuele, morto due mesi e mezzo prima, era venuto meno nella seconda decade di gennaio del 1466.

L'Apostolio giunse in Italia nel mese di Aprile e trascorse il resto dell'anno a Roma e quindi a Venezia.

Prima di entrare a Scutari col nostro visitatore, facciamo notare lo errore paradossale da lui commesso nella valutazione della distanza, a una parasanga, dalla foce della Boiana a Dulcigno. Sia che adottiamo la parasanga senofontea (5940 m.) che l'erodotea (6300 m.) siamo molto lontani dalla realtà: in linea d'aria i due punti distano 12.900 metri.

L'Apostolio scrisse la lettera sette o otto mesi dopo l'approdo in terra albanese e dal ricordo del panorama, visto dall'alto mare in una giornata serena, derivò verisimilmente il madornale errore: salvo che dalla parasanga egli non avesse un'idea tutta sua.

Il vescovo di Scutari, Emanuele, che l'Apostolio era andato a visitare, non aveva lasciato un buon ricordo di sè. I suoi costumi, secondo quanto avevano riferito gli Scutarini, avevano dato luogo a critiche severe. Il nipote si dolse della eccessiva franchezza degli Albanesi e sospettò che quelle dicerie fossero imbastite o perchè lo zio avesse mantenuto una fede greca o per distorglierlo dalla speranza di venire

in possesso delle eventuali sostanze lasciate dal presule (21). I due sospetti purtroppo non trovano, a lume di logica, alcun fondamento: anzitutto perchè nessun dissenso in materia religiosa conferisce ad un vescovo la facoltà di condurre una vita men che castigata e poi perchè il trattenere la sostanza eventualmente lasciata dal vescovo Emanuele poteva essere, se mai, interesse di uno o di pochi, ma non di tutti gli Scutarini. E' possibile che nessuna voce si fosse alzata per smentire, se le cose stessero in maniera diversa, quanto veniva riferito dagli altri?

Su Emanuele, vescovo di Scutari, disponiamo di poche notizie e per giunta frammentarie. L'Eubel lo registra come successore del vescovo Giovanni (22). Egli fu nominato vescovo di Scutari il 9 gennaio del 1451. Il Farlati è più esplicito e ci riferisce che era candiota: «De Candia cognominatus, alumnus et cultor disciplinae Dominicanæ, quem Nicolaus V huic Ecclesie Antistitem praeposuit» 1451 *V Id. Januarii F. Emanuel Ord. Praed. fit Ep. Scodren, per obitum Joannis extra Curiam Rom.* (23).

Dallo stesso pontefice viene assegnato, il 7 ottobre del 1452, alla mensa episcopale di Scutari «monasterium Benedictinum, olim celeberrimum SS. Sergii et Bacchi, a Monachis fere deletum» (24). Il 27 novembre del 1454 gli furono pagati a Venezia 103 fiorini per certi codici greci che egli aveva comprato «pro Sanctissimo D.N.» (25). Il 13 settembre del 1456 gli fu rilasciato un salvacondotto a firma del Papa (26). Quindi si perdono le tracce, per cui il Farlati opina: «forte Emauel hoc anno et superiore Scodra absens Romae versabatur, qui post triennium (cioè nel 1459) vel morte sublatus vel voluntaria abdicatione Sedem Scodrensem reliquit» (id. p. 314).

Delle supposizioni del Farlati, pur essendo le uniche che si potessero formulare sul piano delle normali eventualità, non è tuttavia esatta nè l'una nè l'altra. Gli Scutarini con l'Apostolico potevano aver anche esagerato o aggiunto le solite frange, delle quali il popolo suole contornare delle realtà piccanti, ma un fondo di verità largamente notorio doveva esserci: perchè a fianco a una nota, sfuggita al Farlati e contenuta nello stesso tomo delle *Obligaciones*, n. 76 p. 156, che riferisce che il vescovo Emanuele nel 1459 «*obli<icavit> se person<aliter>*

---

(21) Il vescovo di Scutari godeva da parte della Camera apostolica di una provvisione di 10 fiorini al mese. Arch. Vaticano: *Introitus et exitus (ex Rationes Cam.)* t. 638, p. 104.

(22) C. EUBEL, *Hierarchia Catholica*, II (1914) 232.

(23) DANIELE FARLATI, *Illyricum Sacri*, VII. Venetiis (1817) 313: obbl. t. 72 p. 44 e t. 75 p. 44.

(24) L'Abbazia, già nota nel sec. XII, sorgeva sul porto fluviale di Scutari da cui dista 5 miglia. La sua storia è abbastanza documentata: CORDIGNANO, *Antichi monasteri benedettini e loro benemerienze sociali in Albania*, «Civiltà Cattolica» (1929) 13, 407; E. ARMAO, *Località, chiese, fiumi, monti e toponimi vari di un'antica carta dell'Albania Settentrionale*. Roma (1933) 140-141.

(25) Arch. Vaticano: *Obligaciones et solutiones*, tomo 76 p. 70: Farlati o.c.l.c.

(26) Id: *Reg. Vat.* 458 (ex reg. Callisti III) tomo 23, p. 176: Farlati, id. id.

una postilla di mano diversa, fredda e severa nella sua lapidarietà, avverte: «*excommunicatus est (quia non solvit)*». Le parole entro parentesi sembra stiano lì a porre dei limiti alle altrui supposizioni: la causa della scomunica è l'insolvenza (27).

Fermandoci qui, al nome di Emanuele non deriva in fondo una vera e propria infamia: biasimo sì, ma non disdoro. Chi è venuto a rimescolare il fondo dell'oltre è Michele Apostolio, il quale, disse bene il Noiret: «*resta toute sa vie un enfant*» (p. 24). Che bisogno c'era di riferire all'amico, ignaro di tutto, le dicerie che a Scutari correvano sul conto del proprio zio?

Comunque, sappiamo che Emanuele fu destituito il 1459; che fino al 1465 la città rimase senza vescovo titolare e che il 6 marzo dello stesso anno fu nominato suo successore l'agostiniano Taddeo Pascalicò (28). A questo avvenimento Emanuele non sopravvisse che dieci mesi. Scutari esattamente un secolo più tardi, 1565, assistette a un caso consimile: il vescovo Giovanni Crassigna, si farà segnalare al Papa da «*li vecchi et procuratori della Università di Alessio*» per una condotta non meno sconveniente (29).

* * *

La domenica delle Palme del 1466, che cadde quell'anno il 30 marzo, Michele Apostolio, in attesa che giungesse una nave che lo trasportasse in Italia, si trovava ad assistere alla messa nella chiesa, come la chiama lui, di s. Laonico, sita alla foce della Boiana.

E' superfluo avvertire che non esiste un s. Laonico, nè nella chiesa orientale nè nella occidentale. Laonico non è che il risultato della trasposizione dei due termini di cui si compone il nome Nico-lao. Fu un vezzo degli umanisti a rappresentare il diffusissimo e popolare nome in una forma che a loro avviso sembrava più classico o, se vogliamo, ellenistico (30). Laonico Calcocondila è detto Nicola da Ciriaco Pizzicollì (31); il destinatario dell'epistola LI dall'Apostolio è chiamato Nicola nella prima redazione (Vat. gr. 1395, f. 25v) e Laonico nella seconda (32). Il caso particolare che alla foce della Boiana non esiste nè esistette mai che la chiesa di S. Nicola, è di per sè un'ulteriore prova della identità di Laonico con Nicola.

---

(27) EUBEL, o.c.l.c.

(28) Id., l.c. nota 2.

(29) CIRO GIANNELLI, *Spigolature di storia ecclesiastica albanese e italo-albanese*, *Shêjzat*, IV, nn. 1-2 (1960) pp. 5-7.

(30) PAUSANIAE, *Graeciae descriptio* - ed. Frid. SPIRO, Lipsiae (1903) - IX, 39; CLAUDII AELIANI, *Varia historia* - ed. R. HARCHERI, Lipsiae (1866) XI, 26: qui si ha la forma contratta «*Laniki*».

(31) R. SABBADINI, *Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione del Peloponneso*, Milano (1910) 203-204 - VASILE GRECU, *Laonic Chalcocondil* - *Scriptores Byzantini* II, Bucarest (1958) 3-4.

(32) NOIRET, o.c. 71-72.

Il tempio citato nella epistola di cui trattiamo è detta dal Coronelli « chiesa parrocchia di s. Nicolò della marina » (33); esso è tuttora esistente ed è chiamato dagli Albanesi « *Shên Koll* » (34). Se ne hanno notizie in documenti che risalgono al 1313 e, annesso a una abbazia di Benedettini (35), esso risulta in diversi documenti con varie denominazioni: s. Nicolò del Drino (36), della Foza (37), o della Boiana (38).

In un documento del 31 luglio del 1346 si parla della ratifica del Papa Clemente VI alla nomina del monaco Pietro ad abate del monastero « Sancti Nicolai de Drino », in quo conventus minime existebat, per obitum quondam Petri abbatis » (39). E con rescritto del 2 novembre del 1356 Innocenzo VI ordina all'abate Paolo del monastero « s. Nicolai de Drino ordinis s. Benedicti », di raggiungere il proprio cenobio (40). Salvo queste due brevi notizie, le altre citazioni sono connesse a questioni di traffico o doganali, fra le quali è interessante l'ordinanza protezionistica del capitano Marino Cheravello, del 24 giugno del 1405, con la quale veniva disposto che « li homini del monestier de san Nicolao non possano comprar vini forestieri « dum vinum patrium habere possunt » (41).

* * *

Suggestiva, ma, ahimè, troppo vaga e breve, è, del nostro occasionale visitatore, la narrazione sul rito funebre che ebbe luogo in onore della vittima. L'Apostolio riferisce quel che vide, ma non quel che sentì. Anche noi assistiamo a un improvviso sguainar di spada, all'immediata reazione di un arciere, al repentino scontro di due gruppi di uomini

---

(33) CORONELLI, *Corso dei fiumi Drino e Boiana nella Dalmazia*, 1668

(34) ARMAO, o.c. l.c.

(35) K. JIREČEK, *Skutari und sein Gebiet im Mittelalter*, in THALLOCY, *Illyrisch-albanische Forschungen*, München, Leipzig (1916) 120.

(36) Questa denominazione, attestata anche nella prima redazione della ep. dell'Apostolio (Vat. gr. 1359, f. 29v.), fu poi perduta in conseguenza della deviazione del Drin verso Alessio. In THALLOCY-JIREČEK-SUFFLAY, *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Vienna, (1913) n. 613; vi si legge « in Drino ad S. Nicolaum » e gli editori commentano « locus superior nominatus haud dubie est Abbatia s. Nicolai de Drino, Diocesis Dulcinensis (a. 1346) e seu de Bojana, in ostio huius fluminis ». Per la fusione dell'articolo romanzo si hanno anche le forme *Ludrin*, *Ludrino*, *Uldrinum* (Jireček, *Skutari usw.* in THALLOCY, o. c. I, 102-2; e *Oldrino*: *Acta*, II, nn. 209, 219, 308.

(37) THALLOCY-JIREČEK-SUFFLAY, o.c. II, n. 800. Nel LJUBIC, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, IX, Zagabriae (1890) 10, si legge « in la Abadia de san Nicolò de la Foza de la Bojana ».

(38) *Acta et Diplomata*, II, n. 101, p. 260, « de Buena ».

(39) *Acta et Diplomata*, II, n. 22.

(40) id. II, n. 120.

(41) La stessa ordinanza si incontrerà, per il 22 aprile 1426, in Ljubić, o.c.l.c.

contrapposti. Nessuno è fuori dalla mischia, nessuno si trae in disparte: molti feriti, un morto. Scena repentina e drammatica, ma muta. Anche noi, come il visitatore, rassegniamoci a non capirci niente.

Più che la lotta ad impressionare il visitatore fu il canto funebre: canto che gli fece evocare, per il suo carattere responsorio, il « modo col quale i Cretesi usavano celebrare le nozze degli Dei e degli eroi ». Gli amici e parenti del defunto stavano attorno al cadavere: « gli uomini in piedi, le donne sedute ». Su questo particolare la consuetudine attuale delle campagne e delle montagne albanesi suffraga l'esattezza della descrizione. Gli Shqipetari, leggendo questa parte della epistola, si compiaceranno nel constatare che essi perpetuano in piena fedeltà i riti di cinquecento anni o sono; e gli studiosi possono, proprio da un pur simile rapidissimo accenno, essere confortati per valicare altri secoli e la stessa èra volgare, e riallacciare le origini della consuetudine di cui si parla, ad epoche molto e molto remote.

Il motivo offre materia di trattazione, che non è il caso di imbastire in questa sede. Ci limitiamo quindi a segnalare semplicemente il dato di fatto agli etnografi.

Tuttavia l'accento richiede una precisazione che l'Apostolio non ha fatto. Il Passo « alcuni incominciarono il canto e ad essi risposero altri » potrebbe far intendere che uomini e donne cantassero insieme e che un gruppo, misto, rispondesse all'altro. Una simile interpretazione sarebbe un'eresia! Nel rito funebre albanese gli uomini e le donne non elevano il lamento insieme. Il canto funebre degli uomini. *gjama*, e quello delle donne, *vajtimi*, non sono alternabili. Al *gjama* degli uomini le donne debbono ritirarsi, perchè lamentarsi in presenza della donna per gli Albanesi è disonore.

Intanto, di fronte agli ospiti, non può piangere nè l'uomo nè la donna: è permesso il canto funebre, ma non il pianto. L'eroe leggendario Muio, al quale gli Slavi avevano ucciso il figlio, rammenta alla moglie Askuna che potrà piangere nel bosco, quando andrà a far legna, ma non in casa:

« *Me vajtue kur t'shkojsh për drû:
zhurmë n'konak nuk due me m'bâ* ».

(*Visaret e Kombit*, Tiranë, II, 1937, pp. 224).

Nella tradizione del Dukagjin e di Pukë gli uomini eseguono il canto funebre in se o in dodici persone (42) mentre nella « Malcia e Madhe » e nella « Mirdicja », singolarmente e uno dopo l'altro.

Il testo dell'Apostolio non consente di individuare una tradizione del Dukagjin piuttosto che una tradizione malissora: diremmo che il

---

(42) Il canto di Arnaut Osmani (*Visaret e Kombit*, II, 132) ci offre addirittura la descrizione esatta, diremmo il regolamento delle onoranze funebri che gli uomini rendono all'estinto: v. 67 « *M'u kan mbledhë shokët për reth tij, — po rreshtohen tân për 'i rresht, — kan marrë brimë edhe piskanë, — kan nisë gjâmën tuj gjâmue: — Mjeri ù për ty, vllau i em, o vlla* ». I compagni si sono riuniti attorno a lui — si dispongono tutti in fila, — hanno elevato

viaggiatore greco assistette al lamento funebre in uso nella pianura. E' comunque da escludere che egli abbia ascoltato una *gjama*, il lamento degli uomini, essendo presenti delle donne. Si sarà trattato solo del *vajtim*, che si snodava antifonicamente fra i due gruppi femminili, e al quale gli uomini assistevano silenziosi (43).

---

grida ed urla, — hanno iniziato il pianto funebre a gran voce: — O me misero per te, o fratel mio, o fratello! ». Altri esempi in E. KOLIQI, *Poesia popolare albanese*, Firenze (1957) 68-70, per la morte di Ded Elezi. CORDIGNANO, *L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande missionario italiano, il P. Domenico Fasi S.J.*, Roma, I, (1934), 34.

(43) Se ne potranno trovare degli esempi nel *Visaret e Kombit*, III, pagine 204-210; v. ancora ANTON HARAPI, *Andrra e Prêtashit*, Roma (1959) 144-151.

Le informazioni sulle consuetudini dei canti funebri nelle montagne albanesi mi sono state date dal Reverendo P. Prênk Ndreveshaj. A lui rivolgo qui le espressioni della mia gratitudine. Spunti su riti diversi: CORDIGNANO, o.c. II 31, per la morte di una giovane sposa; id. 334-335 suffragio dei defunti.

E PO HËNA

nga Piero Tamburi e Dushko Vetmo

Një lëmë me vrudulla ere që pak e pak shëndërrohen në fantazma lëvezhge. Mund t'ishte edhe liman, po të kishte det; ase qytet, po të kishte rrugë e pëllese me kafe dhe cinema; ase aní, a qerre po të kishte rrota. Por tani është vetëm lëmë, e gjëndet n'errësi, sepse dita po ka vdekur e varur përmbi majën e malevet. Po të shëndritte dielli do t'ishte një lëmë me dritë edhe do të valonte puna. Por tani është vetëm një lëmë e shkretë e në terr. Mjafton.

LLUKA (i derdhur përrëzë njëj lisi): *Mërzitem të pushonj kur jam i lodhur. Të lodhurit po më rrjedh nëpër kurmin tue kaluar gjer në tokë, e po edhe toka lodhet, e gurët po bëhen buhua djersësh, e malet dëshira të përbindëshme që të presin fshehurazi për me të përpirë. Do' të vazhdoja tue punuar pa bënë asgjë. Dhe tue pirë duhan e sá ujë po ka lumi.*

LALË-NDREU (në këmbë dhe me rrogjenë në dorë): *Pi verë, biri im, se vera e gëzon zëmrën e njeriut. Dhe njeriu i lodhur po bëhet asllan; sepse po të bëhesh dele, ujku të há. Pi verë, ti, e leji të vdekurit të varrosin të vdekurit.*

KOQET E GRURIT:

*Na të vdekur nuk jemi!
Se kemi
këtu brënda na bimën
e grurit po t'ardhëshëm,
dhe thërrimën
e jetës së blerme
mbi dhé.
Savan i ëndërravet tona,
savan për né
ka qënë puka që fushavet
shprish era.
Por tash ë herë:
tash kurmi na u thá
dhe bukë për me u bënë ë gati,
ase jetë për avlaqet.
Na nuk po vdesim!
Na presim*

se prap në pranverë
do ngjallemi,
kur jeta të na dalë
pazar pa mbarim
nën qiell
me diell.

LLUKA: Po këta grurë prej kah na erdhi, po kush na e sollti? U poqi nën rrezet e diellit. Po t'atij dielli që ndritë botën e tërë. Një rreze dielli nuk ka as sinore as kufinj: është e të gjithëve dhe e askujt, Hyn te shtëpia jote si edhe tek imja. I jep xhixhëllimën valës së detit posi borës në mal. E unë po jam i ngjitur me rrënjët të ngulura thell në tokë. Unë nuk jam i askujt, as i vetëhesë sime. Grurët do të bëhet bukë e qjak e mish. Do t'i lërë këta kufinj. Sinorë këta quheshin heret: shënjë pushteti zotrinjsh, të gremisur tani nga historia që po bëhet kronikë e përditëshme në jetesë demokratike të njëj populli të lirë.

LENA: Eja, moj Llukë, se gjindja duan të këndojnë.

LLUKA: Duan të këndojnë... po pse, kur zëmra po të vdes në gojë?

LENA: Ftohtësia e natës na fton me gëzuar.

LLUKA: Sikurse qëzimi t'ishite arë për me e dhënë me qirë, a thes me grurë për shitje, ase shtëpi nierzish në mërgim. Harenë po e ruajnë për s'afërmi do aen t'eqër: dhimbja e shqetësimi, e lotët me qjakun e djersët. Po këndojnë cinxërrat. qiethe midis qietheve të qjelbra. a thua se vjështa bashkë me të nuk siell edhe vdekjen për të gjithë? Nata me të vërtetë ae bënë për të përpirë ëndërrimet e njerzvet. Lalë-Ndrë, po ndëjme atë verë.

Vera po zbret si lum zjarri
brënda në gojat e thara të njerzvet
që u lodhën.

Gërryen posi era
shkëmbijt e shqitur rëzë malit.

Larq, si rrokullim stuhije,
kuaj të zes u lëshuan

pa fré
përmbi ré
tue shkallmuar

të rrëzuar
mhi flatra të bumbullimës
dëshirat,

aë acimi po shuan
hashkë me xhixhat e hyjvet.

Vera po zbret
e shuan et,

nor vdekjen jo kurr. Hamleti
nëpër varret po pinte

— kushedi? —

edhe krimbi që po e gërryente

të shuar nuk kishte: « To be »?
apo ku, apo pse, apo si?
« That is the question! ».

LLUKA (i kthen rrogjenë Lalë-Ndreut): *O vera!*

LALË-NDREU: *Gjaku i trimavet.*

LENA: *Do t'a pi edhe unë një kllaq (merr rrogjenë).*

LALË-NDREU: *Po ti pi mendimet e Llukës.*

LENA (tek po qeshë): *Edhe dëshirat!*

LLUKA:

*Vetëm do' t' ishnja
zjarr
e të digjështa;
ase rez' e bardhë
e të rrugullisështa
— anë pa lundërtar —,
ase ujë të kulluar
e të qetë,
dhaj në zëmrën e tokës:
e me mjerimin tim do' të mbushnja
mbraziet e botës
së tërë.*

LENA (Llukës): *Eja, njo se zënë fill e këndojnë.*

LALË-NDREU: *Heret këngët ishin buka jonë. Niseshim natën për në mal, e kishim fjalët e këngës në trastë dhe jonat në rroqie. Heret! se tanë duan aspirinën s' t'i dhimbet koka njeriu, e kafen kur u lodhën. E shto se edhe shkopin e ndërruan me bicikletën.*

LLUKA (me dallí Lalë-Ndreut): *Po na tregò, moj Lalë!*

(Shkopi i Lalë-Ndreut po tundet, shkundet, ngjallzohet. Lulëzon një flamur që valon nga era. Flamuri vizaton horizontin dhe mbulon lëmën. Tingllime trumbetash dhe rraptime daullesh. Brohoritje lufte, ankime njerzish që po vdesin, dhe thërritje fitoreje. Një shqipe madhështore zë vendin e flamurit. Valë deti në furtunë).

LALË-NDREU: *Një herë... (dhe zbiret nëpër kujtimet e vetë, sytë të ngulur në lartësi. Pak e pak sytë i zgardhullohen e i shëndërrohen në televizor. Del më 'të një folëse: « Zonja dhe zotrinj, mirëmbërma! Programi jonë vazhdon me telefilmën... ». Lotët po shuajnë figurat. Lalë-Ndreu duke psherëtuar): Një herë....*

LLUKA (i tërbuar): *Sá mot ka ç'kur po vdiq, Lalë-Ndrë?*

LALË-NDREU (me buzëqeshje e mjerim): *Kamot, biri im, kamot. Ç'kur pashë të parën herë maqinat e përbindëshme që po të vjedhin zërin e fjalën e të vrasin shijën e përrallavet. Shtriga e magjistarë, me musteqe të gjatë a me lesh të shpleksur, t'urshëm për përralla dhe për lavdi të kotë e të rremte, këta, këta po më vranë!*

(Shtie shkopin për trolli dhe e shkel me hidhërim. Del një tavut me këtë shkrim t'argjëntë: «*Ignoto Militi*». Kalon daledalë një llojë njerzish që përsjellin të vdekurin. Lalë-Ndreu humbet në tavut).

LLUKA (përgjunjet):

*E bekuar ti,
o tokë e panjohur,
ndomos se në gjak
je ngulur;
mëmë fantazmash, buronjë
lotësh e kthjelltë,
tërheqje për vdekje
e ëmbël;
mish të sqaqur
nga shkelje të huaja;
vend i bëgatë me kryqëzime
e mërgime,
mbrojtje e padobishme ndaj bumbullimavet
t'Anadollit.
Më rruaç, o mbrazje
që këput frymën e vret
me kujtimin.*

LALË-NDREU (i veshur si luftar i mocëm, me shpatë në dorë): *Unë po s'vdes. Unë do të rronj gjer kur të më përsjellin në qimitir. Është punë e vështirë të vdessh me shpatë në dorë. Më shpejt mund të vdessh me furkë në dorë. Sá trathitira bëhen për me fituar një copë bukë! Ka edhe kush ndërron veshjen e zezë me të kuqën. Ngjyra e kuqe është e bukur vetëm kur është e varur te muri, se përndryshe po djeg.*

LENA: *E po hëna nuk dualli edhë.*

LALË-NDREU: *As diellin nuk kemi!*

LLUKA: *Të gjitha do t'i kemi, vetëm po të presim.*

LALË-NDREU (mori prap pamjen e parë: plak që po kumbiset më shkop): *Tue pritur po lodhet njeriu!*

LENA: *Nji! Kush pret vdes një çikëz çdo ditë, tek po pret se shpresa t'i dalë e vërtetë. (I ruan Llukës) Me pritë është si me u veshkë, e plakut edhe vapa i duket akull.*

LLUKA: *E po unë, po s'pres unë? Nuk jam unë tue pritur se të më çfaroset ky burg, e të bëhem i hollë e i thjeshtë e të rrasem mandej nër hapësirat? Nuk jam duke pritur unë që të bëhet mëshirë dashuria ime?*

LALË-NDREU: *Fjalët mos i shpërdorò, moj bir! Janë më të liga se dehja. Fjala si të pështon nga buza po bëhet thikë, burim smirjeje dhe mërzije. Dhe fjalën që kë thënë, ti më s'mund t'a rrëmbesh!*

LLUKA: *E me gjithkëtë po s'bëjmë tjetër më se fjalë.*

LALË-NDREU: *Fjalë. Po, vetëm fjalë. E flasim edhe për çka nuk dijmë. Heret fjalët për së parit mendoheshin e peshoheshin nga pleqtë nën hijen e lisavet, e mandej ua vënin në gojë të rinjvet. Ishin t'urta ato fjalë e nuk fshehnin ngatërtime e trathkira. Sot pleqtë nuk flasin më, dhe fjalët e urta i mbledhin brumbujt leshgjatë për me bënur toptha...*

(Të kapur me dorë dhe me rythëm vallje, burrat e gratë që punonin në lëmë u afrohen Llukës, Lalë-Ndreut dhe Lenës. Vallë-zojnë duke kënduar):

*Si bujarë o na ka pritur
Lalë-Gustini plak i mirë:
mirësira, ëmbëlsira,
— shumë të mira, shumë të mira —
të potisura me verë
bashkë me kruskuj e sheqer.*

*— Kemi shkuar te praku yt,
kot për kot kemi trokllitë. —*

*Lluka e Lena në dashuri...
Hajt t'i zëmë në mest me né,
të na paguajnë edhe një herë
gjithve plot një qelq me verë,
e pastaj në gjitoní
të sjellim vallen me haré
njer sa dielli të dritësonjë
lart nër qiell ditën e ré.*

LLUKA: *Jo, jo! Po lemni më paqë. Këto këngë e këto valle më kllasin helm. Më mbrazin anembanë e më lënë dhja si thes me kashtë, pa gjak e pa mendime.*

VALLJA:

*Lluka poetin do të bënjë
dhe hënës t'i lehë:
gur u ka bënë vajtues,
zog mortje mallkues.*

LENA (e hidhëruar): *Po shihni sa pëson. O pësimet mos ia shtoni!*

LALË-NDREU: *Mos thoni fjalë më të mëdhaja se ju.*

(Mallkimi i rrëzuar nga greminat e malevet, po fryn me vrundull përmbi majat e lisavet. Gjethet bëhen brunc e tinglojnë me zë të ngjurrur, posi këmborë që bien mbë lipë. Ndihet, nëpër natë, një ankim i gjatë, një vaj që po mbërdhen edhe thimonetë).

LALË-NDREU: *Zogj dreqi të mallkuar! Mos e zgjoni qenin kur është e flë. E di, unë, se qeni që leh nuk zë, edhe se qenin pa zot kushdo e zë me gurë, e di, o të llavur, por mos thoni fjalë që natën nuk duhen thënë.*

Burr prej llojesë: *Lalë-Ndré, na varese me përrallat tënde!*

(Një fluturim lakuriqesh i mbulon të gjithë me zhurmë flatrash të zezë. Ndihet një vaj i gjatë. Një zë që del nga thellsirat e tokës):

*Ishte një herë një vajzë flokartë,
e bija ish e Mbretit të Borës;
e bukur ishte posi agimi në det,
e ëmbël posi mjalt' i bletës...
Ishte, por tani nuk është më!...*

(Del befaz një qyqe e përbindëshme dhe me sy të zjarrshëm):
Kukù... kukù... kukù...

LLUKA (thërret): *Lalë-Ndré, moj Lalë; po këpute magjinë!*

LALË-NDREU (me buzëqeshje të bushtë): *Zbritësja një ditë në katund me gomarin tim. Te lumi afër urës, dhaj në brryl, na doli përpara një kamjon i math sa një shpí. Tani gjindja bëjnë shpitë me hekur e çemento, dhe në vend të vatrës vënë stufën. Edhe misht e pjekin me gaz të lëngët... çë farë qelbësije! Për pak nuk shkava nën urën. Por samarin e gomarit e bora. Duhet të jetë gomar i fortë njeriu se t'i bënë një ballë qyqes. Na gomarë po jemi! Më thanë pastaj se ai kamjoni fluturoi nën urën. Shkon e shkon rrogjea te kroi njer sa dorëzën e lë, por delja që vete tue bënë «bee» zbier kafshatën!*

LENA (i ngjitet Llukës): *Trëmbem, moj Llukë, trëmbem shumë!*

VALLJA: *Ha, ha, ha, (plas tue qeshur).*

Burr prej llojesë: (del në shesh me madhështi): *Zgjedhësa, ju, duhet të votoni, sepse po të mos votoni, bota vazhdon tue u rrugullisur ashtu si tani, por...! E një! Kush ju e siguron bukën, pse? Shteti ia nduk gjakun njerzvet, se posi mandej! Votoni për mua, se unë do të ju siell rrojsat elektrikë në shtëpi... do të ju siell edhe bidet-in. Zgjedhësa, votoni për mua!*

Grua prej llojesë: *Na rrofshin arrat, na rrofshin!*

Plak prej llojesë (kumbiset mbë një lis e qán).

LENA (i afrohet plakut me mirësi): *Mos qaj, atëlosh, mos qaj, se tani po të bënëj qullën me shtridhla cigaresh e me djathë sintetik.*

Plak prej llojesë (tek po lëpin musteqet me gopsi): *Ashtu, moj Lenushë, ashtu. Por ai djall na bëri një ligjëratë tërheqëse, na bëri. Duhet të ia shkrehim në ballë të gjithë së bashku e pastaj të marrim trenin.*

LLUKA: *Më parë se të ngrëhet hëna le të këndojmë, se mos të bëhemi kallamë me anë të kësaj magjije.*

Kallamé!

Të shkreta kallamé!

Për të ju djegë ju mbledh njeriu:

zjarre ndezin nëpër nett

e verës,

dhe në sinoret

e argomës.

Piu Sokrati, piu kukutën

me trimri ushtërtosh,

dhe Giordano Bruno u hip
 — mirëse ndoshta me shumë frikë —
 te i lartë zjarr.
 Arqimedhi vdiq në hamam,
 si edhe Marat'i shkretë.
 Kallamë,
 të përçlisura si hyj
 që rrëzohen,
 fat njerzish të padijshëm
 ase kombesh
 që një herë
 qenë hilnerë
 qytetnimi madhështor.

VALLJA (zë prap daledalë dhe këndon):

O sa pikllim të këndosh
 nepër natë
 kur i gjatë
 të ngrëhet zëri n'errësi
 pa burim e fytyrësi.
 Na po vijmë prej së largut
 me në zëmër tue sjellë
 të ngallosur
 shumë thellë
 një mjerim mërgimi të gjatë
 dhe për shekuj të varrosur
 në pritje të bjerrë.
 Na do ngjallemi si grurët
 në agim të ditës së ré
 për të rrojmë të burgosur
 midis malesh dhe avlaqesh
 të shtërposur.

LLUKA: E po ky është pikllimi im. Ka shumë pyetje për të cilat nuk ka përgjegje. Por kjo është pyetja më e madhe. Nuk më lë të pushonj, e po natën më heq gjumin. Barërat gjumprursa pushim nuk sjellin, por vetëm trullim. E shumë herë po të gabon edhe masa. Hereherë më duket se po e vegullonj një përgjegje, por na tek jam po t'a kap, ajo më hiqet prej mendës.

VALLJA (vijon daledalë: kënga e saj monotone bëhet blegrim i gjatë, dhe era, tek po frýn lehtë lehtë, shëndërron vallen në rruzhé pluhuri dhe lëvezhge).

LALË-NDREU: Do t'ish herë për të menduar problemat që po e ndajnë botën!

LENA (me zë të largtë dhe me fytyrë të zverdhur): Do t'ish herë për Llukën që të zgjedhë e të vendosë, më parë se helmi të prishë zëmren.

LALË-NDREU: Vret më shumë gjuha se shpata!

Koliqi në mes të studentave të kursit 1962-63
(Koliqi fra gli alunni del corso accademico 1962-63)

A Spezzano Albanese (në Spicanë)
Arbreshe të Siquilisë në Festivalin e këngëve shqipe
(Albanesi di Sicilia in costume al festival della canzone a Spezzano)

LLUKA (me fuqi dhe hidhërim): *Nuk po e sheh, o Lenë, këtë rreth të hekurt që më shtrëngon e më lidhë me punë të kota e pa kuptim? Le të vëmë ndiesirat tona nën akull, e po të presim.*

LENA: *Sikurse dielli mos të shkrihte borën përmbi malet e mos të përgliste gurët. Sikurse dielli mos të loste edhe asfaltin nër udhët. Mizat po dalin trushi nën diellin e verës, e bëhen osten kundër të cilit s'ka bar mizambytës që t'i dalë zot.*

LALË-NDREU (me madhëri): *Ditë pas dite loset bora!*

(Del hëna daledalë. Mallkimi që kishte zbritur si rruzhë, po priret prap në greminat e malevet. Shkëlqimi i hënës ndritë lëmën, që tani bëhet prap lëmë nën dritën e hënës. Thimonetë duken shtëpi të vënura n'aradhe nga një arqitekt i marrë, e po presin një plan rregullues, por nuk kanë as dyer as dritare. Më kot mandej pret të dalë ndonjë fytyrë dhe është marrí të këndohen serenata. Hëna duket mbretëreshë, dhe hyjt po zbeten tue u dridhë para bukurisë së hënës. Ajo buzëqeshje ironike dhe e llavur që po të lulëzon në buzë, o mik i dashur, nuk më nget aspak, sepse edhe të thënat e zakonëshme kanë fuqinë e vetë, e me dashtë me bënë poetin e thjeshtë, pa fare shkëmbime tregtije, në këto ditët e sotëshme, do me thënë se po vdes urit. E pra, askush, me të vërtetë, nuk të ndalon gëzimin e njëj nate me hënë. Një punë të tillë, as pushtetet totalitare s'kanë guxuar t'a bëjnë).

LLUKA (duke psherëtuar): *Oh! Njo hëna!*

LENA (me zili dhe e thartë): *Sikurse hëna të jep bukë e zjarr. Hëna! Një majmun që nuk mësohet.*

HËNA (tek po varet nga maja e njëj lisi dhe qeshë me vetëpëlqim):

*Smirje,
gur i rëndë
në xverk të çdo hareje njerzore.
Ah! të përshkosh
nëpër natë
për hapësirat amshore
dhe të shikosh
sa inat
po flakron
e vulon
thëll në zëmrat e njerzvet...
Pa kufinj, pa pushim
vuajtja e mbrëndëshme po më rreh
mu në fytyrë,
e më pengon
n'udhëtim,
dhe fuqinë magjistare
m'a faron... (teshtë më rrebtësi)
djëshkal! u ftoha!*

LLUKA: *Kjo, pa tjetër, është nata që po prisnja kamot. E ndienj këtu te gjaku im.*

LALË-NDREU: *Kë ligjë, se gjaku s'është ujë, moj bir, por edhe maca nxituese piell bij të verbër.*

LENA: *Lalë-Ndré, shihe ti si kë t'a bësh të më kthehet Lluka si ish më parë. (Qán).*

LALË-NDREU: *Lolët në luftë fitore nuk ndjellin, as koha nuk ndalet; por era t'a marrë njeriun që vë gjishtin anamesa shoqes dhe shoqit!*

LLUKA:

*Kohë pritjeje, amshim mërziqe,
pika mjerimi duruese,
vetëm një gërrimë
haré mbinjertzore
gjithë sendet i ngul në harresë.
Me këto duar jetën time ndërtova
edhe shkela unë gjarprin e ligë
e të dyfishëm; e punova
për këtë ditë plot me shpresë.
Dhe tani erdhi kaluar
përmbi hënën, e papritur,
për me prishë kurmin tim.
e më dritësuar.
Liri që kapton çdo sinore
të sendeve njerzore,
liri e vërtetë edh'e ndritur,
pa veriga e mërgim,
e përmburur me gëzim
të pambaruar.
Hënë, o lajmtare
rruzullimesh në paqë,
ku buzëqeshja nuk mbaron
as gabimi s'ngatërron:
na tek jam!*

LENA (e zëmruar, lutë): *Llukë, në qoftë se do t'ikësh, lëna këtu sado shënjën e qënjes sate.*

*E shëjtë është liria,
por të dén.
Tjetërkush pa dëshim
do ngushllohet me një gazozë
të ftohtë;
por më kot, oh! më kot unë do pres
një ditë të ré.*

VALLJA:

*Për me i dalur zot durimit
më se vera e Lalë-Gustinit
duhet birra e Shëngjinit
me lupinet e Agrimit.*

LALË-NREU (shkundë kokën me rëndësi): *Ujku qimën e ndërron, se vesin jo!*

(Një rreze prej hënës zbret befas mbi Lenën, dhe kjo bëhet shterre e bardhë. Lluka e vë nën zgjedhën e parmendës dhe fillon të lëronjë me të. Lajmet e fundit thonë se bujqësia dhe blegëtoria mund të shpëtohen vetëm me anë të mekanizimit. Pa dyshim në këtë rasë do të na vinte mirë një traktor. Lluka po mbiell grurin e ri).

LALË-NDREU (si i bjerrë): *Marria? Një mendim fort i bukur, i hequr deri në pasojat e fundit!*

VALLJA (zë prap të vallëzonjë si më lart).

LLUKA (po mbaroi punën e vetë, dhe tani pak e pak po loset edhe ai nën rrezet e hënës):

. . . . . dhe do të shoh sinore të rinj.

(Ky mund t'ishte edhe shkrimi mbi dërrasën e varrit a mbi përmendoren e tij si kalorës).

LALË-NDREU: *Kush po mbiell e kush po vjel.*

Jo, nuk ka mbaruar.

Çdo gjë po mbaron,

por ditës dita i pason

gjër kur t'arrijmë n'amshim.

*N'udhëtëm durues — të njerzisë —
historia vijon.*

Dhe vetëm, lexues

a shikues — i dashur —

na há një dyshim:

Me këtë punë kemi bënë një marrí?

Shihe ti;

po të lusim të vësh dorën mbi zëmër,

vehtes sate po atë pyetje t'i bësh...

Po të shliron e të forcon.

A më shpejt është mërzi

që u ka bënë

vitaminë

nxehtëprurse

e përndëndur.

Një vështrim mbi kulturën e popullit Shqiptar

nga Ekrem Vlora

Disa shkrimtarët e kohës lasht, të kohës mesme edhe të kohës t'onë, i kan mohuar popullit Shqiptar ç'do cilsí kulturore edhe e kan radhítur në vargun e popujvet barbarë!

Ky mendim është pa dyshim i gabuar! Ndonjë herë ka rrjedhur nga mungesa e njoftunisë të rracës arbnore, por ndonjë herë është shkaktuar edhe nga ndjenjat armiqsore që ushqente shkrimtari.

Shqiptari ka patur edhe ka një kulturë, të paktën shpirtnore! Rrethanat ndër të cilat ka jetuar më një tokë të varfër, kufitare me armiq të pamëshirë, nuk e kan lejuar t'a provoj aftësinë e tij kulturore me vepra të dukshme. Por në sjelljet, në mendimet edhe në zakonet e tij pasqyrohet një kulturë e lartë shpirtnore, një krenari vetdijse, që mund të jet e dhënë nga Zoti, vetëm popujve sunduës që kan trashguar cilsina të çkëlqyera nga të parët e tyre! Cilsina mendore edhe shpirtnore, që janë konditat paraprake për krijimin e një kulture. Dhe nga kjo pikpamje besoj se kurrkush nuk mund t'ja u mohojë Shqiptarvet vëndin në radhën e popujve të kulturuar.

Por edhe nga pikpamja e veprave kulturore nuk besoj që Shqiptarët të kenë qënë edhe të jenë krejt të xhveshur. Ndofta në vëndin e vet, për arsye rrethanash nuk kan mundur të çfaqin një veprimtari kësodore të dukshme, por gjeti kudo që kan shkuar, kan dhënë prova zotsije të çkëlqyera edhe në lamin kulturor.

Shqiptarët edhe të parët e tyre kan dhënë prova qytetrimi në ç'do kohë të jetës tyre kombtare. Ilirët edhe Epirotët kan patur që në kohrat më të lashta një organizatë shtetnore, një kulturë të përgjithshme mjaft të zhvilluar. Na e thonë shkrimtarët e huaj që nuk kan qënë as miqët as lajkatarët e tyre; na e vërteton arti Ilirjan — stolít, armët, orendit — që janë zbuluar në gërminet që janë bërë në këto kohrat t'ona; na e provojnë gërmadhat e kalavet dhe të qytetevet që gjinden në Shqiprin'e Veriut edhe të Jugës. Trashgimi i kësaj kulture ka vazhduar edhe në kohën Rromake. Kur ra arti grekorromak në dorën e mjeshtërve dalltuës të vëndit (në shekullin e IV dhe të V pas L. Kr.) u ndryshua, sidomos në përbërjen e statyve edhe mori trajta edhe pamje më të shëmtuara, më të varfra, por më të gjalla, më shprehse se sa në kohën klasike, sado që lënda që përdoresh ish më e dobët. (Në kohën klasike mermer, në kohën që quhet «*Spatillyrische Runst*» gurë). Mirë po veçunit artistike të pasardhsve të Ilirvet dhe të Epirotvet nuk humbën as në dyndjet e popujve barbarë në fillim të kohës mesvjeçare. Ato ríçelën lulet e veta në kohën bizantine, sllave, venecjane, tyrke, kurse arti edhe zejtarija e atyre popujve ranë në dorë të mjeshtërve Shqiptarë.

Berati, Korça (Voskopoja), Glavenica (Pasha Limani) i kanë dhënë vizatues të mëdhenj të Konizmvat. Prizrendi, Janina, Manastiri argjendar të famshëm. Dyfekshtit e Tetovës (105 dugjaj dhe farkatarije më 1895) të Janinës, të Jakovës kanë goditur pushkët më të mira të Ballkaneve në shekullin e XVII dhe e XVIII.

Por kultura Shqiptare ka krijuar edhe në lamin e jetës shoqnore në vëndin t'onë, vepra të shumta, të hishme edhe fort artistike. Banesat private në qytetet, në malsit, në fushat Shqiptare, dëshmojn, që populli jonë, edhe në mos ka patur mjetet ekonomike të vëndeve fëqinj, është përpjekur t'i japë shtëpijave një pamje të bukur, që tregon veçunjtë e shijes artistike Shqiptare. Në banesat qytetare (konaket), në banesat malore (kulet), në banesat fusharake (çardhaket), të radhës më pasanike të vëndit t'onë, nuk mungonte kurr as pamja e përgjithshme e hijshme, as vepra artistike: dyerët, kapakët e dollapevet, oxhakët, tavanet ishin dalltuar, ose pikturuar më një mënyrë të bukër. Armët dhe orendit dëshmonin lakmín'e të zotit shtëpisë, të lartsohesh, të jetonte më mirë e t'i bënte «përshtypje» mikut edhe armikut. Shqiptari është edhe ka qënë përhera krenar; ka patur fantazië edhe ka dëshruar të mburret e t'a lavdrojn me admirim, por edhe me nakar. E tregon veshja e tij! Petkat kombtare të burravet e të gravet janë ndërmmjet veshjevet kombtare të Evropës, sigurisht ato më të shtrënjtat, më të dukshmet e më të bukurat. Në punimin e këtyre petkave kombtare, ka dëfryer gjith fantazija dhe mjeshtrija e zejtarisë Shqiptare dhe ka krijuar vepra artistike të mrekulluëshme, që dëshmojn për një kultur të nalt edhe të veçant. Pritja dhe përcjellja e miqvet, «dera e hapët», ka qënë për Shqiptarin qëllimi edhe ambicija kryesore e jetës tij; për plotsimin e këti qëllimit nuk ka kursyerë kurrgjë; edhe në këto përpjekjet ka zhvilluar një kod shoqnor dhe kulturor të radhës parë.

Në këngat e tija popullore Shqiptari hynon ndjenjat edhe gjith veprimtarinë e tija. Këndon lëvdatat e burravet që i kanë shërbyer si shëmbëll; burrninë, trimrinë, mikpritjen, besnikrinë, ahmarrjen e lartson në radhën e urdhnesavet hyënore. Këngat popullore janë prova më e gjall e kulturës Shqiptare. Gjuha e tyre, shprehjet që përdoren, dyfjalimet që bëhen në midis njerzve edhe gjanavet pa shpirt, na përmëndin stilin poetik të Homerit: rrjedhin nga shpirti i një popullit që ka trashgime të lashta dhe një kulturë nga kohnat heroike.

Me kalimin e kohës, me ndryshimet politike, shoqnore, ekonomike që pësoi Shqipria në 150 vjetët e fundit, ndryshoj edhe kuptimi i kulturës, ndryshuan rrymat që tërhiqnin shpirtin e Shqiptarvet. Në këtë kohën e kalimit nga një kulturë të motshme më një kulturë të re, Shqiptari u trondit në qindrimin e tij, u lajhtit nga rrethanat që e pushtuan. Por shpejt e gjeti rrugën e mbarë: sot e 100 vjet më para u ngjall ndër Shqiptarët rryma edhe dëshiri përparimtar, arsimor, për gjuhën e tyre. Nga ç'do shtrat shoqnor, nga çdo komunitet fetar dualllën njerz të çouarë edhe vunë themelet e letërsisë shqiptare. Hasën në ndalesa të mbëdhaja, gjuhsore, gramatikore, folse krahinore; por gjith këto ndalesa i kapërcyen edhe krijuan njëkohësisht me pamvarsinë Shqiprisë një gjuhë letrare, një shkrim kombtar që shënoj hapin më vëndimtar për bashkimin e Shqiptarvet. Në kohat e vjetra fort të pakët kanë qënë ata që janë marrë me problemin e një gjuhës dhe

të një shkrimi kombtar të përbashkët. Shqiptari ish tepër i zënë me përpjekjet e tija lëndore; nuk kish kohë e nuk ndjente nevojën të çante kryet me punra që nuk i siguronin asnjë përfitim. Ky është ndofta shkaku kryesor që populli jonë e ka vonuar më tepër nga popujt e tjerë evropjan, krijimin e një letërsisë kombtare. Mirë po Shqiptarët kanë pësuar edhe një pengesë të jashtme; një pengesë qesharake, por fort të rrezikshme. Qeverrija Otomane n daloi që më 1881 e deri me 1908 shkrimin edhe këndimin e gjuhës tyre! Ky urdhër nuk ndaloi natyrisht ata që merrshin me letërsinë Shqiptare (Fretnit katolik në Shkodër, ose disa Shqiptarë të ditur që jetonin në vëndet e huaj) të vazhdojnë në punën e tyre por pengoi gjat 30 vjetve arsimin kombtar edhe vonoi pregaditjen e popullit për pamvarsinë e vëndit tij.

Me gjith këtë, dhe ndonse ngjarjet luftarake ndërmjet vjetve 1912 edhe 1920 zhgatrruan gjith parapamjet e Shqiptarvet, arsimit; vëndimi i gjuhës, letërsija, mësimi në shkollat kombtare bënë përparime të dukshëm; edhe 25 vjetor'i pamvarsisë u kremtua, në mos më një Shqipëri të plotsuar nga ç' do pikpamje, të paktën më një shtet të pamvarur edhe të organizuar.

Kur hedhim një vështrim në të kaluarën, kur marrim parasysh se ç'ka qënë Shqipëria e ç'kanë qënë Shqiptarët para vitit 1912, kur vërejm me kujdesi dhe me pa-anësi përparimet që ka bërë që më at' ditë e deri sot populli jonë, nuk mund mos të besojm që ndryshimi përparimtar që u realizua ka qënë pjesrisht edhe prodhimi i gjeniut kulturor, i trashguar nga të parët. Pa dyshim kemi bërë gabime në zbatimin e hovit përparimtar; shumë herë kemi lajthitur në zgjedhjen e rrugës mbarë edhe në mjetet që kemi përdorur. Kemi kaluar nëpër gjith vështërsinat e sëmundjevet foshnjore, politike, ekonomike, shoq-nore, që janë pasoja natyrore e mungesës pjekunisë. Por hovi për lartsim kulturor dhe për realizimin e një kulturës kombtare në trajtat që i përshtaten kohës nuk na ka munguar kurr. Edhe nuk na mungon edhe sot, që rrebeshi komunist ka përmbysur gjith parimet trashgimore që frymzonin popullin t'onë.

Nuk e dimë se ç' do të nxjerrë kjo tronditja rrënjësore komuniste që pësuan Shqiptarët! Nëse do shërbejë për pjekuninë edhe bashkimin e popullit t'onë, që ndërmjet vuajtjevet do fitojë mësimin që i nevojitesh, mund « t'i vëmë një gurë zëmbërës t'onë » për sakrificet që ka bërë në këtë kohën e hutimit. Duhet t'a kemi parasysh që një pamje të kulturës i ka munguar përherë Shqiptarit: ndjesija për jetesën e përbashkët!

Individualist dhe krenar në kulm, ai nuk duron as hijen e vet. Që nga kohat më të lashta e deri dje (sot nuk e dim, nëse tmerri komunist e ka shtruarë në rrugën e mbarë) ka qënë e ka jetuar « Mbret më vehte » në kasollen ose në « byllyret » e tija. Kurrkujt nuk i është përungjur. I është nënshtruarë — po — ligjit të rënd të zakonit, se p'se e ka ndjerë vehten « bashkligjruës », por në rrethin e lejimeve të ligjit zakonar ka kërkuarë përhera mënjanimin e të tjerve për të dal vet në shesh.

Do na thoni: « Ky është një dëshirë i drejt natyror i çdo kujt në botë ». Po; deri sa nuk bëhet një ves'i përgjithshëm dhe deri sa nuk mërrinë të mënjanoj njerzit, veprat e tyre edhe vullnetin e mirë që

Ndjesija artistike Shqiptare u dha këtyre veprave prodhimet e saja, trajtë edhe pamje të ndryshme, që përfytyrojnë frymën kulturore shqiptare.

Mjerisht — luftrat e brëndshme edhe ato të jashtme që kanë vazhdimisht tronditur jetën e popullit Shqiptar, kanë çdukur pra ngadal ngadale jo vetëm shumicën e prodhimeve të këti artist vëndës, por kanë paksuar me kalimin e kohës, ndjesinë edhe kuptimin e kulturës artistike ndër Shqiptarët; sidomos në kohën e dekadencës të Perandorisë Otomane.

Të pakta janë sot dëshmitë e kulturës motshme Shqiptare. Koha edhe dora e pamëshirët e njerzvet i ka çdukur ose ndryshuar gjat shekujve. Do shumë vullnet të mirë edhe një dijeni artistike të thelluar për t'i zbuluar!

Në Vlorë qindron për shëmbëll në hyrjen e qytetit mbi rrugën e sqelës, një xhamí (xhamija e plumbit në stilin Tyrko-Bizantin) që është gaditur probabilisht rreth vitit 1550. Në Tiranë, në Shkodër, në Berat qindrojnë ende disa godina artistike të shekullit XVII-XVIII. Në Frashër, në Tetovë, në Prizrend, në Krujë edhe në disa vënde të tjera fshihet nën mbrojen gjelbruëse të pemvet që e rrethojn, ndonjë teqe, që përmënd me trishtim kohën në të cilën Shqiptari kish ende kuptimin e një kulturës poetike dhe e përfytyronte me trajtat e veta. Nga veprat e kohës para osmanllivet, sidomos nga koha e mesme, fort të pakta janë ato që kanë shpëtuar nga vala rrenuëse. Asnjë shënjë nuk ka mbetur nga manastirët e Fretënve Benediktinë që kanë vepruar në Malsín'e Shkodrës në dobi të kulturës Shqiptare. Një grumbull gurësh ka mbetur sot ai qyteti mesvjetor, me 100 qisha, që quhesh Sarda (branjë Shkodrës). Kalaja e Rosafatit, e Leshit, e Krujës, e Beratit, e Kaninës janë më një «hall» aq të keq, sa që nuk lejon më kuptimin e gjindjes së tyre të më parshme, që do ket qënë sigurisht mjaft e mirë. Se p'se këtu kanë punuar në kohën e mesme mieshtrit më të çquarë të vëndit. Dhe mjeshtër me famë nuk kanë munguar kurr në Shqipri. Veprat e tyre madhështore, artistike, zbukurojnë edhe sot qytetet e Dalmacisë, të Kroacisë e të Turqisë. Në arkitekturën, në pikturat murore edhe në gaditjen e Konizmavet kanë patur një famë botnore. Nga dora e nga mëndja e disa viganve të artit rilulzoi vazhdimisht trashgimi i kulturës Arbnore. Por lulzoi mjerisht më tepër në tokën e huaj, që ka qënë më e begatshme, më e qet e më e përshtatshme për prodhimet e kulturës se sa toka e Shqiprisë. Mjafton të përmëndim këtu veprimtarín'e Mimar Sinanit në Turqië: që me 100 xhamít, teqet, *imaretet* (institutat mirëbaës) që ka ngrehur gjat jetës tija, me një libër mbi artin e arkitekturës (*Tesqere-tul-ebnije*) ka hyrë në radhën e arkitektve më të mbëdhenj të botës. Në shkollën e tij u pregadit një tuf pasardhës të famshëm, ndër të cilët çquan Shqiptari Oparak Mermetçi Mehmet Isaj, që ka ngrehur në Delhi «Taxh-Mahalin» edhe në Hindin'e Mogulve një shumicë të madhe xhamijash. Një tnatër vigan i arkitekturës ka qënë Coxha Mimar Kasëmi, lindur në Berat ose në Kozar të Lushnjes. Shegjerd'i Tij Meremetçi Mustafa Agaj vazhdoi me sukses këtë trashgimin artistik.

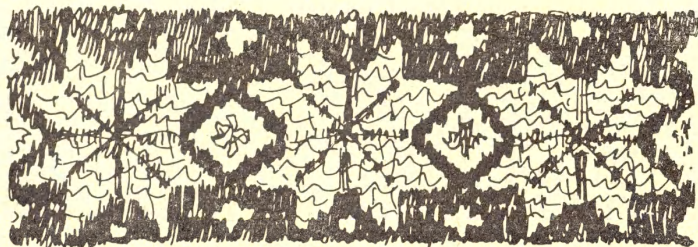
Kjo veprimtarija ka qënë përhere e shoqruar edhe nga arti i pikturës. Në ç'do kohë Shkodra i ka dhënë vëndit t'onë piktore të njohur.

kanë. Deri sa nuk kërkon të veçohet e të vetmohet «ai» që lakmon çquanjësië edhe sundim vetjak, vetëm për hirë të krenarisë, të përfitimit edhe të parësisë tija. *Këtë e ka kërkuar mjerisht ç'do Shqiptar, «kurse i ka zënë luga pak uj».*

Kjo ndeshja e vazhdueshme midis Shqiptarve që kërkonin sundim, edhe atyre që nuk donin të nënshtroheshin, ka penguar gjat jetës të kombit t'onë zhvillimin e qet shoqnor dhe përparimin e vëndit. Nuk ka dyshim pra, që kjo rryma e përgjithshme, që çfaqet në ç'do lam të jetës shoqnore Shqiptare ka krijuar armiqsira, kundërshtime edhe më së fundi «diktatura përdhunse» edhe e ka dëmtuar rëndësisht popullin t'onë; i ka prerë shumë herë fuqitë e tija gjallnuëse edhe vepruëse.

Mjerisht edhe sot nuk është prerë; nën llojna e nën lojna të ndryshme vazhdon ndërmjet komunistve edhe ndërmjet të mërguarve.

Lodra «njëri e mbush e tjetri e zbraz» është shumë e dëmshme; mund të vërë në rrezik edhe të ardhmen e Shqiprisë.

Ernest KOLIQI

nga Lok Limthi

Ndërsá profesori i çmueshëm Ernest Koliqi, po i plotson të gjashtë-dhetë vjetët, tue i vûmë shkallët në mëgjën e 61-shës të jëtës së vet, edhe «*Shêjzat*» e veta, lumnisht, mbushën gjashtë vjetorin e tyne; dhe, me shkëlqim, hynë në të shtatëtin. E, në këtë mënyrë, Koliqi, mbrënda këtyne gjashtë vjetve, e përmbushi thurjen e njëj kunore t'arët, tue iau vûmë në mâje veprave të veta letrare-patrijotike të fillueme qysh në moshën e 'Tij djaloshare. Përpikënisht dhe me zellë e dashuní, e kreu një detyrë, si i ká hije njëj shqiptari të pajuem me ndiesína të flakëta flijimi për Komb e për Atdhé.

Koliqi, si mendimtár, me kryeartikujt e revistës, hypi në kathedrën e shênjtë të njëj predikuesi kombtár; dhe, prej këndej, me pënën e 'Tij të mprefët, iu lëshoi zânin zogjve të shqipës — kudo qi ndodhen —, tue i këshilluem qi të tubohen me njëni tjetrin e të vëllaznohen përzemërsisht rreth njëj ideali të përbashkët, icilli, synon bashkimin e energjinave për shlirimin dhe náltësimin e gjindes s'onë. Aj, me një arsye të shëndoshë, shoshiti argumenta të ndryshëm dhe mbërrini në përfundim se, vetëm një dashuní vëllaznore medis shqiptarëve, do të mundte me i shëruem plagët t'ona. Sidomos, na duhet të theksojmë se, Koliqi, tue i sítun ngjarjet anësije a paje vetëm nga prizma e shqiptaris e tue qëndruem larg çdo paje, kumtimet e veta i ká hijeshuem sá mâ tepër. E tue u sjellun në këtë mënyrë, ká ndjekun me shum kujdes fërkëmet e stërgjyshave t'onë; t'atyne stërgjyshave, qi e kan pásun zakon me u bâmë një trup i pá ndamë, atëherë kur ndodheshin para rreziqeve.

Aj, me plot të drejtë, shpëtimin e kombit shqiptar e sheh në një kulturë moderne t'ushqyeme dhe të bulmueme prej virtuteve arbënore; mbassi të parët t'onë, vetëm me ndihmën e cillësinave burrënore, kan mund me përballuem shkulmat e tërbuem të Lindjes dhe të Perendimit, qi synojshin me na i nxjerrun rrânjët në diellë.

Koliqi, si poet, dijtí dhe për bukurí mundi me êndun dhe me vargiazitun shprehjet má të zgjedhuna të thesárit gjuhësuer të stërgjyshave t'onë me qellim qi të kontribuonte në ndërtimin e fuqishëm të themelit të letërsís kombtare. Aj, me tonin e âmbël dhe të limueshëm, çmoi. përgëdhéli, lavdoi frýmën fisnike shqiptare, për t'a këndëllun qi kjo, të përhidhet n'orizontat e virtutave të gjakut s'onë të lavdëshëm.

Iu drejtue, gjithashtu, ndonji herë, edhe shpirtit fajtuer, tue e qortuem dhe tue e kritikuem urtësisht, për t'i ndihmuem qi dhe ky, të ftëqet nga të vrântat e liga; të zvjillatet nga dregëzat e dâmëshme dhe të vëhet në rendin e dobîshëm për nânën Shqipni.

Jo vetëm, por, Koliqi, tue qëndruem mbrênda caqeve të serjozitetit diktuem nga pjesa fisnike e gjuhëtarëve të popullit, me një përpilim të dhênun ambël e mjeshtërisht, pat sukses edhe në ringjalljen e konsideratave për « *bukuri* » e për « *dashuni* ».

Aj, tue hulmëtuem besë e burrëni; tue vûmë në shfaqje nderë e bujarî; tue krahasuem krenë e vogjëli; dhe, tue tjerrun hollë doke e zakone, përshkrimet dhe prodhimet e veta letrare, si tuba lulësh të kânëshme, ia dhuroi botës shqiptare në kujtim të përhereshëm. Ia paraqiti Kombit si kujtim i njëj biri, qi shkrihet me ç'ká, për me mund me fituem hirin e prindve.

Po! Koliqi, me përpjekje të pá prême, e pat fatin e bardhë me zânun një vend të posaçëm medis atyne burrave të vlefshëm, qi ia dedikuen vehten Kombit nepërmjet të gjuhës.

E përnjimend, shërbimi, qi i bâhet Kombit nepërmjet të gjuhës, âsht mâ kryesori. Gjuha, âsht shpata; gjuha, âsht arma; gjuha âsht zêmra; gjuha, âsht shfaqja e gjallënis; e, mâ në fund, gjuha âsht vetë jeta dhe vetë Kombi. Pá gjuhë, s'ká Komb. Kush ká hupun gjuhën, ká hupun vetvehten. Asht fikun për gjithëmonë.

Sod, mundimet e Koliqit, e kan dhânun pêmën e vet të shijëshme dhe iu flasin brezave të rij për sá të jetë jeta jetë. Prá, lumi Aj për ç'ká ká punuem. E lumë ata, qi kan ndjekun kët rrugë të mbarë. Píkënisht për kët arsye, « Zotnija i njëj kombi, âsht aj, qi i shërben ». Nierzt. shkojnë; e veprat e tyne, qëndrojnë. E pikërisht, po për kët shkak. të parët t'onë na kan porositun: « Puna... e trimave; mishi,... i krimave ».

* * *

Na duhet t'a pranojmë pá tetë e dý, se, shërbime si këto të Koliqit, mund të bâhen vetëm kur t'i shkrepë njeriut në zêmër: d.m.th. kur t'i lejë në shpirtë. Këto, s'kan lidhje as me pozita zyrtare. as me përfitime materjale. Burimin e kan vetëm në dashunin e flakët. qi njeriu, e mban të ndëzun dhe e ruen në mbrendin e vet si një ideal të pá shuejtshëm, për me iu bâmë i dobîshëm asaj shoqnije ku bân pjesë. Për me u kënaqun, tue lamë një borxh.

* * *

Por, profesor Koliqi, nuk e kufizoi hovin vetëm në rrethin e përpjekieve të veta. Aj, si përgaditi sheshin e volitshëm. mundi me siguruem bashkëpunimin e shum shkrimtarëve dhe të dijetarëve shqiptarë, tue iu dhânun rasë qi rrezet e kulturës së tyne të cmueshme, të përhapen në katër anët e botës shqiptare. Mandej, Koliqi, dijt me ngállitun e me grumbulluem prânë vehtes edhe vlera të réja shqiptare; vlera, të cillave, iu dha mundësi me vûmë në lëvizje pênat e tyne të thekatueshme me një gjallëni të pá shtërrëshme.

Puna me rëndësi kryesore e profesor Koliqit, ká qênë, pá dyshim, ajo, qi, gjatë këtyne vjetve, me taktin e 'Tij të hollë e simpathik, u tregue në nâltësi me gëzue me tërëhjekun interesimin e shum personaliteteve në zâ përkah dija dhe urtija, Këta zotnij të huej, por, dashamirë të popullit shqiptár, me autoritetin e tyne të gjânë dhe të njoftun edhe përtej kufijve të vendeve ku jetojnë, nuk u kursyen me rrahun probleme të ndryshme përkitas me gjuhën dhe me historín shqiptare. Gjá, ecilla, në shqiptarëve, na shtrëngon me qênë mirënjofhtësa të thellë përpara tyne.

* * *

Dhe má në fund, Koliqi, në kët mënyrë, në jetën fatzezë të mërgatës shqiptare, përbáni shtyllën kryesore, prânë së cillës u mbështetën lândët tjera të nevojëshme; dhe kështu, larg votrave t'ona, mundi me ngrëhun një plâng kulture kombtare. Në logun e këtij plângu, u fol për historí e për të drejta kombtare. E, për má tepër, në logun e këtij plângu, u-vú në dukë, gjendja shqiptare përpara botës së qytetnueme.

Ky përpunim, ká për të lánun gjurma të páshlyeshme në kulturën kombtare. Ky përpunim, dikuer, ká për t'u përmendun me lavdí dhe admirim si shkollë e mërgatës shqiptare.

Prá... një ngushullim i madh e krénár për në dhe për ata, qi derdhën djerst e tyne në ndërtimin e kësaj shkolle.

* * *

Koliqi, ká kryem një detyrë shumë të madhe. Edhe ata, qi, gjatë këtij mërgimi, janë kah punojnë në kët drejtim, janë tue përmbushun një detyrë të rëndësishme. Ky zellë, kjo lakmí, ká rëndësi të dyfishët, sidomos, kur shofim se, drejtuesat e sodshëm të popullit shqiptár, po sá muerën sundimin në dorë, filluen më kot me ia lëshuem krahëve gzofin e sllavizmës kulturës shqiptare. Me vramë vehten me gjisht të madh! Sikur shqiptarët, të mos ishin qênë ndër má të vjetrit komb n'Evropë... Sikur Skanderbegu, t'ishte qênë má i madhi djalë i Jovanofit, ose, Lekë Dukagjini, biri i nuk e dij ç'farë ... viçit!... Shyqyr, mori tokë, qyshë po na banë!...

* * *

Koliqi, ká dijtë me çmuem e me nderuem merita. Prandej, duhet të ketë besim se, edhe vetë, ásh t' çmuem dhe i nderuem. Në qoftë se, ndokush, mungon me e bâmë kët pohim, i thomi: «Grahi edhe ti, se, fusha e burrave, ásh t' hapët për të gjithë!».

* * *

Prá, i vlefëshmi Koliq, bashkë me shokët, qi ké prânë, vazhdoe, pá u përkulun, rrugën t'ánde të ndritëshme; se fati, nuk ká përgëdhë-lun këdo, si të ká përgëdhë-lun Tý. Me sakrifica të mëdhaja, po; por, kjo ásh t' rruga e burrave.

Gëzim për Tý e gazmend për né.

E na, edhe pse nuk po jemi të zotët me t'a mbajtur krahin disi, nga thellësija e zëmrës, po vijmë me t'ruem gjashtëdhjetë vjetorin e denjë t'andin bashkë me gjashtë vjetorin e shkëlqyeshëm të *Shëjzave* dritëdhënëse.

Me pegâmë = Me e keqsuem, me e stërkëqun, me e fliqun plagën. *Inflammarre* it., *iltihab* arab. Fig. Me i ndëzua punët, tue i ngatruem keqas.

Ferkêm-i = Gjurmë-ma.

Me hulmëtuem = Me i ramë më të njëj pune, tue e hetuem mjeshtërisht e me qetësi. Hetim me kujdes.

Me bulmuem = Me e shoqnuem (bukën) me bulmet, d.m.th. me prodhim qumështuer. Fig. Me justifikuem e me hijeshuem argumentin me stolina t'undyrëshme; me e paraqitun argumentin me prova e me hijeshi.

Me vargjazitun = Me vûmë në vargje.

Me këndëllun = (U-këndell zjarmi = Kur ndëzet mirë dhe vjen tue iu shtuem flaka e tue u rrijtun. Prá:) Fig.: Me i dhânun hov njëj gjâje qi të rritet, të shtohet me fuqi.

Me u ftëqun = Me u këthjelluem, me u këthjellun moti nga të vrântat, nga mjegullat.

Me u zvillatun = Me u pastruem (nji send) nga pjesët, qi i sjellin pamje të keqe, ose, shëmtim. P. T. Lisi nga degat e pá nevojëshme; toka nga muret dhe shkurret, qi e shëmtojnë; dhe ftyra nga dregëzat.

Me i shkrëpun: (Me shkrëpun = me nxjerrun shkëndija, tue përpjekun gurin me unuer-sterral dhe masad-. Prá:) Fig.: = Me i ramë dikuej drita në zëmër për nji punë.

Me ngállitun: = Me nxitun, me shtëmë, me ndërsyem, me i mgjallun lakmín për nji punë.

Kontributi i Ernest Koliqit për Kosovën

nga Tahir Zajmi

Në jetën e kombeve hera-herë çfaqen ase krijojen fenomene të jashtzakonshëm që jo vetëm sjellin ndryshime rrënjësore e dobina gjithfarësh, por bëhen edhe faktor deciziv për fatin dhe avenirin e tyre.

Në vazhdim të luftës së dytë botnore që pat për pasojë edhe shkatërrimin e Jugosllavisë së Karagjorgjeviçvet, një perjudhë e tillë u-krijue edhe për Kosovën e robnueme ecila, tue u-shlirue papritmas nga zgjedha sllave, si rrjedhje e llogjikëshme t'aspiratave të sajë legjitime, u-bashkue me Shqipërinë e lirë dhe fillë me këtë bashkim fatlum, në vjetin 1941, një ushtri arsimtarësh shqiptar u-hodh në tokat e lirueme për të hapë shkollat shqipe të cilat — edhe mbas mbarimit të luftës së dytë botnore — nuk u mbyllën më dhe vazhdojnë me dhanë frytin fatbardhë të farës së hjedhun tue prodhue me qinda e me qinda të rij të diplomuem nga fakultetët e ndryshëm dhe me mija e me mija maturant nga shkollat e mesme.

Si bima e tokës pjellore, shkrumue nga vapa dhe thatëna, pret freskun e shiut të gratshëm, ashtu edhe populli i Kosovës — lodhë e dermue nga zgjedhët e ndryshme — kje i ëtshëm e i gatshëm me thithë e përvetue të mirat e këtij fenomeni që patjetër solli ndryshime të shpejta dhe një evolusjon të madh në jetën e popullit shqiptar t'atye viseve.

Fitim i madh për Kosovë kje hapja dhe funksjonimi i shkollave shqipe, të cilat qysh atëherë veprojnë e lulëzojnë të kërtshnëta dhe me një rrythëm të shpejtë dhe të pandalshëm i falin Kombit pëjone të rijë që do të jenë garantija më e shëndoshë dhe uzdaja e s'ardhmes s'atdheut.

E merita kryesore e kësaj veprimtarije patriotike të qeveris shqiptare, pa dyshim, i përket Ministrisë t'Arsimit t'asaj kohe, Profesor Ernest Koliqit icili, me vullnetin dhe me shpirtin e një idealisti, nuk kurseu energjitë e tij dhe mjetet shtetnore që kishte në dispozicion për t'a pajisë sa më mirë aparatën arsimuer në viset e lirueme e elementa të shëndoshë që dhanë hovë gjallmë shkollës shqipe.

E sod, për fatin e bardhë të Kombit, është formue atje një rinë dinamike ecila, në çdo fushë t'aktivitetit kombtar e shtetnuer, po pregtatit e po forcohet për t'a lumnuet fatin e vendit në t'ardhëshmen.

Profesor Koliqi, që edhe në dhë të mërgimit nuk e ka pushue interesimin dhe veprimtarinë e frytëshme të tij për punët e Kosovës, ndje-

kë gjithnji me cenë e me zëll të madh zhvillimet e përparimet e shkollave shqipe dhe të rinis shqiptare në Jugosllavi, për të cilat ka kujdes e lakmi të teprueme qi puna e frytëshme të mos ndalet, të mos ndërprehet.

Mjafton me lexue artikujt e tij «*Kroje të reja në Parnas Shqiptar*» me të cilët letrari dhe poeti i ynë i shkëlqyeshëm shqyrton dhe analizon me admirin të madh frytet e prodhimet e Rinis së Kosovës në fushë të letravë të bukura dhe ndër lamije tjera (*Shêjzat*, nr. 1, Gusht 1957 dhe nr. 4-5, Nanduer-Dhetuer 1957, vjeti I).

Më pëlqen me theksue këtu se një herë kur i pata vojtë në zyrë për disa nevoja shkollore (me kërkue disa mësues dhe bursa për disa studenta) jo vetëm m'i plotsoj me njëherë këto kërkesa, por ishte entuzjast e i gatshëm me sherbye për çdo gjâ qi ishte në dobín e Kosovës; vetëm çfaqi keq-ardhjen e tij qi dy kosovar, arsimitar të vjetër, kishin refuzue me shkue e me sherbye në viset e lirueme për mos me i lanë pozitat e tyne qi kishin në Shqipni.

Pos kontributit të paçmueshëm për shkollat shqipe të Kosovës, atij i detyrohet edhe dërgimi nepër Universitetet e Italis i disa duzinave studentash Kosovar për të bâ stazhe dhe për t'u pregatitë e specializue në degët e tyne të ditunis qi mâ vonë do t'u bâshin — dhe ubânë — shtyllat e shëndoshta për të themelue kulturën kombtare në viset lirueme.

Lypset të lexohet me vëmendje artikulli i tij i hollësishëm prej 18 faqesh nën titullin «*Në rasë të dhetëvjetorit të Jetës së Ré*», organi i Rinis, për me pá se ku ka mbërrí sod Rinija e Kosovës në sajë të shkollave shqipe dhe se sa me zëmër e pasjon e ndjek kët zhvillim e evolucjon auktori i «*Krojeve të reja në Parnas Shqiptar*» (shif *Shêjzat*, nr. 11-12, Nanduer-Dhetuer 1959, Vjeti III). Pra, me shum arsye Ernest Koliqi zën një vend të naltë ndër zëmrat e dashamirvet të Kosovës e njëherit n'historín e përpjekjeve për naltësimin kulturuer të saj.

Zgjimi i Zânave arbreshe

nga Lluca Perrone

Hënza i përsiell

Llargohen ka zalli llambaret
tek hapësira e paçquame t'Jonit.
Dritët e dhezura ninzohen
ndër valazit e shkumzuara
të pa mbaruara.
Pamje ëndërrje!
Peshkatarët mbitjten rjetët
nd'uj.
O punë e rreptë!
Gjella e lodhurë nga gjumi
e losur nga varfëria
pret...
e besa po e fshehme
i dritson
shpirtin e tërbuar.
Hënza... i përsiell
të mjerët detarë
njer kur i puthen agimi.

Dhe jeta është bukurí

Dielli u fsheh
si tek një përrua i thellëm.
Në perëndim
gjegjet një rrapsodhi
po plot me brohorí.
U shikonj
perëndimin bukurosh
dhe thom
se ndëse ruhet
me syt e besës
dhe jeta është bukurí
llaftarisën me dashurí
e e gëzuar shkëlqen.

Vallet këndojen Arbrinë

Sëmenatë shkepti dielli
e gjërat duken me t' shkëlqyera.
Vallet me t' bukura kopile
dualltin e këndojnë Arbrinë.
Dhe mua hidhërimi
sot s' më tërbon
e si bilbil
zëmra më këndon.
Shum' i ëmbël është dhurimi që kaloi.

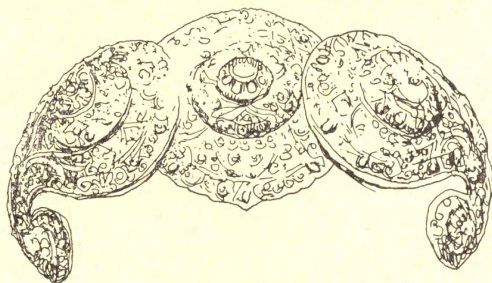
Bie borë

N'atmosferë gjezdisjen,
si fjaturaz t' bardha,
milra petaliz lili
që shqiten nga kurora e dimrit.
Toka, nën floqzit' të lerë,
e bård'është e stolisur
e fjandasen një mbretëri
fatazish e magjisur.
Zbardullia shtrohet gjër horizontit
te një qetësi të thellëm
si gjumi i pafajësisë
ktu e ktjë i ndarë
nga këndimet malli
të trimërisë.
Njeriu i penguar
përrëz zjarrit ç' bubulisen,
fëmiles, me mall,
përrallëz i tregon
si floqzit vazhdojnë
e zbriten... zbriten lehtësisht...
për te kullojnë
e të mburojnë
tokën
t'ëndrrenj ëmbëlsisht.
Ajo pëlhurë e bardhë
ëndrrat ç' ká në gjí
i kthen ndë verë

*në vërtetësi
me lule bukurusha
me ara në mblerë.*

Vera qeshen

*Vera qeshen e gëzuar
ndër lule kundërmonjeza
e ndër kallinj të mblerë
çë lindisi valon.
Shpirti ëndrren e pret
po vjeshtja erth.
Bie shi jasht
e bie edhe ndë zëmrët time.
Perëndimi u afrua
e hjea u shtrua,
me nxitim,
tek mbrëmja e vetme.*

Ernesto KOLIQI e gli Italo-albanesi

di Giuseppe Gradilone

E' noto il contributo dato dagli Italo-albanesi alla indipendenza e alla cultura della loro patria d'origine. Non credo che oggi vi sia albanese che ignori o che metta in dubbio l'inscindibile legame che ha sempre tenuto unite le popolazioni delle due sponde in un'unica aspirazione, che dopo tante lotte divenne certezza: la rivendicazione della individualità etnica della loro stirpe.

Ma si può anche dire che gli albanesi abbiano fatto argomento di particolari e serie ricerche questa parte del loro mondo fiorito sotto l'ospitale cielo italico?

Tranne qualche rara eccezione dubito che si sia andati oltre l'affettuosa riconoscenza o la registrazione e la raccolta del materiale.

Il Koliqi, fermi restando anche in lui questi nobili sentimenti, ha tentato di penetrare nel vivo delle questioni con rigore critico, ha cercato nelle sue ricerche di vedere quale sia stato l'apporto sia qualitativo che quantitativo degli Italo-albanesi. Per questo ha iniziato il severo lavoro di lettura diretta dei testi, delle testimonianze più varie sparse in biblioteche private e pubbliche.

Chi scrive ha potuto sempre notare con quanta commozione ed entusiasmo compiva il suo pellegrinaggio nelle varie comunità dalle più note alle più remote, da quelle dell'Abruzzo e della Basilicata a quelle della Calabria e della Sicilia: era il contatto diretto dell'uomo con queste vetuste, ma sempre giovani vestigie della sua terra, da cui usciva con una fede sempre maggiore nei destini della stirpe schipetara, come egli afferma nella dedica di « **I canti della rinascita** » (1): « Questo poemetto....., l'autore lo dedica agli albanesi d'Italia, i quali, rimanendo fedeli per cinque secoli in terra straniera alla lingua e alle tradizioni dei prisci Padri, testimoniano splendidamente innanzi al mondo intero che la speranza nei destini della Patria nutrita dai figli dell'Aquila, non si dissolve nei pianti degli esilii ma supera, sempre viva e vivificatrice, le sventure del tempo e sfolgora immortale sulle soglie delle novelle aurore ».

Con non minore trepida commozione rivelava la scoperta di un testo raro inedito, di uno semplice dato che facesse luce sulle aggrovigliate vicende del suo popolo. Ma alla commozione dell'uomo subentrava subito il proposito di sistemare, di interpretare. Esempi? Eccolo alle prese con le opere del De Rada sia note sia inedite per dare un giudizio che rivendichi il posto che spetta nelle lettere albanesi al poeta di Maki.

---

(1) Ernest Koliqi: « **Kangjelet e Rilindjes** », Romë, **Shëjzat**, 1959.

Per Koliqi il De Rada è il primo poeta coscientemente albanese, anche se altri prima di lui hanno poetato in lingua albanese, senza trascurare però di porre anche questi in una giusta luce. (Cfr. il giudizio sul Variboba in « **Evoluzione storica della lirica albanese** », Roma, 1962) (2).

Si legga a proposito l'acuto saggio « La radice etnica in De Rada » (3), e le dense pagine in « I tre maggiori poeti d'Albania » Roma, 1961 (4), in cui sono svolte queste originali visioni.

E lo Schirò? Anche per lui una storica sistemazione: egli è, per il Nostro, più letterato e conoscitore della lingua, il creatore di una *κοινή* albanese, più abile artista che poeta vate:

« Lo Schirò elabora con squisito senso letterario i temi della più antica poesia popolare..., dopo aver condotto a mirabile perfezione gli schemi metrici tradizionali. Egli ottenne lusinghieri risultati espressivi attraverso convincenti combinazioni lessicali delle varie parlate e si avvicina alla creazione di una *κοινή* schipetara, penetra nel vivo della complessa problematica spirituale della nazione e ne inquadra i più scottanti aspetti in episodi pieni di vita e gravidi di profondi significati nei suoi poemi epico-lirici » (5).

Si veda anche quanto scrive nel « Saggio » dedicato in particolare allo Schirò (6).

Non è d'altra parte da trascurare l'abile opera del traduttore, in cui rivela una perizia insolita della lingua italiana, sia che si tratti di felici traduzioni di canti popolari tradizionali (7) sia dei maggiori poeti (8).

---

(2) « La lirica albanese riceve il vero battesimo dell'arte con il poemetto "**Gjella Shë Mëris Virgjerë**" (Vita di S. Maria Vergine) di Giulio Variboba... Il Variboba, mosso da un acceso ardore religioso, poetava spontaneamente con artistica felicità di accenti nella parlata del Paese natio senza una precisa coscienza dei suoi legami con il popolo d'oltremare che un secolo dopo avrebbe riconosciuto in lui il primo dei suoi poeti d'arte riflessa » (pp. 6-7).

(3) Conferenza letta nel Millenario di S. Nilo in S. Demetrio Corone di cui riporto qui il seguente brano: « Non paia esagerata l'affermazione che il De Rada ai primordi dell'800 è il primo albanese moderno, cioè il primo che concepisce la Patria come uno spazio metafisico che ha per base tradizioni comuni, legami razziali, unità nelle apparenti diversità, e soprattutto una lingua che è chiave di tutti i segreti della spiritualità schipetara e strumento indispensabile di un rinnovamento civile e sociale della Patria, rimasta per tanto tempo avulsa dall'ambito della civiltà europea (pp. 5-6).

(4) Basti questa sola citazione: « Già con la prima opera il De Rada si presenta come un poeta consapevolmente nazionale. . . . Tutta intera la gente arbreshe, rimasta per secoli intatta da contaminazioni di barbaria asiatica nella sua essenza etnica, lanciò tramite il De Rada nella prima metà dell'800 verso i cieli oscuri della Patria d'origine il primissimo messaggio annunziatore di una non lontana aurora di rigenerazione politica ».

(5) Cfr. **Evoluzione storica della lirica albanese**, p. 10.

(6) Cfr. E. Koliqi: **Giuseppe Schirò - Poeta della fratellanza pan-albanese**, Roma 1962.

(7) Cfr. E. Koliqi: **Poesia popolare albanese** - Ediz. Fussi, Firenze, 1957.

(8) Cfr. « **Giornale dei poeti** », anno III, 5, 1956 e in **Antologia della lirica albanese**, Milano 1963.

Dopo tante varie e ponderate ricerche distese nell'arco di più di un decennio il Koliqi si appresta a darci una monografia completa di tutta la problematica delle comunità italo-albanesi. Ma anche in questo particolare settore dimostrava la sua qualità di ideare piani di studio, di ispirare agli altri la sua passione di studioso.

Infatti sotto la sua sicura guida e il suo costante incitamento gli allievi dell'Istituto di Studi Albanesi dell'Università di Roma e cultori di albanologia hanno condotto a buon punto la raccolta del patrimonio tradizionale delle colonie. E' stato già dato alle stampe un volume con sue pagine introduttive (9) e altri sono in via di pubblicazione.

Ma il rapporto del Koliqi con il mondo dei fratelli arbreshë non si limita alla ricerca storica e critica: quel mondo è diventato sorgente viva di poesia per il suo canto.

E' per lui il ritrovamento di antiche aborigini memorie della sua gente conservate intatte e fresche, di un'Albania rimasta pura nei tratti illirici, lontana dalle posteriori e non sempre felici esperienze storiche nel fluire dei secoli negli sparsi villaggi. Questo è il mondo che vive in « **Kan-gjelet e Rilindjes** », trasfigurato dalla sua prodigiosa poesia. Ecco l'incontro in una progressiva scoperta, svolto con echi e ricordi deradiani ma con maggiore perizia d'arte (10): « Errando alla ventura / lungi dalla mia terra, sempre / punto dal cilicio delle nostalgie, / dopo dieci anni di logorante andare / giunsi in un cerulo vespero a una fonte dal limpido getto. / Limpide linfe la fonte versava / e accanto lei stava una giovane dagli occhi limpidi, / eretta come un arboscello, / bianca e rosata come raggio d'aurora, / con un sorriso mite sul labbro / ma in fronte uno sfavillio d'orgoglio / che la indicava chiaramente / ramo d'oro di nobili radici / ... Fece coppa la giovinetta delle rosee palme / e m'offrì da bere nel cavo delle mani. / Ed ecco, m'avvinse un potere d'incantesimo. / Al primo sorso che bevetti / sapore di conosciute sorgenti / sentii tosto in bocca. / Alte linfe dei fonti d'Albania, / in quel sapore la vostra freschezza il cuor riconobbe. / Al secondo sorso cadde un velo dai miei occhi / e ravvisai nel volto della giovane / le fattezze altere e soavi / che hanno madri e sorelle da noi. / Al terzo sorso su un'istintiva domanda / mi uscì di bocca: / Da quale lignaggio discendi, fanciulla avventurata? / Di nascita sono arbreshe. / E io schipetaro, nobile sorella. / Dolcemente rifulsero i suoi occhi. / Sfavillarono anche le ombre del vespero / di gioiosi palpiti mattinali. » (canto IV).

Ecco la rievocazione felice delle avite tradizioni: « Mentre m'aggiravo solo per le vie / mi sonò all'orecchio un motivo / da giurare ch'era di ballata scutarina / erompente al dondolar delle altalene / fra San Giorgio Nuovo e San Giorgio Vecchio. » (canto V).

Ancora: « Trovai usanze albanesi tra voi / e la Patria sentii nella vostra cerchia: / ché di sale albanese s'insapora la vita / qui sotto i clementi cieli italiani. / Ci onora nel mondo questa testimonianza / di fedeltà alle patrie tradizioni: / dopo cinque secoli su voi ancora oggi / regna

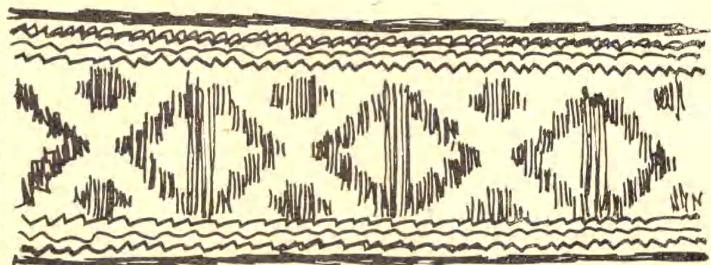
---

(9) Cfr. **Tradizioni popolari degli Albanesi d'Italia** - Roma, 1962.

(10) Riporto la traduzione poetica dell'autore invece del testo albanese per comodità del lettore italiano.

l'ombra di Scanderbeg. / . . . . . Non ha solo bellezza di leggenda / questo vostro barricarvi in vetuste usanze: / le nostre vittorie future in queste danze vibrano, / il genio della stirpe respira in questi canti.» (canto VI).

Gli studiosi di albanologia vedranno nel sereno e pacato giudizio storico quanto anche in questo settore le lettere albanesi debbono al Koliqi. Oggi noi possiamo affermare senza tema di errare che le sue fervide idee hanno gettato le basi di una prospettiva storica del mondo italo-albanese. Di ciò gli albanesi d'Italia devono essere grati allo studioso, prescindendo da ogni considerazione di natura sentimentale (d'altra parte giustificabilissima). E per questo anche chi scrive rivolge al Maestro nella ricorrenza del suo sessantesimo compleanno un augurio sincero che Egli possa continuare per lunghi anni a dare il suo valido contributo alla cultura albanese.

I personaggi del romanzo «Shija e bukës së mbrûme»

di Angela Cirrincione

Nessuno può sentire l'amor patrio più d'un esule, nessuno può comprendere la sua patria, soffrire con essa e per essa più d'un cittadino di una terra tormentata e soggiogata come è stata ed è l'Albania. L'autore del « **Shija e bukës së mbrûme** » è uno di questi.

Più d'una volta ho avuto il piacere d'incontrarmi col Koliqi e tengo di lui un caro ricordo in una occasione particolare a S. Benedetto Ullano, un paese albanese di Calabria. Ci incontrammo invitati a pranzo dal prof. Emilio Tavolaro. Un gruppo di giovani italo-albanesi, appresa la notizia che la casa del prof. Tavolaro era stata onorata dalla visita del Koliqi, manifestarono il desiderio di conoscerlo. Vennero, dopo brevi scambi di saluti, tutti in coro intonarono una malinconica **valle** albanese. Fin dalle prime note mi accorsi che il Koliqi s'intenerì. Il coro cantava e nel suo volto si profilavano in un crescendo continuo i segni d'una profonda commozione finchè scoppio in dirotte lacrime. Il coro interruppe il suo canto e nel silenzio della stanza assistemmo a quello spettacolo di commozione e meraviglia. Io non avrei mai immaginato che in un uomo di così forte tempra e dall'aspetto così altero potesse la commozione fino a tal punto.

Ma ben presto mi persuasi che quel piccolo mondo albanese che si era venuto a creare da quel gruppo di giovani, eredi degli esuli albanesi di 500 anni fa, nell'animo delicato d'un poeta lirico, quale è quello del Koliqi, innamorato della sua terra lontana e travagliata, non poteva non destare quella profonda nostalgia che ha come mezzo di sfogo lacrime o versi piangenti.

Ed è nelle pagine del suo romanzo che il nostro autore sfoga il suo tormento, soffoca le sue lacrime, manifesta i suoi sentimenti attraverso il protagonista Jorgji e le altre figure che lo circondano. Lontano dall'Albania, ma in un'atmosfera albanese che vela ogni figura di nostalgia, i personaggi si muovono secondo le inclinazioni profonde del sangue albanese. E tutti, presentati in una colorita descrizione, ciascuno con un suo particolare compito, costituiscono un tutto armonioso e inscindibile, per cui ogni particolare anche quello più modesto e di minor rilievo sembra assolutamente necessario là dove l'autore l'ha fissato con la magia della sua penna e la profondità del suo sentire.

Qualcuno potrebbe rimproverargli di avere introdotto nel suo romanzo, in un quadro forse non tanto adatto, episodi belli e trasognanti

in una prosa poetica ricca di musicalità e d'armonia. Ma no! E' questa la sua nota distintiva, è una delle caratteristiche che lo distingue dalla massa dei romanzieri. Il vero artista non può sottostare alle leggi. E quindi, se dopo una lunga descrizione, sente il bisogno di riposarsi al canto dell'usignolo, che rassomiglia al suo pianto, il lettore è felice di sentirlo, di commuoversi con lui. Se ad un certo punto spontaneamente sente il bisogno di distendersi dinanzi al magnifico panorama di Venezia, che attrae gli Albanesi, perchè « in essa si riuniscono come in una sintesi magica i colori dell'Oriente e dell'Occidente », il lettore gode con lui. Anzi aggiungo che il vero conoscitore del Koliqi sa bene che lui non può a lungo andare soffocare la sua lira, far tacere la sua Musa e quindi si aspetta in ogni sua opera dei momenti lirici: quella musica varia di tono e dolcemente suggestiva, quell'aria primaverile, ricca di profumi e di colori, di canti e di voli. E se qualche volta il nostro autore volesse soffocare questa sua spontaneità, non lo riconosceremmo più.

Jorgji

Jorgji Koja è un tipo di forte tempra e di fiero spirito, quale è quello del popolo albanese, che resiste coraggiosamente senza arrestarsi dinanzi alle avversità. Figlio d'un commerciante di Durazzo è rimasto orfano da piccolo. Lo zio Vasil e la zia Vido lo crescono e lo circondano della luce e del calore che gli era venuto a mancare con la perdita dei genitori. Lo zio, dopo aver sacrificato tutto per la liberazione dell'Albania dal Turco, è costretto a vendere la casa per pagare i debiti, e da Durazzo a trasferirsi con la famiglia a Tirana. Qui Jorgji, confortato dalla cara zia, studia con molta diligenza.

Cresciuto, comincia a capire le grandi difficoltà della vita, i sacrifici della zia e si affligge dinanzi alla misera condizione dello zio, rattristato dalla cruda realtà, dalla ingiustizia del tempo e dalla inaristitudine degli uomini. Nell'animo di Jorgji si sono impresse quelle scene familiari che egli col tempo approfondirà e ne capirà il significato umano: la virtuosa lotta della zia, il tormento dello zio sono ricordi incancellabili che il giovane porta con sé dappertutto e lo scuotono in terra straniera e lo legano senza avvedersene al suo paese natio perduto.

Mediante l'interessamento dello zio, Jorgji ottiene una borsa di studio in Italia e si scrive alla facoltà di medicina nella Università di Bologna. Studia con l'intenzione di assicurare con la sua professione una vita tranquilla, almeno finanziariamente, ai suoi benefattori. Le ultime peripezie della seconda guerra mondiale gli turbano l'animo: la notizia della tragica morte dello zio e più tardi la morte della zia che era stata il primo scopo della sua vita. La solitudine, il senso della mancanza dell'unico appoggio morale che aveva al mondo, lo stanca, lo avvilisce. Gli si affievolisce la volontà di studiare e si abbandona alle onde della vita come un relitto. Con la scomparsa del focolare domestico impallidiscono in lui le luci dei sani principi dell'educazione. Cercando lenimento al suo male, cade nel turbine dei vari divertimenti, ma prima di perire nello abisso, raccoglie le forze della sua volontà, si laurea, e aiutato da un amico dello zio, Jani, va in America. Qui senza tante difficoltà trova un modo di vivere, ma il suo dramma spirituale continua. Egli ritarda a raggiungere l'equilibrio agognato. Nell'interno del suo sangue albanese scop-

piano impeti di sentimenti che gli travagliano l'animo. Ecco addolorato nello stesso giorno in cui è in possesso della cittadinanza americana. Sente una strana inquietudine invaderlo, cerca di trovare pace nella solitudine della sua stanza. Ma ciò che manca a Jorgji è il conforto, l'appoggio spirituale. Egli ha risolto il problema finanziario, guadagna, ma è insoddisfatto della vita. Spesso si circonda dei suoi compatrioti, per smorzare un po' la sua nostalgia, parlando la sua lingua, piangendo sulla sventura della sua terra, sperando e sforzandosi di operare qualcosa per essa.

Il panorama naturale dell'America gli ricorda cielo, monti e pianure dell'Albania. La casa di Jani gli ricorda la sua, la cucina ha tutto il sapore e il gusto di quella della zia Vido. Come trovare il modo per potere ricostruire un focolare all'albanese? E' questo che manca a Jorgji e lo aveva capito Jani, il semplice uomo albanese, ma fedele amico dello zio e di Jorgji.

Solo quando Diana si decide a ricambiare il suo amore, Jorgji raggiunge quello stato di tranquillità e di pace, per cui tanto aveva lottato e si era travagliato nel suo animo, perchè con lei può iniziare una vita nei continui ricordi e richiami della vita albanese, con uno scopo unico, quello di lavorare per l'Albania.

Vasil Koja

E' la personificazione del patriota albanese, è l'espressione di un aspetto dell'animo dell'autore. Dalla sua bocca sentiamo ciò che lo scrittore vorrebbe dire ai suoi compatriotti, nella sua opera ciò che fa, ciò che vorrebbe fare, ciò che desidera che facesse ogni albanese per l'Albania.

Una figura nobile, tormentata nel cuore, vinta dalla vita, senza alcuna capacità di affrontare le circostanze dei tempi brutti, finisce con una tragica morte immeritata dopo i servizi resi alla causa albanese con purezza di cuore. Buono, generoso, sacrifica tutta la parte del suo patrimonio ereditato ed anche quello della sorella, per la liberazione della patria dal Turco. La patria, appena libera, lo mette in disparte senza alcuna ricompensa materiale e morale per cui un più grande tormento e disperazione lo struggono nel silenzio.

Vido

E' la figura femminile che impersona tutte le caratteristiche e le virtù eroiche delle antiche donne albanesi. Come una madre spande luce, calore, consolazione ed amore smisurato. Piena di spirito di abnegazione, sacrifica se stessa e le sue sostanze, per aiutare il fratello nella realizzazione del suo ideale ed il nipote a compiere gli studi. Lavora, ricama, senza tregua, per continuare un ritmo onesto di vita familiare, illuminata dalla speranza di un futuro migliore. Ma le sofferenze e le privazioni logorano il suo corpo e il suo animo e delusa nella speranza di una ricompensa ai suoi sacrifici, chiude per sempre gli occhi con la nostalgia del nipote, sperduto in terra straniera e ferita dalla crudele perdita del fratello.

Jani

Non si può lasciare nel silenzio la figura di Jani, la cui parte nel romanzo non è trascurabile, impersona una delle virtù albanesi la **mik-**

pritja. E' l'umile barbiere, trasferitosi da tempo in America, che apre la sua porta a Jorgji, offre la sua casa, secondo la nobile tradizione albanese; per cui « **shtëpija është e Zotit e e mikut** ». Pieno di sale etnico, incolto, ma attraverso il lume di una profonda amicizia, molto più intuitivo di tanti altri personaggi più istruiti, è l'unico a capire che per far felice Jorgji è necessaria una moglie albanese. Lo segue, lo aiuta, lo conforta e si adopera in tutti i modi per vederlo felice.

Diana

Il vero pittore sa quali colori scegliere per rendere più bella la sua tela, sa di quali tinte contrastanti circondare la figura principale, per renderla più splendente, luminosa, ricca.

Il Koliqi, esperto nell'arte di dipingere gli aspetti dell'animo, ha avuto bisogno di creare la figura di Pupa, per dare luce e ricchezza alle doti spirituali di Diana.

E' una creatura miracolosa che spande le sue grazie e diffonde la sua dolcezza ad ogni cosa che tocca ed in ogni luogo in cui si trova. Il suo corpo pieno di grazia non suscita desideri vaporosi, ma fa riposare d'un dolce riposo. Dalla sua presenza Jorgji prova quella gioia che lo allontana dal buio che da tempo gli aveva soffocato il cuore. Solo accanto a lei si sente alleggerire, purificare; solo la virtù magica della sua bellezza o estasia, lo rapisce in una atmosfera di serenità; solo le sue doti spirituali agiscono nell'animo del giovane albanese come ali misteriose che lo liberano dal tormento e dalle tenebre, per innalzarlo in limpidi orizzonti.

Ma a queste doti se ne uniscono altre. E' una donna di sangue albanese, che tiene nascosta in sé inconsapevolmente la dolcezza della zia Vido, quella creatura che molta parte aveva occupato nella vita di Jorgji. Moderna, colta, ricca, amante dei suggestivi riti autoctoni, ereditiera di amor patriottico è la personificazione di una delle caratteristiche virtù albanesi, la **besa**: la besa giurata al padre albanese dinanzi all'altare in Permeti di amare sempre l'Albania e lavorare per essa. La memoria del padre morto rafforza sempre più la sua decisione di compiere quell'opera che il padre non potè. Ed è questa **besa** che la fa ritardare nella decisione di ricambiare il suo sentimento a Jorgji; teme di non poter adempiere la sua promessa sposandosi, perchè, per desiderio del padre, aveva accettato di sposare l'Albania. Ma quando si rende conto che in Jorgji avrà un collaboratore alla sua impresa, allora dinanzi al ritratto del padre, al fragrante profumo del pane casereccio, impastato dalle sue mani ed imparato della nonna, durante il suo breve soggiorno a Permeti, rinnova il giuramento assieme a Jorgji.

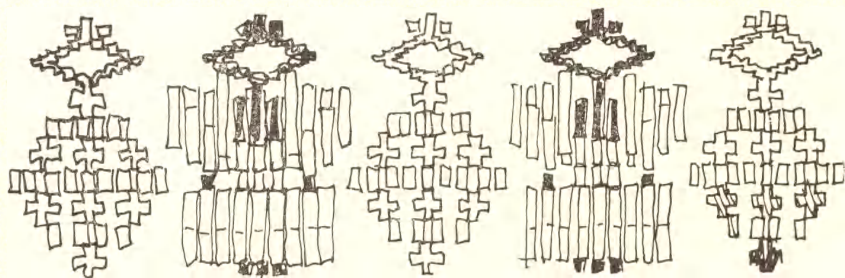
Pupa

Fra i personaggi del romanzo non si può tralasciare la figura di Pupa, sebbene di contorno, è altrettanto efficace, indispensabile e perfettamente riuscita nel suo compito di rappresentare il simbolo del piacere, di quel piacere che rende schiavi i sensi e infiacchisce la volontà.

Dal corpo bello ed armonioso, dalla pelle vellutata di color d'ambra ella appare nella vita di Jorgji ad un tratto come visione fascinatrice. In

ogni suo atteggiamento mostra lo spirito dedito al piacere, alle carezze, ai godimenti; i suoi movimenti spontanei sono di una grazia plastica che suscitano una attrattiva penetrante, che accende le bramosie più recondite del sangue. A questa fontana di piacere cerca Jorgji di estinguere la sua sete. Ma la grazia di Pupa che non scaturisce dal mistero dell'animo, mentre estingue una fiamma ne accende un'altra con maggiore impeto, ed ecco che vediamo Jorgji piangere sulla bellezza di Pupa, come perseguitato da un fato crudele, finché la bellezza e la purezza di Diana lo strappano da quelle tenebre in cui si era imbattuto, per raggiungere la luce e la tranquillità agognata.

Questo personaggio e anche quello di Diana sono scolpiti con abilità di maestro. L'agitarsi dei due sentimenti di Jorgji: da un lato l'amore di Diana, dall'altro la passione di Pupa ed infine il trionfo della serenità con cui ne esce, donano al romanzo una solenne ed edificante nota psicologica.

Veshtrim i thjeshtë krahasues

nga Kosovari

Tue rrahë çashtjet mbi zhvillimin e letërsisë sonë të mbasluftës si mbrendë ashtu edhe jashtë Shqipërisë si edhe përparimin e bëmë në të gjitha gjinitë e letrave dhe n'artë veçanësisht në Shqipëri, drejtuesit e *Shënjzavet* — Prof. Koliqi dhe Dr. Martin Camaj — u a kanë qellue pothuaj të gjitha pikave të mbara dhe të meta. Nota kritike e këtyne d'ý pendave ari të letërsisë sonë nuk ka prekë, me të drejtë, e as c'ênue tematikën shoqërore që marrin për bazë prodhuesit e artit të sodshëm në Shqipëri, por kanë d'ênue kushtësimin e themës që u v'êhet gjindes s'artit përpara, d.m.th. *artin në shërbim të partis*. Deri këtu, me namë — si thotë Shkodra —, dhe po e pranojmë se paskan b'â përparim të gjithanëshëm për aq sa kanë mujtë me u-shprehë nën shtrydhjen e «dybekut» partiak.

Por, kur përmendet «përparimi i sodshëm letrar në Shqipëri», duhen marrë parasysh e qartë edhe këto pika:

1) Çdo popull ka gjallni, veti përshtatjeje e imitimi, dhe për të mbijetue duhet medoemos t'eci përpara. Veçanësisht sod që edhe popujt fatkqij të xhunglavet t'Afrikës po dalin në dritë, populli shqiptar do ta tregojë veten se ka një traditë vetëdije, dhe natyrisht duhet të shesi pak mend kohe e përparimi. Bilez «Afrikanët» sod janë tematikë shqiptare!

2) Në letërsinë shqipe kanë pasë genë b'â hapat e parë të mbarë dhe kanë genë v'û gurët e themelit të gjinivet letrare përpara ardhjes së komunistavet në fuqi. Kjo është kaq e v'ërtetë sa edhe sod, — mbas zhb'ômjes, sharrimit e shartimit të shkrimtarëve të mirë që gjetën të Kuqt — përpjestimi i të rijvet me të vjetrit në Shqipëri qindron ende afërsisht tre me dy në fitim të të rijvet.

3) Fenomeni i gufimit të shkrimtarëve të rij e gjen spjegimin e vet në përkrahjen e pamasë që qeverija diktatoriale e kuqe u ep të rijvet si mjet propagande për t'interpretue e përhapë vijën e partis.

E tash, për të pa se qysh i ndiell v'ê në hulli e shtrumë Enveri pendëtarët e Shqipërisë sod, le t'i hudhim një sy premtimit të tij patetik në mbledhjen e gjanë me shkrimtarët «Revista *Nëndori*, Nr. 8, Gusht 1961, f. 17» mbas vendimevet të Kongresit të PPSH (Partis Komuniste Shqiptare):

«Partia dhe Komiteti Qëndror janë plotësisht të bindur se ju do ta kryeni me nder detyrën, ashtu sikurse kini vepruar gjer tani. Partia ka besim të plotë tek ju.» Mandej vijon:

« Prandaj këtë dashuri, këtë besnikëri dhe patriotizëm që ushqeni për popullin dhe Atdheun (*lexo Partin*), partia do t'ju a shpërblejë dhjetë, dhe njëqind herë më shumë me kujdesin e saj. Partia është me ju, partia është në çdo hap me të renë dhe ju, në çdo hap tuaj, do të kini kurdoherë ndihmën e përkrahjen e pakufishme të partisë, të Komitetit Qendror të saj. »

Duhet shenue këtu se kjo mbledhje ngjit mbas vendimevet të Kongresit të IV-të të partis mbajtë për shkak t'akrobacis politike qi bani udhëheqsija e kuqe e Tiranës tue shtjelmue Moskën dhe tue u-lëshue në prehën të Pekinit. Mandej duhet vërejtë se bari kryesuer qi Enveri i kon turmës së privilegjueme të shkrimtarvet të hutuem e të friksuem se mos binë në kurthë befaz, është temjani dehës «superhipokrit» i nacionalizmit, qi do të preket më vonë. Megjithate toni i Enverit para mbledhjes është miklues (përkëdhelës), kurse «diskutantat» shkrimtarë e çojnë piskamë në kupë të qiellit për t'i tregue mjeshtrit — gjithsekush më tepër se shoqi — se e kanë nuanë ujë përmendësh përkëthesën (refrenin) e tij.

Asht «lezet» veç me pá se çka shkruenjë prodhuesit letrarë të Shqipnis në revistën e tyne «Nëndori» dhe se qysh i janë përgjegjë Enverit. Qe pra, se me rasën e 150 vjetorit të lindjes së kritikut má të famshëm rus, V. G. Bielineski-t, revista letrare Nëndori, Qershor 1961, Nr. 6, f. 155, riprodhon:

«... Unë do të merrja pjesë me gjithë shpirt në çdo vepër fisnike dhe do të kontribuoja me sa do të ma lejonin fuqitë e mia të paka në lavdinë e letërsisë kombëtare, por dëshëroj të jem plotësisht i lirë në mendimet e mia dhe nuk pranoj në asnjë mënyrë të kufizoj veprimet e mia, sepse ashtu e duan sjellja e mirë dhe marrëdhënjet personale dhe të përditëshme në shoqëri.

1837 A. A. Krajevskit. *Letrat V*, I f. 65. »

Po në faqen 155 Nëndori riprodhon:

«... Sipas meje, jo vetëm që është më mirë të heshtësh dhe të mungojë diçka, por është edhe më mirë të pranosh të çdukesh nga faqja e dheut, se sa të thuash atë që s'mendon dhe të spekulosh mbi bindjet tua.

1837 Letër A. A. Krajevskit *Letra V*, I f. 70. »

E, tue përmendë publikun lexues kritikues, qi simbas Bielineski-t ka fjalën vendimtare, Nëndori riprodhon në f. 152:

«... Nuk lë (publiku qi në Shqipni është memec) që ata të dobëtit të ngrenë kokën lart dhe as që talentet e vërteta të shtypen dhe të harrohen...

1840 "Letërsia ruse më 1841" PSSAN v. IV, f. 426-427 ».

Asht vështirë ke s've, e do të delte gjatë ke s'matet me u-përpjekë këtu për të paraqitë lakadredhjet a bishtnimet e llogjikës së «diskutantavet» qi e shterrin artin e tyne tue i futë stërkamca shoqi-shoqit herë larg e larg e grusht hekuri n'ijën e vorfën, e herë flakareshë ballafaqe. E këto, jo për etjen e së vërtetës qi ndoshta i grinë përmbrenda, po për nevojën me e gjuhëzue shoqin përpara turmës së

mbledhun në praninë e Sekretarit të Partisë, të cilin duhet me e hyjnizue, e për hir të të cilit duhen shtypë e mohue mvehtësija, ndiesit personale, arti si shprehje e lirë, e tjera, të gjitha të cilësueme si degjenerim borgjez e servilizëm «amerikanizmit imperialist!».

Të këthehemi prandaj me durim me ndigjue se si i a ruejnë porosit Bielinski-t «diskutantat përparimtar» në mbledhjen e famëshme (Gusht 1961) tue mos i përmendë hiq-e-fare haprimet (egzagjerimet) e Ministrin t'Arasimit, Ramiz Alis.

Flasin:

Shevqet Musaraj (poet, shkrimtar): «... Në çfarë epoke jetojmë ne? Epoken më të shkëlqyer të historisë njerëzore, atë të triumfit të socializmit dhe të komunizmit mbi kapitalizmin që po vdes...» (f. 40, Nëndori, Gusht 1961).

Odise Paskali (skulptor): «... Duhet adaptuar çdo formë edukimi ideo-politik me qëllim që të bëhet shprehi për të gjithë, e natyrëshme si gjuha që flasim...» (f. 44).

Albert Papparisto (muzikant): «... Prandaj ne të gjithë e pritëm këtë vendim të K. Q. të Partisë sonë me gëzim të madh. S'ka kënaqësi më të madhe për ne, kur shohim që puna e jonë çmohet dhe vlerësohet, kur lexojmë që, 'Në punën e madhe që bën Partia për edukimin komunist të masave, shkrimtarët dhe artistët kanë qënë një mbështetje e fortë me veprat e tyre, kanë ushtruar një influencë të shëndoshë në formimin e njeriut të ri» (f. 45)).

Sterjo Spasse (shkrimtar), auktori i përmendun i «Botës së Hiçit», mbasi e nis fjalën e tij me një përbuzje cinike për kohën qi i dha mundësit e lejen e plotë me u-bâ i njoftun në letrat shqipe, vijon në f. 48:

«Ne i falemi Partisë sonë e Udhëheqësit tonë, ne i falemi me mish e me shpirt, sepse nën udhëheqjen e tyre t'urtë e largpamëse u përtri e u forcua krenarija jonë kombëtare, sepse anembanë botës ndihet e nderohet personaliteti i popullit tonë, medje nderohet edhe prej atyre që na urrejnë për vdekje!...».

Foto Stamo (piktor): «... Shokë, Vendimi i Komitetit Qëndror të Partisë së Punës të Shqipërisë hap për krijimtarinë tonë një horizont mjaft të gjërë, ne si kurdoherë, me një unitet të çelniqtë, me dashuri, respekt dhe mirënjohje të madhe për partinë tonë të lavdishme, për udhëheqësin tonë të dashur Enver Hoxha, për popullin tonë, do të vemë të gjitha forcat për të zbatuar me nder detyrat që na ngarkon vendimi i K. Q. të P.P.SH. 'Mbi zhvillimin e mëtejshëm të letrësisë dhe të arteve».

Andrea Varfi (shkrimtar) fillon: «Vendimi i K. Q. të P.P. të Shqipërisë 'Mbi zhvillimin e mëtejshëm, etj.' dhe fjala e shokut Ramiz (Alija) na mbushin zemrat me gëzim, sepse janë edhe një tjetër dëshmi e gjallë që shpallë edhe një herë botërisht se ne punëtorët e artit dhe letërsisë kemi qëndruar dhe qëndrojmë gjithënjë të vendosur, në të gjitha situatat, të bashkuar rreth Partisë së Punës, se ne "u kemi bërë një luftë parimore të vendosur gjithë pikëpamjeve të ideologjisë borgjeze dhe revizioniste", se ne,...» etj, etj. (f. 52).

Wilson Kilica (profesor n'Institutin e Naltë t'Artevet Figurative): «... Për edukimin artistik të rinisë Partia dhe qeveria tregojnë një

kujdes të veçantë, sepse nga drejtimi i edukimit ideologjik dhe estetik të saj varet rruga e zhvillimit të mëtejshëm të artit nacional...» (faqe 56-57).

Mustafa Krantja (muzikant, dirigjent): «Nuk maten dot kufijtë e gëzimit tonë sa herë që puna dhe arti ynë, sukseset dhe problemet tona bëhen çështje Partije. Sa i ngushtë duhet të jetë diapazoni shpirtëror si dhe botëkuptimi i estetëve t'artit për art, i revizionistëve të çdo kallëpi për ta ndarë artin nga Partija, për t'i hequr atij elementin e partisë!...» (f. 58).

Konstantin Trako (kompozitor): «...Krijimet tona duhet të përshkohen nga mësimet e marksizëm-leninizmit, nga idetë e internacionalizmit proletar, të kontribuojnë për vllazërimin e popujve në luftë kundër imperializtëve amerikanë, kundër ideologjisë s'artit borgjez dhe revizionist, për mprojtjen e paqës dhe të kulturës...» (f. 60).

Llazar Siliqi (shkrimtar): «...Vendimin e pritëm në një kohë kur ma shumë se kurrë ndonjëherë na shkrimtarët dhe artistët e ndjejmë vehten të lidhur me Partinë, me marksizëm-leninizmin...» (f. 62).

Nonda Bulka (shkrimtar, poet): «...Këtij populli të mrekullueshëm të udhëhequr nga Partia e tij e lavdishme me në krye birin më të dashur dhe më besnik, Enverin, artistët dhe shkrimtarët le t'ia kushtojnë të gjithë talentin që u ka dhuruar natyra.» (f. 67).

Po kështu vijnë skulptorja Kristina Hoshi, skulptori Kristaq Rama, poeti Luan Qafëzezi, kritikë Aliabdihoxha, i cili i bie veçanisht ideologjisë së revizionizmit modern jugosllav. Vehbi Bala, shkrimtar e kritik e nis me titullin: «Partija udhëheq krijimtarinë artistike në majat ma të nalta» (f. 76-79); e mos e pyet më gjatë, se të kallxon vetë; kurse Ismail Kadare-ja (poet) trajton themën e vet me titullin «Nëqoftëse arti është në shërbim të popullit, çfarëdo forme që të ketë, ai është art i vërtetë» dhe qysh në fillim u a hjedh të vjetërvet e veçanish Andrea Varfit me këtë hymje: «Kur shokët tanë më të vjetër folën këtu dhe falënderuan partinë për kujdeset e saj për artet, neve më të rinjve në moshë na përket të falënderojmë edhe më tepër, sepse ne këtë kujdes e kemi ndjerë edhe më konkretisht që në fillim të veprimtarisë...» (f. 79).

Mark Gurakuqi (shkrimtar) flet për kritikën letrare dhe përfundon kështu në f. 84: «Prandaj..., tue zbatue porositë e vendimit të K. Q. të Partisë sonë, do të dijmë ta nxjerrim nga prapambetja kritikën tonë letrare, tue e bamë ma të gjallë, ma dinamike, ma të shpejtë e të guximëshme në pasqyrimin e jetës sonë së pasun letrare».

I vetmi qi nuk ban dallkaukllëqe të teprueme e qi rreh më fort çashtjet teknike t'artit është Fatos Arapi. Folësi i fundit është Fatmir Gjata, shkrimtar e kryeredaktor i revistës Nëndori. Ai trajton themën me titullin «Për ne, fjala më e bukur, më krenare, më e shtrenjtë dhe më e madhërishme është fjala parti» (f. 87).

Hec e thuej tash se këta shkrimtarë e artista nuk janë — si i quejti para dy vjetësh Dr. M. Camaj — «ushtarë që dalin prej kazermës» simbas burisë së burizanit për në paraqitjen e forcës në rresht balluer e gërthasin me sa zâ kanë: «një dy, një dy; këtu, këtu, këtu!...».

I gjithë halli qi e shtërngon partinë me u lëshue pënin e plotsimit e shpërplotsimit të nevojave pendëtarvet është frika se mos e «mprehin

pendën — si e thotë një folës — dhe krijojnë kundër-revolucion, si atë të Tetorit të 1956-ës në Hungari».

Le të këthehemi tash përsëri te fjalimi i Enverit e të shofim se si ai, po, i përkëdhel shkrimtaro-artistat për ta quejtë «mrekullbâs», por m'anë tjetër — zhdrejtazi e sa me thanë — edhe i kërcnon (f. 10):

«*Durim të madh ka patur partia me njerëzit. Pas 30 ose 35 vjetësh unë i dhashë dorën një mikru tim të vjetër, Eqrem Çabejt. Këtë nuk kam patur rast ta bëja më përpara. Eqremi mori një kulturë gjermane kur ishte i ri dhe mori rrugën e tij në jetë ashtu si e gjykonte ai, rrugë e ndryshme nga ajo e jona. Është fakt se ai nuk ka qenë në radhë me ne, por krime ai nuk ka bërë dhe kur u çlirua Atdheu, nuk e mori baltën e Atdheut në thundrën e këpucëve, sikur bëri Ernest Koliqi, Eqremi nuk tradhëtoi si ai. Ishte fare lehtë që ne të merrnim masa kundër tij, por partia këtë nuk e bëri...».* Shumë mirë qi Dr. Çabej është kursye si shkencëtar, por Enveri nuk e tregon të vërtetën e plotë, se ai është hakmarrë kundër Çabejt tue i a vrá të vllan (1944), qi e kishte gjykatës në Tropojë.

Tash le të bájme një pyetje. Jo, jo, lenie Ernest Koliqin qi u zë diellin edhe sod e për shpirt do ta pijshi në gotë të rakís, po çka u pat bá aradha e shkrimtarëvet shkodranë me Vinçenc Prendushin në krye e pra, si Dr. Çabej, as ata «nuk e morën baltën e Atdheut në thundrën e këpucëvet»? Po dramaturgu shqiptár Et-hem Haxhiademi, po Musine Kokolari, po Hamit Kokolari me shokë e shoqe tjera, qi s'e kanë pasë pozitën e Koliqit, ç'u banë? Apo Kokolari u zhduk sepse shkroi librin «*Kosova, djepi i Shqiptarizmit*»? Aman, thoni se jo! Pse nuk u-gjet një për bé me e hapë gojën n'atë mbledhje mendtarësh për shokët e pafajshëm të zhdukun? Së paku pse nuk «u-rehabilitue» ndonji si p. sh. e së paku dokumentuesi i çashtjes kosovare, Kokolari, mbasi po u a qani kaq fort sod hallin Kosovarvet? Mandej, pse Dr. Çabejt nuk i a bani zemra me e çelë gojën botnisht për ta falënderue partin (Enverin) qi i paska falë jetën? Ardhtë dita qi përgjegjet e këtyne pyetjevet t'i api vetë Enveri!

Duket veç se Enverit keshe po i ardhka keq qi edhe prof. Koliqi nuk qenka ndalë në Shqipni me e përllavdue me shkëndin e tij poetike!

Le të lejohet këtu me u-bâ një krahasim gjithënji i thjeshtë ndërmjet veprimtarís s'Enverit si kryetar shteti e të Prof. Ernest Koliqit si Ministër arsimit gjatë pushtimit fashist, mbasi fatkeqsisht edhe Koliqit i a solli puna t'urrehej e të çmohej përnjiheri.

Pikë së pari rrethanat nuk kanë si krahasohen, por, në qoftë se Koliqi piu një gotë nga rakija e Fashizmit t'Italis, ai i hudhi gotës voj ullini shqiptar qi të mos dehej, kurse Enveri e çoi brrylin me cermën «Komuniste» për dy dekada me një «Të jam falur me dhjetë!» Kruja dhe Koliqi dhanë shum nga sedra e tyne, por u shpërblyen me bashkimin e tokave amnore shqiptare jashtë kufijvet t'Atdheut me Atdheun Nanë — çka padyshim është má tepër se një «sedër personale»; kurse Enveri me shokë bënë kryekëput të kundërtën: për ambicjen personale, jo vetëm qi falën tokat shqiptare jugosllavëvet, por edhe vranë vllaznit e tyne pa pikë mëshire tue dërgue gjeneralat Peçi e Marku në Kosovë e Mal të Zí e Maqedoní e tue bá kështu turpin e pashembullt në historín tonë kombtare. Koliqi e ka shfrytzue fashizmin,

kurse komunizmi e ka shfrytzuë Hoxhën me kompaní dhe e ka bâ me këcye si karkalec prej Beligradi në Moskë e mandej në Kinë. Mbasi áshjt tue u-bâ ky krahasim sjelljesh, si në kllapë po e do nevoja me shenue këtu mendimin e një personaliteti amerikan, Z. P. Moulton Mayer-it, i cili, një vjetë mâ parë e pat rasën me shetitë nëpër Kosovë e vende tjera shqiptare nën Jugosllavi dhe kur u-këthye botoi në «*The New Leader*» përshtypjet e tija. E qe se si shprehet i paanëshmi i huej për Kosovën e dorëzue me nga Enveri:

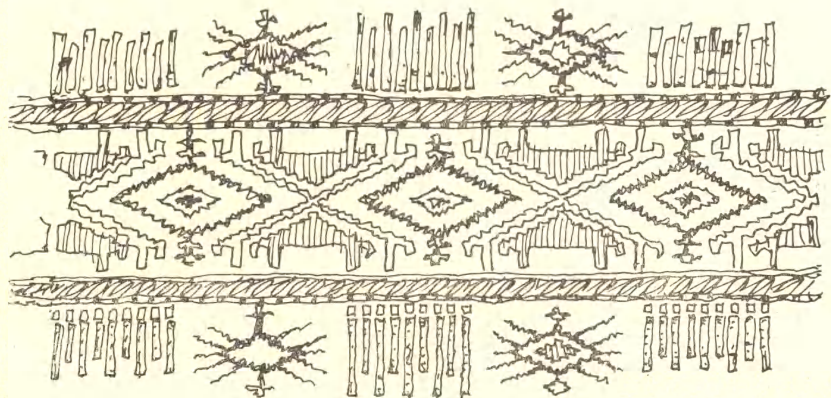
«*Për ironí, në këtë skutë t'errët t'Europës, vetëm fashizmi ndreqi çka, simbas gjykimit t'onë, ishte dhe vazhdon të jetë edhe sot një padrejtësi*».

(Nxjerrë nga përkëthimi i botuem në gazetën «*Shqiptari i Lirë*», organ i Komitetit «*Shqipëria e Lirë*», New York, Viti i VI-të, Nr. 8, 31 Gusht 1962).

Këthehemi prap ke trajtimi i shkrimtarvet dhe pyesim: Sa shkrimtarë u-pushkatuen e u-dënuen për jetë gjatë periudhës së Koliqit si ministër Arsimi e i Krujës si kryeministër? Ju lutem na i tregoni, sepse un si Kosovar nuk kam lexue njikso gjâje. E sa në kohën e Enverit, «*birit më të dashur të popullit shqiptar*»? Këtë na e rrëfejnë e përshkruejnë mâ qartë se çdo tjetër emigrant arsimtarët e vlefshëm, vllaznit Pipa po në fletoren «*Shqiptari i Lirë*» të New York-ut.

Koliqi nuk ka pasë nevojë as e ka kapë artistin e shkrimtarin për fyti, ashtu si bâhet sod, me i thanë «*Këndo për mue, o të thera!*» Krejt përkundrazi Koliqi themeloi «*Institutin e Studimevet Shqiptare*», qi u-bâ baza e universitetit t'ardhëshëm, dërgoi kuadrat dhe pregatiti mësues nga Shqipnija e nga Kosova, e përngut, per të plotsue nevojat arsimore të krahinavet shqiptare të bashkueme me Atdhën. Mâ në fund, si drejtues e themelues i revistës «*Shkëndija*» ftoi, po nuk i shtërngoi shkrimtarët — e as i dënoi se nuk kontribuen — t'epshin atë qi mundshin. A thue kanë qenë në burg, p.sh. Sterjo Spasse e Nonda Bulka o Andrea Varfi sepse nuk dërguen artikuj në «*Shkëndin*» e Koliqit? E m'anë tjetër, le ta marrim, p.sh. Lazer Siliqin, i cili ankohet aq shum në mbledhjen e shkrimtarvet e të pyesim për tē: A e pat shtërngue Koliqi të shkruente në revistën e tij? Apo nuk mund të hante bukë pa shkruë? Apo ka qenë me «*mision nga partija*», si e thonë shum vetë kur duen me i grumbullue fajet më një person të vetëm e me rishdalë në dritë si karajfla të bardhë? Po le të marrim edhe një shembull tjetër tipik: vjershën «*Stuhija*» të Filip Ndocës, qi áshjt një aluzion i gjallë i fortunës komuniste t'ardhëshme, ose, me i rá krejt lehtë, i njëj ndërrimi të doemosdoshëm të rendit shoqruer e politik. A thue s'e pat kuptue Koliqi vjershën e vjershat tjera të tija? A nuk kishte mujtë me e ndalue, me e burgue? Un kam përshtypjen se kush desht me shkruë e bashkëpunue, shkroi e bashkëpunoi, dhe asnjëri s'u vû më shtrungë si sod. Krejt përkundrazi, në «*Shkëndin*» e Koliqit janë trajtue probleme akademike në formën mâ të lirë. Fj. vjen, Prof. Namik Resulin e shofim se ka shkruë artikuj të gjatë me nga 15 faqe tue arsytue pa kurrfarë ndruetjeje e ngurrimi thezën e dialektit Toskë për t'u pranue si dialekt zyrtár, ashtu si bânte ndonji gjujtár gegë për dialektin e tij.

Kape kah ta kapish del në shesh si drita e diellit se periudhën e heshtjes a të pushimit të vërtetë letrár prodhues të Koliqit gjatë luftës e karakterizon përkujdesi dhe përhapja e arsimit kombtar veçanisht në Shqipërinë Etnike. E, kur shohim se «Universiteti i Prishtinës», sod me tetë fakultete do të matet me atë të Tiranës në një kohë të shkurtë, e se në atë universitet ka mjaft arsimitar t'ëmnuem nga Koliqi gjatë luftës me sherbye në Kosovë po për gjuhën shqipe, vetëm kjo duhet ta qetsojë zemrën e Koliqit dhe ta bájë me jetue më gjatë për të mbarën e letravet shqipe. Të pandërgjegjshmit dhe të papërgjegjshmit që nga Tirana lëshojnë lot krokodili për Koliq e Kosovë le të shukasin e ta ulin kryet përpara atij që bân përgjegjësi kombtare në momente kritike.

Bregu i detit

nga Adem Hodo

Po të lëmë më nj'anë ndarjen administrative të buzës detit Vlorë-Gjirokastrë, ndënë emërin: *Bregu i Detit*, përfshihen të 14 fshatërat që nga Palasa e deri në Nivic-Bubar, afër qytetit të Sarandës.

Rruga që përshkon këto fshatëra, duke filluar prej Vlore e deri në Sarandë, me një gjatësi 125 kilometra, është goditur prej ushtëris Italljane në luftën e parë botërore. Vargu i maleve të Vetëtimës si një krëhër mbi detin Jon, rruga gjarpërore, herë buzës detit e herë me ngjitje deri 1000 metra, si dhe ujët e pastër e të kulluar të detit me peshqit e shumtë e të ndryshëm, si Shqerkat e *Naimi*-t:

*Aty përhapen me nxit
Aty mblidhen prapë tok*

e bëjnë këtë trevë pitureske me të vërtetë si e kanë quajtur të huajt vizitorë: *Vendi i turizmit të madh*.

Të gjithë ata që kanë pasë rastin të kalojnë natën qafën e Llogorasë, kanë parë, si në pëllëmbë të dorës, fshatërat nëpër ujdhezat e ndryshme greke, si edhe fenerin në buzë detin e Italis, në Santa Maria di Leuca që është pika më e afërt e kanalit të Otrantit. Heret në mëngjez, nga dritaret e qytetit të Brindisi-t, reflektohen në sy të udhëtarit rrezet e diellit që atje kanë rënë më përpara.

Duke filluar të zbresh Llogoranë, për n'anë të detit, bie në fshatin më të parë të Bregut Detit, në Palasë. Emëri i këtij fshati është i shkrojtur edhe në histori, pse këtu zhbarkoi për herë të parë Perandori dhe Gjenerali i madh i Romës, Julio Qesari.

Prej Palasë vazhdojnë me radhë fshatërat e tjera: Dhermiu, Vuanoi, Himara, Piluri, Kudhësi, Qeparoi, Borshi, Piqerasi, Sasaj, Lukova, Shën-Vasili, Nivic-Bubari dhe Lëkuresi. Ky i fundit nuk është më një fshat i banuar, pse si do të shohëm më poshtë, bombardimet e fllotës Otomane i kthyen muret në gërmadha.

Me përjashtim të Qeparoit e të Borshit, fshatërat e tjera janë vende malësore dhe valët e detit përplasen nëpër shkëmbinj. Si prodhime kryesore e të bollshme janë: ullinj, rrushi, disi blegtorija dhe agrumet që po thuhet se prej këndeje furnizohet në shumicë të madhe e gjithë Shqipëria. Kurbeti ka qenë shumë i zhvilluar dhe me ato fitime është goditur vendi sa mund të thuash të jep përshtypjen e katundëve të vogëla evropjane. Kurbeti, përveç nivelit ekonomik, ka lojtë edhe rolin e qytetërimit në popullsinë e Bregut detit, me gjithë se këtu nuk kanë munguar asnjë herë edhe shkollat.

Fshati i Himarës është kryevendi i Bregut detit. Në këtë fshat, qysh ditën e parë të pamvarësis s'onë kombëtare, bëri çerdhen e vet propaganda greke që, duke e ngatërruar Fën me Kombësi, edhe sot s'ka heqë dorë nga pretendimet për aneksim të kësaj krahine, sikurse për të gjithë Korçën e Gjirokastrën. Edhe vetë familja Spiromilo, që brez pas brezi ka qenë vegël e kësaj propagande duke i mbajtur turinjt n'Athinë, edhe ajo, me gjithë se me veprat e veta e mohon Atdhën e vërtetë, në gjenealogjin e shkrojtur plot një faqe muri në shtëpin e tyre, vetë dëshmon se është thjesht gjak Shqipëtar, nga kaundi Progonat i Kurveleshit.

Në të 14 fshatërat që përbëjnë Bregun e detit, vetëm 3 nga këto janë që flasën gjuhën greqishte dhe, për çudí të 3 fshatërat që janë më afër qytetit të Vlorës, kurse të gjitha të tjerat që shtrihen në Jugë, deri në kufirin grek, flasën gjuhën e kulluar, Shqipen. Por edhe Himara, Dhermiu e Palasa, me gjithë se flasën greqisht, zakonet, vaji, këngët e vallet, janë thjesht Shqipëtare, njësoj me ato të katundeve tjera të Bregut detit dhe të së gjithë trevës së madhe të Labëris.

Himarjotët dhe të gjithë Breg-detasit janë këngëtorë të mirë. Në folklorën e tyre nuk gjen asgjë të pajtueshme me atë greken. Këngët himarjote e bregdetase janë të shumta dhe të gjitha me havaz Labërisht. Këtu po përmendim një nga ato të bëra nga Koço Çakalli dhe Neço Muko, që të dy himarjotë.

*Erdhi Prilli, u çkri bora maleve,
Mbani vesh, bije këmbora majave
Zoqtë dy nga dy jetojnë në folë
Çaj në qiellin e shkojnë si rrafë.
Pashë një bilbil më njanë pa një shok
As këndon po rri e qan, qan me lot
Eshtë vajza, vajz e malit si një yll
Si një lule, lule Majit trëndafil
O moj vajzë kanakare, ç'bën atje?
As më njuh, m'harrove fare, ç'zëmër ke?
Dashurin s'e kam harruar, s'e harroj:
Brënda thell e kam të shkruar, sa të rroj.*

Neço Muko, Koço Çakalli, me nja dy shokë të tjerë, patën formuar grupin këngëtor himarjot dhe, shumë nga këngët e tyre, si *Vajz' e valave*, etj. njihen në të gjithë Shqipërin, pse ishin prodhuar edhe në pllaka gramafoni. Por, ajo që të bën të çuditësh, qoftë në Bregdet ose në të gjithë Labërin, janë këngët trimërore e me karakter patriotik, të ngrehura aty për aty nga populli analfabet ose me disa klasa fillore.

Kur i ndyeri Mustafa Kruja n'Aleksandri t'Egjyptit, ishte në pragtitje të librit «*Abetari i të Mërguemit*», më thërriste shpesh herë për shkëmbime mendimesh rreth abetarit në fjalë, më në fund më thoshte: Pa na thuaj ndonjë këngë nga ato të Labërve e të Himarjotve, të cilat me gjithë se të ngrehura nga populli i pa shkollë, të pa lëdhitura me njohturi të shëndoshë kulturore, tregojnë zgjuarësin, karakterin, shpirtmadhësin, trimërin dhe patriotizmin e madh të Shqipëtarit. I ndyeri Mustafë kishte shumë në qejf këngën e Qirjakos nga Qeparoi.

*Dielli që lëshon çika
(Hanë hanë o Qirjako)
Të kërkon Kapetan Gjika.
Të vesh armët e florijsa
Dhe të shkosh tek është e liga
Tek e liga, tek karteri
Atje ku bënet hyneri.
Qirjako s'të gjanë djemtë
Bjeri varrit të dalç vetë:
Qirjako nga Qeparoi
Bregu e detit e nderoi.*

Ndonjë shkollari mund t'i duket e pabesuar kur thomi se Labërit e Himarjotët e ngrehën një këngë aty për aty, pa pasë nevojë të përdoren kohë, letrë e penë. Edhe unë kështu mendoja dikur, por kur e vërtetova me syt e veshët e mi, atëherë e besova.

Me 28 Nentor 1936, u ndodha në Himarë, ku, si në të gjithë Shqipërinë, festohej me harë të madhe dita e pamvarësisë. Mbasi auktoritetet e vendit mbajtën fjalimet e rastit, populli u ngrë në valle Labërisht. Në krye të vargut, lidhur dorë me dorë, ishte një burrë që drithte një shamë të bardhë në dorë, dhe filloi:

*O Himar e Bregu detit
Burra, gra e foshnje djepit
Jini besnikët e Mbretit:
Besnikët e Shqipëris
Vdisni për nam të Liris
Vdisni me dufek në dorë
Ashtu si kini zakonë
Zakonin e Arbëreshit
Që lufton me palle sheshit.*

Sapo e mbaroi vallen ay, tjetëri që vinte mbas tij, filloi me një herë një këngë të re:

*Nëndtë qind e dhjetë viti
Vastinë që shkoj komiti
Than Himara krye ngrijti
Ndaj u shkull Mutesarifi
Asqer nga Preveza ngrijti
Himarës ja vërviti...*

Dukej se këjo këngë ishte e vjetër dhe e lidhur historikisht me kryengritjet e shpeshta të Labërve e Himarjotve kundra sundimit Osman.

Përpara se të hysh në fshatin Shën-Vasil, kalon nëpër Rrezen e Mecejthit, një faqe mali e thatë dhe një luginë ku shihen mjaft tenda verore që barijt i përgatitin për mërzmim të bagëtive. Këtu është bërë një luftë e ashpër në mes të barinjve dhe ushtëris Turke që donte t'i shpërngulte barinjt prej andej me gjithë bagëtit.

*Ci me ci zunë cingrinë
Asllani me Mulazimnë
Hiqe këtejë mandrinë.*

*S'e heq un po hiqe tinë
Se këtu kam kadiminë
Qe babaj e gjyshi ynë.*

Përpara se të hysh në Sarandë, kalon nëpër Qafën e Gjashtës, ku ndahen rrugët njëra për Breg-det e Vlorë dhe tjetra për Delvin e Gjirrokastër. Kur u dogj Lekurësi, në Qafën e Gjashtës është bërë një luftë shumë e rreptë me Turqit. Qafa e Gjashtës mbrohej nga çeta e Zhulatit me në krye Idrizin. Dhe ja se qysh:

*Do të thom një këngë vetë
Këngë trimit le të jetë:
Në Gjashtë u vranë Zhuletë
Idrizi me shtat a tetë.
Idriz palle vetëtima
U qep bregut me melqinja
Atje të lëvon martina
Shkon plumbi si Bubuzhina.*

Një dëshmi e gjallë e luftërave për liri, është fshati i Lekurësit në Jug-Lindje të Sarandës. Ky fshat nuk ekzistonte më sot pse me 1878 u shkatërrua krejtësisht nga flota Turke, në atë kohë kur çetat kryengritëse ishin shtuar shumë në të gjithë Shqipërinë. Lekurësi ishte qendra e kryengritjeve në atë kohë, prandaj edhe Turqit e shkatërruan, e këthyen në gërmadha, në shkrum e hi.

*Delvina një dit u nxi
U ngrenë vendi hasi
Dhivrat e Lekurësi
Që në Borsh e Shevasi.
Vjen vapori zeherlli
Nëpër det si mal i zi
Vështon vendin me dulbi
Ku bije Lekurësi
Do e djeq aë t'a bëj hi.
Porsit zabiti topçinë:
Mbaje mirë terezinë
Se mos bën zarar Delvinë.*

Si këto, janë të shumta rastet që Labërit e Bregdetasit nuk i kanë lënë pa i këngëtuar dhe venë në dukje se për liri e pamvarësi, Shqipëtarët janë kurdoherë gati të sakrifikojnë jetën e pasurinë e tyre.

Incontri con gli « ARVANITI » della Grecia (1)

di Rosolino Petrotta

Avevo sempre saputo dell'esistenza di forti nuclei di popolazioni albanesi in Grecia, ma su di essi avevo poche e vaghe informazioni, limitate a quelli di alcuni centri marittimi della costa greco-ionica, a quelli del quartiere « *Plaka* » di Atene e a quelli della Morea e delle isole che si trovano a sud dell'Argolide.

Spesso, in gioventù, ci recavamo presso le navi mercantili greche in sosta nel porto di Palermo, in cerca di marinai greci « *albanofoni* », che, in massima parte erano nativi delle dette isole e con i quali ci era tanto gradito conversare nella comune lingua albanese.

L'esistenza di queste isole greco-albanesi, inoltre, era nota a noi giovani alunni del Seminario italo-albanese di Palermo, attraverso la storia e i nomi dei più illustri patrioti dell'indipendenza greca, che suscitavano in noi vivi sentimenti di simpatia. Parlo del Miaulis, dei fratelli Kunduriotis, di Antonio Kriezju, dei Bulgaris, di Costantino Kanaris (2) e di altri, tutti arvaniti di Hydra, di Poros, di Spetzai e delle altre adiacenti isole, famosi nidi di marinai intraprendenti, di ricchi e generosi armatori, di grandi patrioti e di eroici combattenti del risorgimento ellenico.

Largamente popolato di antiche colonie albanesi avevo sempre ritenuto il Peloponneso o Morea (spesso ricordati nei trattati di storia bizantina) da dove, tra la fine del sec. XV e gli inizi del sec. XVI (a parere di studiosi della storia degli albanesi d'Italia) sarebbero partiti notevoli gruppi di profughi, che, sotto l'incalzare dell'occupatore turco, emigrarono in cerca di ospitalità nel vicino occidente.

E' storicamente accertata l'emigrazione del 1532, formata di notabili di Corone, i quali, minacciati dal Sultano per avere prestato aiuti ad Andrea Doria nella effimera conquista di quella città, ottennero dal-

---

(1) Come noi chiamiamo « *arbëreshë* » gli italiani di origine albanese dell'Italia Meridionale e della Sicilia, così vengono denominati « *arvaniti* » i cittadini greci di origine albanese che popolano ancora oggi estese zone della Grecia.

(2) Le eroiche gesta di Costantino Kanaris sono eternate, nella « Villa Crispi » di Palermo, da un monumento marmoreo, opera pregevole di Benedetto Civiletti, eseguita nel 1898 a spese del Comune, per celebrare l'indipendenza greca.

l'Imperatore Carlo V, per sfuggire alle vendette e alle violenze dei turchi, di venire a stabilirsi nell'Italia Meridionale ed in Sicilia (3), accrescendo così le popolazioni di varie colonie albanesi, precedentemente formatesi (prima e dopo la morte di Scanderbeg) e costituendovi una nobiltà titolata (4).

Verisimilmente da questa « élite » albanese-coronea noi albanesi d'Italia abbiamo ereditato il noto commovente canto dell'esule: « *O e bukura Morê...* » nonché quei canti popolari tradizionali nei quali frequentemente ricorrono i nomi delle città di Nauplia, di Corone e di Modone (5).

Di varia ed antica data è la storia delle Colonie albanesi della Morea, strettamente legata alla storia delle popolazioni greche: insigni storici, come il Babinger (6), come l'Hertzberg (7) ed altri nella narrazione delle complesse vicende delle popolazioni della Morea, parlano sempre di greci e di albanesi insieme.

Il Fallmerayer (8) e il Sathas (9) sulle testimonianze degli storici bizantini affermano che l'ultimo massiccio insediamento degli Albanesi nel Peloponneso rimonti alla prima metà del sec. XIV e non vi è alcun dubbio che numerose immigrazioni albanesi si erano stabilite anche nella Tessaglia, nell'Etolia, nell'Arcania e nell'Eubea in data ancora anteriore e, secondo alcuni, fin dalla fine del sec. VI.

Scriveva in proposito Demetrio Camarda (10): « Ed invero dal 1342 al 1356 le colonie albanesi del Peloponneso furono tanto numerose che la Casa dei Cantacuzeni vi si appoggiò validamente e poté conservare per loro mezzo i suoi possessi dopo l'abdicazione di Giov. Cantacuzeno nel 1355; e circa la metà della popolazione di Morea in quel tempo constava di Albanesi, i quali vi sono ancora in buon numero... ».

* * *

E' stato un vecchio desiderio quello che mi ha spinto a visitare la Grecia nello scorso autunno 1962: nella scelta di questa meta turistica è prevalso, senza dubbio, il richiamo dei miti e delle antichità della Grecia classica, di cui ci nutrimmo nei nostri studi giovanili; il vivo desiderio di ammirarvi quanto resta della civiltà, dei monumenti e dell'arte bizantina e quanto attiene all'ordinamento ecclesiastico e alla vita liturgica della Chiesa Ortodossa Greca; ma, in buona parte, anche la possibilità di conoscere da vicino qualcuna di quelle antiche colonie albanesi.

(3) A. STRATICÒ - *Letteratura Albanese* - Hoepli, Milano, 1896, pag. 19.

(4) A. SCURA - *Gli Albanesi in Italia* - New York 1912, pag. 56.

(5) G. SCHIRO' - *Canti tradizionali ecc.* - Napoli 1923, pag. 19 e seg.

(6) F. BABINGER - *Maometto il Conquistatore e il suo tempo* - Einaudi, 1957.

(7) HERTZBERG - *Storia dei Bizantini*.

(8) J. PH. FALLMERAYER - *Geschichte der Habinsel Morea waehrend des Mittelalters* - Stuttgart 1836.

(9) C. SATHAS - *Document inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen age* - Paris, 1880.

(10) DEMETRIO CAMARDA - *Appendice alla Grammatologia comparata sulla lingua albanese* - Prato, 1866, pag. XLIII.

Il nostro viaggio, iniziato a Patrasso, attraverso tutta la Morea ci ha portati alle antichità di Olimpia, ai resti della città bizantina di Mistra, all'imponente castello veneziano di Nauplia, al Teatro di Epidaurò, ai suggestivi ruderi di Tirinto e di Micene... In quanto allo sperato incontro di villaggi albanesi questo lungo itinerario peloponnesiaco è stato, per noi, del tutto deludente, pur essendoci stato assicurato, alla partenza da Patrasso, che ne avremmo potuto incontrare qualcuno nelle immediate vicinanze: purtroppo non conoscevamo alcun nome particolare nè alcun dato sui centri albanesi della Grecia.

Esaminando la carta geografica del Peloponneso avevamo fermato la nostra attenzione su alcuni nomi di paesi esattamente rispondenti a cognomi di antiche famiglie albanesi di Sicilia (*Dara, Borsi, Filja, Riolo, Lala, Psari, Muzaki*, ecc...) la qual cosa ci aveva fatto ritenere probabile che si potesse trattare di villaggi albanesi. Ma erano villaggi, purtroppo lontani dal nostro itinerario turistico, e perciò inaccessibili e per le distanze e per le difficoltà stradali.

Attraversando il cuore della Morea (se non ricordo male fra Tripoli e Sparta) siamo stati attirati da una tabella stradale che ci indicava «*Arvanitikerasia*». Nella convinzione di avere finalmente trovato un villaggio «arvanita», ci siamo affrettati a raggiungerlo; ma con nostra ulteriore delusione, abbiamo potuto apprendere dagli abitanti del luogo che vi si parlava albanese anticamente, ma ora non più.

Dopo cinque giorni di viaggio attraverso la Morea non abbiamo avuto alcuna possibilità di prender contatto con nessun arvanita.

Sul punto di lasciarne l'ultimo lembo, già prossimi al Canale di Corinto, che la separa dalla Grecia continentale, volli fare l'estremo tentativo di chiedere al custode delle antichità di Micene se avesse notizia di qualche centro albanofono di quella zona.

Così, finalmente, abbiamo scoperto, al di là del Canale di Corinto, il primo paese «arvanita» *Lutraki*, importante centro termale e balneare della Grecia, situato in una ridente spiaggia, in fondo al Golfo di Corinto, dove, in base al nostro programma, eravamo diretti a pernottare.

Dopo poche ore eravamo già per le animate strade di *Lutraki*, in gradita conversazione albanese con persone del posto, pur essendo la cittadina affollatissima di forestieri in cura e di turisti.

Un distinto professionista del luogo, nonostante l'ora assai tarda, ci ha ricevuti in casa sua con calorosa effusione e da lui abbiamo potuto apprendere alcuni nomi di villaggi «arvaniti» della zona: *Perachora*, (immediatamente vicina a *Lutraki*) *Megara, Aghi Theòdori, Salamina...* nonché altri dell'Attica: *Koropi, Keratea, Marcopulo, Kalivia, Ljopësi* (Paiania), *Menidi, Kuvara, Spata...*, e, infine, notizia di altri numerosi villaggi nella Beozia, attorno a Tebe pure abitata da «arvaniti», che gli abitanti dei numerosi villaggi circosvicini denominano «*Hora*», quale capoluogo della zona.

Il brevissimo soggiorno di *Lutraki* (una sola notte) e i pochi contatti presivi, ha sollevato il velo che fino allora ci aveva nascosto quello che, per tutti i rimanenti giorni del viaggio, doveva divenire l'aspetto più simpatico e più soddisfacente della nostra indimenticabile vacanza in Grecia: l'incontro cioè con alcune delle comunità «arvanite» della provincia di Corinto, dell'Attica e della Beozia. La tirannia del

tempo, aggravata da un itinerario rigidamente prestabilito, ci ha consentito brevi e fugaci visite solamente ad alcuni dei numerosissimi villaggi di origine albanese.

* * *

La mattina successiva al nostro arrivo a *Lutraki*, riprendendo il viaggio per Atene, ci siamo fermati, lungo la strada, ad *Aghi Theòdori*, altro grosso villaggio albanese presso il mare, in fondo al Golfo Saronico, dove, nonostante la inclemenza del tempo, abbiamo avuto la possibilità di visite e di gradite conversazioni con varie persone.

E' stato uno dei più begli incontri, questo di *Aghi Theòdori*, dove ci è apparsa in tutta la sua chiara realtà la comune origine etnica e linguistica attraverso l'immediata comprensione e reciproca corrispondenza di affettuosa cordialità, di cui serbiamo tanto caro ricordo.

Durante la sosta in Atene, in occasione di una nostra escursione turistica a Capo Sunion, all'estremità meridionale dell'Attica, abbiamo potuto brevemente intrattenerci tra gli «arvaniti» di *Koropi*, di *Marcopulo* e di *Paiania* (volgarmente *Ljopësi*): dovunque accolti con affettuosa curiosità e spontanee manifestazioni di compiacimento, addirittura come vecchi amici e conoscenti, accomunati, noi cittadini italiani e loro cittadini greci, dalla comune lingua materna albanese.

Nel nostro breve soggiorno in Atene non abbiamo mancato di fare una capatina esplorativa al quartiere popolare «*Plaka*», ma soltanto per trascorrervi qualche ora di svago in caratteristici locali, non essendoci sembrato opportuno impelagarci, in mezzo a quelle contorte affollate strade e stradette, in impossibili indagini linguistiche (11).

Esaurite, secondo il nostro programma, le visite alle antichità, ai Musei e alle più importanti Chiese — vecchie e moderne — della Capitale e dei dintorni e soprattutto alle istituzioni religiose, assistenziali e culturali dipendenti dall'Esarcato cattolico di rito bizantino, abbiamo ripreso il nostro viaggio verso il nord della Grecia, diretti ad Eleusi, e a Delfi, al Monastero di Osios Lucas (12) e a Kalambaka, al limite settentrionale della Tessaglia, per la visita ai famosi monasteri medioevali (o Meteore), e per inoltrarci infine, in territorio epirotico, verso Giannina, ultima nostra mèta turistica, prima di imbarcarci a Igumenitza, per Corfù e Brindisi.

Nel corso di quest'ultima parte del nostro viaggio abbiamo avuto altri notevoli simpatici incontri con gli «arvaniti» di alcuni centri della Beozia: *Baltza* (Melissohori) nei pressi di Tebe, e *Stiri*, nei pressi di Livadia.

Durante queste varie visite ho potuto raccogliere un elenco di oltre cento villaggi albanesi, che qui appresso riporto, ricavandoli dagli

---

(11) In una rivista italiana leggevo recentemente che Atene, prima di divenire, nel 1832, capitale della nuova Grecia, era soltanto una modesta cittadina di 10.000 abitanti, in prevalenza arvaniti: donde, forse, il nome del quartiere albanese «*Plaka*».

(12) Il famoso Monastero porta il nome del suo fondatore, San Luca lo Stiriota, nativo cioè del vicino villaggio «arvanita» di Stiri. La sua comunità monastica è — oggi — in buona parte composta di monaci arvaniti di Stiri e della zona.

appunti in grafia greca datimi da varie persone e che io riproduco, traslitterandoli in lettere latine, non so con quanto esatta interpretazione.

L'elenco, diviso per regioni, per la maniera affrettata come è stato raccolto e compilato, penso debba contenere non poche inesattezze, qualche ripetizione, e certamente delle omissioni, specie per quanto riguarda la Morea e l'Eubea; ed io spero che altri competenti del posto possano sul mio elenco — dopo scrupolosa e completa revisione — apportare le necessarie correzioni. Andrebbe inoltre fatta distinzione tra i villaggi dove tuttora si parla abitualmente la lingua albanese, e i villaggi che vantano soltanto una origine albanese.

Ecco l'elenco:

ATTICA: Koropi, Ljopësi (o Paiania), Spata, Menidi, Marcopulo, Maratona, Keratea, Kalivia, Vari, Kapandriti, Varnava, Calamas, Oropos, Sicaminon, Aspropirgos, Vilja.

CORINTO: Lutraki, Perachora, Bisha, Aghi Theòdori, Megara, Lefsi, Paleà Corinto, Ecsamilia, Ksilokeritza, Kehries, Almiri, Ritò, Soficò, Anghelokastros.

BEOZIA: Balciat (Melissochori Thivòn) Elikona, Zeriki, Platea, Kriekuki (Erithrai), Lutufi Thivòn, Mandra, Parapuni, (Eleftherai), Kapareli, Koklat, Kaskavili, Ljontar, Erimokastri, Vajat (Thespie), Paleopanesi, Nichori, Karadà, Ksirono, Donvren, Hostia, Mustafat, Nichoraki, Klebociar, Brati, Ljatani, Schimitar, Klitet, Stanjat, Aghios Thomas, Tanagra, Kollidea, Prodomos, Korinie, Elopia, Levitra, Vathi, Dilis, Jerali, Hallja, Lukish, Muriki, Shingji, Sintodor, Kroi, Karvasala, Sherdanji, Topoli, Kukinat, Kardici, Mavromat, Mashi, Panantos, Stofan, Pili, Dervinoshales, Saljisat (Amelochora).

LIVADIA: Stiri, Kiriaki, Surpi.

NAUPLIA: Kranidi, Ermion, Arvanikja.

IOLE: Hydra, Spetzai, Salamina, Poros.

Altre note sul nostro itinerario attraverso la regione epirota e a Giannina, fino a Igumenitza, ci porterebbero fuori tema. Devo tuttavia far cenno del nostro gradito incontro con un gruppo di operai di quella zona che emigravano in Germania, con i quali, sulla nave « *Appia* » durante il tragitto verso Brindisi, abbiamo « albanesemente » fraternizzato.

* * *

La prima impressione che abbiamo avuto nei nostri incontri con gli « arvaniti » della Grecia è stata quella di esserci ritrovati tra persone dei nostri stessi paesi albanesi della Sicilia, cioè, tra vecchi e cordiali conoscenti ed amici: concorrevano a questa gradita impressione non soltanto l'affinità dei caratteri somatici, ma, soprattutto, la quasi identità dialettale tra loro e noi, albanesi di Sicilia.

Abbiamo sin dai primi incontri e dovunque notato la assoluta facilità di intavolare scambi di cortesie e convenevoli e conversazioni con una « parlata » albanese di reciproca immediata comprensione.

Con i giovanissimi rare volte siamo riusciti ad ottenere qualche risposta in albanese, anche se davan segno di comprenderci. Ricordiamo, come eccezione, un giovane tredicenne incontrato nel Monastero di Osios Lucas, che abbiamo accompagnato in macchina sino a Livadia e che ha mantenuto con noi una lunga conversazione in albanese; il ragazzo — studente di scuole professionali — era nativo di Kiriaki.

Da per tutto infatti gli anziani ci sottolineavano, con una amara nota di disappunto, che le nuove generazioni dell'età scolastica ascoltano e comprendono ancora bene l'albanese, ma anche in famiglia, con i propri genitori, parlano esclusivamente in greco.

Questo stesso fenomeno, sebbene, in casi sporadici, si riscontra anche nelle nostre colonie albanesi d'Italia: è un preludio del fatale avvio della lingua albanese alla lenta e forse non lontana estinzione.

Il lungo tempo trascorso, gli intensificati scambi e commerci, il servizio militare obbligatorio, l'emigrazione e soprattutto la diffusione della istruzione scolastica, della cultura, della stampa e delle riviste popolari, della radio e della televisione, tutto questo, associato alla assoluta mancanza di scuole e di insegnamento albanese (sia fra gli Albanesi d'Italia, sia fra quelli della Grecia) non può che affrettare lo spegnersi di queste antiche colonie albanesi, le cui origini e la cui storia, ben chiare e note per quanto si riferisce agli «*arbëreshë*» d'Italia, presenta ancora lacune ed incertezze — come sopra è accennato — per quanto riguarda gli «*arvaniti*» della Grecia.

Nei pochi incontri sopra descritti, e tutti assai fugaci, non è stato possibile prendere se non qualche breve appunto, essendosi le visite svolte o in qualche negozio o addirittura in mezzo alla strada.

Ricordo che in uno dei paesi dell'Attica, fermatici nella strada principale a conversare e a rispondere alle interrogazioni delle persone che ci circondavano, si era creato un tale assembramento da determinare l'intervento di un vigile urbano per lasciar libero il traffico dei veicoli.

In un altro paese della Beozia — sempre per la brevità del tempo — siamo stati, come dire?... — ricevuti nella piazza, e abbiamo dovuto accettare in piedi un bicchier di vino augurale, col consueto: *mirë se na erdhët!*

Mi è piaciuto, tuttavia, qua e là fermare sulla carta qualche elemento lessicale-dialettale specie a prova della spiccata concordanza tra la nostra e la loro «*parlata*».

Gli «*arvaniti*», per esempio, proprio come noi di Sicilia, adoperano il termine «*punonj*» esclusivamente per il lavoro agricolo dell'aratura, mentre per ogni altro genere di lavoro artigianale usano il termine «*shërbenj*»: l'agricoltore con l'aratro «*punon*»; il murifabro, il falegname, il calzolaio «*shërbejën*».

Dicono «*nani*», come noi, per *tani*, *tash* (adesso). «*Shtuara*» per *më këmbë* (in piedi). «*Pameta*» per *prap*, *përsëri*, *rishtas* (nuovamente). «*Qëroi*» per *koha* (il tempo). «*Qjëll*, *qjëlla*» per *siell*, *solla* (portare). «*Prân*» per *pastaj* (dopo, poi). «*Të t'ëmbëla*» per *ëmbëlsira* (dolci). «*Stis e gorromis*» per *godhis e rrëzonj* (costruisco e demolisco). «*Mënonj*» per *vononj* (ritardare). «*Stolis*» per *zbukuronj* (abbellire). «*I (s)prasëm*» per *i fundësm* (ultimo). «*Hënëza*» per *hëna* (la luna). «*Vajzë*» per *vashë*, *çupë*, *gocë* (fanciulla). «*Trëmbem*» per

kam frik (temere). «*Sbier, sbora*» per *hump, humba* (perdere). «*Të lënët*» per *të çmendurit* (i pazzi). «*Kopil*» per *trim, djal i ri* (giovane): mai in senso dispregiativo come in Albania.

Nella numerazione, gli arvaniti, come noi, usano il «*zetë*» nelle diecine pari, e il «*dhjetë*» nelle decine dispari; e quindi: *njëzetë, di-zetë, katërzetë* per venti, quaranta, ottanta; *tridhjetë, pesëdhjetë, nën-dëdhjetë* per trenta, cinquanta, novanta.

Per loro come per noi, l'Epifania (anche per la comunanza del rito liturgico) si chiama «*Ujët të Pagzuam*» (l'acqua benedetta), perchè nella festa dell'Epifania la Chiesa Orientale bizantina commemora il Battesimo di Gesù e benedice solennemente le acque.

La Pasqua è «*Pashka e Madhe*» e il Natale «*Pashka e Krishtit*».

Gli arvaniti per dire: domani, posdimani, dopoposdimani, usano, come noi, «*nestër*», «*dëj*», «*kosdëj*». Ed egualmente per dire: ieri, ieri l'altro, e prima di ieri l'altro, usano: «*djë*», «*njëditzë*» e «*kosnjëditzë*».

A titolo di curiosità: gli arvaniti si salutano con la formula «*Ora e mirë*» mentre noi di Sicilia usiamo o la formula «*falem*» o, più spesso, la formula «*qjevarrisu*» (governati, mantieniti bene, statti bene).

Quasi dovunque gli arvaniti per dire *gjithë* (tutti), adoperano la parola italiana «*tuti*», naturalmente con una sola «*t*».

In uno dei villaggi della Beozia ho potuto raccogliere i nomi dei mesi che qui riporto: *Janari* (gennaio), *Flivari* (febbraio), *Marsi* (marzo), *Prilli* (aprile), *Maji* (maggio), *Të korrat* o *Thèrti* (giugno), *Të shirat* o *Julios* (luglio), *Gushti* (agosto), *Vjështi* (settembre), *Shë Mitri* (ottobre), perchè nel calendario bizantino la festa di S. Demetrio ricorre il 26 ottobre; *Shë Mëhilli* (San Michele, novembre), *Shë Ndreu* (S. Andrea, dicembre).

In qualche paese ho sentito ripetere qualche proverbio, qualche detto popolare ecc... che potrà costituire materia di raccolta e di studio — come vivamente auguro — da parte di altri che abbiano maggior disponibilità di tempo e soprattutto maggior competenza di me.

* * *

Rientrato a Palermo ho sentito il dovere di ringraziare alcuni degli amici arvaniti che erano stati con noi particolarmente ospitali ed affettuosi durante le indimenticabili visite. Mi sono trovato in grande imbarazzo sulla lingua da usare, dato che nessuno di quegli amici sapeva l'italiano e data la mia molto modesta conoscenza del greco moderno.

Mi è venuta, alla fine, la buona idea di scrivere loro nella comune lingua albanese, adoperando l'alfabeto greco, che vi si presta agevolmente e che poteva con qualche facilità essere interpretata.

La mia idea ha avuto successo; presto mi sono pervenute una serie di lettere di risposta in dialetto arvanita (naturalmente pure con l'alfabeto greco) che conservo care, come ricordo della gentilezza degli amici e come documento scritto della attuale «parlata» degli Albanesi in Grecia.

Va notato che nessuno degli autori di queste lettere aveva mai usato, prima di ora, la lingua albanese nello scrivere.

Ecco a titolo di saggio, un brano di queste lettere, che riporto con la traslitterazione con l'alfabeto albanese moderno (13).

Γιατρὸ με ἰκοjένιν καλημέρα
Γέμη τούτη μὴρ ἔδε ναι Γιούβε ἄστου τούα
Τ γένη μὴρ μ. νόβα τ. τ. βυροανι βέ κῆρα
Ἰκρούαν τ. ὠδιν Ν. Νοσοκομιο ἔδε μῶρα
Νιζέτ ΝΤΙΤ. μ. τῶι ἔρδα Ν. Κατουν. τ. βυρούαν
Ἰαμίεσ. -

Γιατρὸ τ. ὠούδε ΝΤαζιάζνε Γιέρων
ἔδε Γιουόανε ὠπ ρογαφιασμόρι ΑΤΙμ.

Εὐχαριστῶ σιούμ

Jatrò me ikojénin kalimera,
Jémi tuti mir edhè ne. Juve ashtù dua të jéni mirë. Mënova të t' shkruan-
nj se qjella gruan në Athinë në Nosokomio edhè bëra njëzetë ditë
me çì erdha në katunt të shkruanj amësos.

Jatrë të puthsh djalnë jatron edhë gruan për logariasμόn t'im.
Evhartistò shumë.

Le poche modeste note dialettali che ho potuto raccogliere sugli albanesi di Grecia, e che qui succintamente ho riportato, spero possano destare l'interessamento degli studiosi, stimolandone qualcuno ad approfondire le ricerche sulle origini e la storia di quelle antiche colonie albanesi e a raccogliere quanto ancora resta del loro patrimonio linguistico, letterario, poetico e folkloristico.

In Atene, prima di prendere la via del ritorno, ho avuto la favorevole opportunità di trovarmi con un autorevole professore dell'Università di quella capitale, al quale ho creduto di segnalare la esigenza scientifica che l'Università stessa o altro Ente culturale greco possa provvedere, prima che tutto scompaia in quei villaggi albanesi, alla raccolta e allo studio di tanto prezioso materiale per gli studi di albanologia. E ciò con la speranza che presto — in questo campo — possano sorgere tempestive e fruttuose iniziative.

(13) La « parlata » degli albanesi di Grecia, come si vede anche dal breve brano di lettera riportato, è infarcito di frequenti parole greche, così come la « parlata » degli albanesi d'Italia e infarcita di parole italiane, e quella d'Albania di parole turche. Questo brano di lettera, pur tanto breve, conferma le mie note sulle parole « tuti » per *gjithë*, « mënova » per *vonova*, e « qjella » per *solla*.

A conclusione e ad integrazione di questa relazione e ad incoraggiamento di qualche studioso «arvanita» della Grecia, mi sembra opportuno ricordare alcuni studiosi «arvaniti» (non molti, in verità) che nei tempi trascorsi hanno contribuito allo studio della lingua materna.

Primo fra tutti l'Eroe dell'indipendenza ellenica *Marco Botzaris* che ha lasciato un «*Lessico greco-albanese*» prezioso documento compilato alla presenza del Pouqueville a Corfù nel 1809, e che si trova nella Biblioteca Nazionale di Parigi.

Particolare menzione meritano *Anastas Kullurjoti* e *Panajot Kupidori*, il primo di Hydra e il secondo di Plaka (Atene) i quali, nati nella prima metà del secolo XIX, si dedicarono con amore, e con sacrifici allo studio e alla conoscenza della lingua materna, con pubblicazioni e periodici.

Va anche ricordato l'albanese di Grecia *Gjergj Driva*, che collaborò, con una sua poesia «arvanita» alla raccolta di 12 componimenti poetici albanesi curata e pubblicata da Demetrio Camarda in onore della Principessa Elena Gjika (Dora d'Istria), col titolo «*A Dora d'Istria gli Albanesi*» - Canti pubblicati per cura di D.C. - Livorno 1870 (14).

E infine l'*Arcivescovo Gregorio*, Metropolita dell'Eubea, il quale a vantaggio spirituale dei fedeli «arvaniti» della sua giurisdizione (15) curò e diresse la traduzione albanese e la pubblicazione del Nuovo Testamento, che vide la luce a Corfù nel 1827.

Tra gli albanologi rilevante è da considerarsi l'opera del medico tedesco *dr. K. H. Th. Reinhold*, il quale, entrato nel 1834, in qualità di medico nella Marina greca, vi rimase per tutta la vita raggiungendo il grado di Protomedico. Con tale sua funzione visse sempre a contatto con i marinai greco-albanesi delle isole, dai quali apprese la lingua albanese, che poi studiò con costante amore nella sua lunga permanenza a Poros. La sua opera «*Noctes pelagicae...*» (Atene 1855) costituisce il principale contributo allo studio degli albanesi delle Isole e, nelle sue tre parti, contiene un saggio grammaticale, un lessico e una ricca antologia di poesie e testi popolari. Nel successivo «Supplemento» manoscritto — che giovò agli studi dell'Hahn, del Mayer e di altri — egli raccolse ulteriore prezioso materiale linguistico, tutto proveniente da Poros. Anche Demetrio Camarda, il Weigand, P.A. Phurikis, G. Petrotta, C. Tagliavini, L. Skendo, K. Gurakuqi ed altri hanno trattato nelle loro pubblicazioni il problema linguistico degli Albanesi di Grecia; e non sarebbe fuori posto che in altro articolo più dettagliatamente venisse ricordato quanto finora si è fatto in questo campo, onde spianare la strada ad ulteriori più estesi studi.

(14) Vedi «*Nëndori*» rivista di Tirana - Anno 1963, N. 6 (giugno), pag. 180.

(15) Il grande albanologo J. G. Hahn, che fu console austriaco a Giannina, nella sua opera «*Albanesische Studien*» (Jena - Wien, 1853-54) afferma che la parte meridionale dell'Eubea e la parte settentrionale dell'isola di Andros erano popolate da «arvaniti».

Vedi anche D. Camarda - *Appendice*, pag. IV e pag. XXXVIII.

II TELAIO a Frascineto

di A. B. Frasnjoti

II.

La presente pubblicazione sul telaio di Frascineto è la continuazione della raccolta già aparsa in questa rivista sul medesimo argomento (1). Nella precedente puntata ho presentato la terminologia relativa all'ossatura del telaio e una breve descrizione di tutti gli arnesi minori necessari alla preparazione dell'orditura e della tessitura. Il lettore, a cui interessa la raccolta, farà bene a tenere in evidenza anche quella pubblicazione se vuole comprendere il significato di tutti i vocaboli attinenti l'artigianato tessile di Frascineto di cui si farà abbondantemente uso in questa seconda puntata.

Il materiale che viene pubblicato l'ho raccolto a Frascineto durante gli ultimi due anni dalla viva voce di alcune tessitrici anziane molto esperte nell'arte (2). La parlata è quella di Frascineto.

Il presente lavoro è stato suddiviso in due parti. Nella prima parte una tessitrice descrive sinteticamente come viene preparato il lavoro fino al momento dell'inizio della tessitura (3). In questa descrizione figurano tutti gli altri arnesi che occorrono per la preparazione dell'orditura. Inoltre la medesima persona ci descrive quali oggetti vengono lavorati al telaio, quale genere di filo viene usato per la lavorazione di determinati oggetti e in quale disegno viene tessuto. Per riprodurre i molti disegni elencati occorre una diversa allicciatura e tessitura. La tessitrice descrive disegno per disegno come bisogna fare la allicciatura e quale dev'essere la posizione delle calcole — legate ai licci — durante la tessitura (4). Alcuni disegni più semplici hanno un solo turno mentre altri ne hanno due. E' interessante notare come la maggior parte delle tessitrici non sanno né leggere né scrivere per cui tutte queste diverse combinazioni nell'allicciatura e tessitura, perché il disegno venga nel disegno prescelto, sono tenute a mente e si tramandano da madre in figlia.

Infine nella seconda parte, vengono pubblicate due favolette che spiegano come S. Anna sia diventata la patrona del telaio e delle tessitrici. Completano la raccolta alcuni versi e detti popolari relativi al telaio.

Gli otto disegni sono dovuti alla bravura del disegnatore Sig. Tonino Groppa-Bilotta alias A. Grobi di Frascineto.

«Marrmi copa t'tjèrr e i vèmi tek anemi (5). Pra marrmi qerthullin e anemin e me doren e dhjatht minarmi rroten e qerthullit e me jatren mbamì t'tjerret ç'vjen ka anemi mos t'ngatërrehet. Pra ç'fernuam s'vënuri mbë kallmër marrmi n'zet purtekaz e i vèmi te drrasazit. Mbjedhmi n'zet fil gjithë bashk, filt i lidhmi si nëngj e pra i kllasmi te drunjezit e orturit (6). Pra ç'helqmi sa alisidhe duemi (7), i nxjermi tek orturi e mbjedhmi t'tjerret me duart si kallez. Marrmi golen e e kllasmi te shuli prapa. Te gola i vèmi gjalmrin mos t'ngatërrehet t'tjerret e i vèmi te cungrana.

Te dhëmbet e cungranes kllasmi penjit e nga dhëmb vèmi dhjet pâr. Pra një mbân t'tjerret ture i lshuar mb'truall prapa argalis, njeter rrotullôn shulin prapa ka vëra me n'kaloqez druri e mjeshtlja mban cungranen e pshtiell t'tjerret te shuli perpara njera kur fernohet. S'mund pshtillen më shum se n'qind brac (8).

Pra ç'i pshtualtim marrmi dy shtilaz druri, i lidhmi me penj te di vëraz e kshtu hapjen golen e t'tjerrit. Marrmi mitaret (9) e mjeshtlja mitosen e njeter ndën filt njeri pas jetrit. Pra ç'i mitosmi kem'i krehrosmi e nga dhëmb krëhri vèmi di fil. Kshtu zëhen filt me di purtekaz hékuri e kem't'i lidhmi nëngj, pra kllasmi llacin e i lidhmi te shuli perpara e ke t'i zësh fill. È hera ç'marrmi masurin e e kllasmi te hékuri zhgjetzes. Grekun e shtergomi me n'gozhd te shkaku. Njera purtekez vëhet te kazelza shulit perpara, ç'telq me n'terkúz jetren purtekez ç'mban filt te nëngji. Krëhrin e vèmi mbrënda tek kazelzat e follostenit e pra lidhmi gjisht'e këmbes t'argalis: një nga mitar. Kur u ie n'pâr gjisht t'mir, vèmi kuelzit: një ka njan'e një ka njeter.

Pra argalesha bën: «ata hë, ata hë», e nëse s'bën vershin e argalis nëng di t'ienj».

Traduzione

Prendiamo matasse di filo e le mettiamo nell'arcolaio. Poi prendiamo l'incannatoio e l'arcolaio e colla mano destra giriamo la ruota dell'incannatoio e coll'altra teniamo i fili che si dipanano dall'arcolaio perchè non si aggrinzino. Dopo che abbiamo finito di riempire i canneloni prendiamo una ventina di sbarrette e le mettiamo nelle tavolette (cantra). Raccogliamo una ventina di fili tutt'insieme, i fili li legghiamo a forma di nodo e poi li tiriamo negli affissi del raccoglitore. Dopo che abbiamo tirato quante «alisidhe» vogliamo leviamo i fili dal raccoglitore e li raccogliamo colle mani a forma di spiga. Prendiamo la gola e la infiechiamo nel subbio posteriore. Nella gola mettiamo un laccio perchè non si aggrinzi il filo e lo sistemiamo nel pettine invergatore.

Nella dentiera del pettine invergatore disponiamo i fili e in ciascun dente mettiamo dieci paia (= venti fili). Poi uno regge i fili tirandoli da terra dietro il telaio, un altro gira il subbio posteriore dal buco con un bastoncino di legno e la maestra regge il pettine invergatore e avvolge i fili nel subbio anteriore fino alla fine. Non si possono avvolgere più di cento «brac».

Dopo che abbiamo avvolto i fili nel subbio prendiamo due barrette di invergatura, le leghiamo col filo in due buchetti e così aprono la gola del filo. Prendiamo i licci e la maestra allaccia e un'altra tende i fili uno dopo l'altro. Dopo averli allacciati li dobbiamo passare nel pettine e in ciascun dente del pettine mettiamo due fili. Così disponiamo i fili in due sbarrette di ferro e li dobbiamo legare a nodo. E' venuto il momento di prendere il rocchetto e d'infilarlo nell'assicina della spola. Stringiamo con un occhio «*grekun te shkaku*». Una sbarretta si mette nella scannellatura del subbio anteriore la quale con una funicella tira l'altra sbarretta che tiene i fili dalla parte del nodo. Il pettine lo mettiamo dentro le scannellature della cassa battente e poi leghiamo le calcole del pedale del telaio: una in ogni liccio. Quando si è tessuto un paio di dita abbondanti, mettiamo (sul tessuto) i cavalletti (i tempiali): uno da una parte e uno dall'altra.

Poi la tessitrice fa: «*ata hë, ata hë*», e se non fa il verso del telaio non sa tessere.

OGGETTI LAVORATI AL TELAIO

Mandjele si do t'i bësh e pra i nxin. Bëhen me lesh dhensh e shur-behen vet ngunisht.

Kapote. Bëhen me lesh dhensh e shurbehen ngunisht e shkanapish.

Llaneta. Bëhen me lesh e mumbak o me lesh e rtortë. Shurbehen ngunisht e vijen më t'rënda o pjehurisht e vijen më lé.

Mund shurbehen edhe mbrola follondinje me lesh ç'bëhet mbi delen edhe bëjen paranxjet gjith short modhesh edhe kmish e kallciniele.

Palaca. Bëhen vet me lesh, me lesh e t'kukul, me lesh e t'tjerret mumbak. Mund shurbehen pjehurisht, ngunisht e me koqzen e kafeut. Ka ana persiper palacat mund vijen te kulluri ç'sgjiodhe e ka ana perposh dalen t'bardha.

Llunxole. Bëhen me mumbak o me mumbak e lind. Shurbehen pjehurisht.

Kushinet. Bëhen e shurbehen si llunxolet.

Sakuna. Bëhet gjith me mumbak o me mumbak e lind. Shurbehen shkanapish e ngunisht.

Kamizolla. Mund bëhen vet me lesh, me lesh e kukul, me lesh e mumbak. Shurbehen pjehurisht edhe ngunisht.

Panet bëhen e shurbehen si kamizollat. Kshtu edhe xhipunet.

Trasta. Bëhen gjith mumbak o me mumbak e lesh. Shurbehen me n'këmb: zë këmba dhjath'te pra ka vete zhgjetza ndrrohet këmba. Kshtu edhe duaqit.

Mbsall triejsje. Bëhen me lind e mumbak. Shurbehen pipçjel, shkanapish, panin, a shkaku, me koqzen e kafeut.

Mbsall faqesh. Bëhen me lind e mumbak. Shurbehen pjehurisht, shkanapish e panin.

Stjavuke. Me lind e mumbak edhe gjith mumbak. Shurbehen shkanapish e shkaku, panin, me sithin e pules, me koqzen e kafeut.

Disegni.

Pipçjel, ngunisht, shkanapish, panin, a shkaku, tripdhivoj, me

sithin e pules, me koqzen e kafeut, pjehurisht, a fashunu, nguatrilet me kanullinen, millerigi i vogel e i math, noket.

OGGETTI LAVORATI AL TELAIO

Traduzione

Mantelli come li vuoi e poi li colori di nero. Si fanno con lana pecorina e vengono lavorati a spiga.

Cappotti. Si fanno con lana pecorina e vengono lavorati a spiga e a squame di pesce.

Maglie. Si fanno con lana e cotone o con lana e col cotone filato a macchina. Vengono lavorate «a spiga» e vengono pesanti oppure «a tela» e sono più leggere.

Possono lavorarsi anche stoffe con lana pecorina e si tessono abiti di ogni tipo ed anche camicie.

Coperte. Si fanno solamente con lana, con lana e seta, con lana e filo di cotone. Possono essere lavorate a tela, a spiga e a chicco di caffè. Dalla parte superiore le coperte possono uscire nel colore che hai scelto e dalla parte inferiore escono di colore bianco.

Lenzuola. Si fanno con cotone oppure con cotone e lino. Vengono lavorate a tela.

Cuscini. Si fanno e vengono lavorati come le lenzuola.

Materassi. Si fanno completamente con cotone oppure con cotone e lino. Vengono lavorati a squame di pesce e a spiga.

Sottana. Possono farsi solamente con lana, con lana e seta, con lana e cotone. Vengono lavorate a tela ed anche a spiga.

I panni si fanno e si lavorano come le sottane. Così anche i corsetti.

Zaini. Si fanno con tutto cotone oppure con cotone e lana. Si lavorano con un piede solo: incomincia il piede destro e dopo dove va la spola si cambia il piede. Così anche le bisacce.

Tovaglia da tavola. Si fanno con lino e cotone. Vengono lavorate a chicco di cece, a squame di pesce, a scacchiera, a chicco di caffè.

Tovaglie per la faccia. Si fanno con lino e cotone. Si lavorano a tela e a squame di pesce.

Tovaglioli. Si fanno con lino e cotone oppure tutto cotone. Si lavorano a squame di pesce, a chicco di caffè e a occhio di pernice.

Disegni.

A chicco di cece, a spiga, a squame di pesce, a scacchiera, a trippa di bue, a chicco di caffè, a righe, a occhio di pernice.

1) Shkanapish.

Mitosen:

- I) *nj'fill te mitari prapa (i katerti)*
e nj'fill perpara (i pari);
Pra zëhet te mitari afer atij prapa (i trejti)
e te mitari afer atij perpara (i dijti).

- II) *Pra zë nj'fill te mitari perpara (i pari),*
nj'fill te mitari prapa (i katerti),

*nj'fill te mitari afer atij perpara (i dijti)
e nj'fill te mitari afer atij prapa (i trejti).*

Ihen kshtu:

Tek e para hér shkelet bashk mitari prapa e ai parpara: 1 e 4 këmb,

tek e dijta hér shkelet mitari afer atij prapa e ai perpara: 3 e 1 këmb,

tek e trejta hér shkelet mitari afer atij prapa e atij perpara: 3 e 2 këmb,

tek e katerta hér shkelet papa mitari afer atij prapa e ai perpara: 3 e 1 këmb.

Traduzione

A squame di pesce.

Si allicciano:

I) un filo nel liccio posteriore (il quarto)
e un filo in quello anteriore (il primo);
poi s'inizia nel liccio vicino a quello posteriore (il terzo)
e nel liccio vicino a quello anteriore (il secondo).

II) Poi inizi con un filo nel liccio anteriore (il primo),
un filo nel liccio posteriore (il quarto),
un filo nel liccio vicino a quello anteriore (il secondo)
e un filo nel liccio vicino a quello posteriore (il terzo).

Si tessono così:

la prima volta si preme col piede il liccio posteriore e quello anteriore: 1 e 4 piede (calcole),

la seconda volta si preme il liccio vicino a quello posteriore e quello anteriore: 3 e 1 piede,

la terza volta si preme il liccio vicino a quello posteriore e a quello anteriore: 3 e 2 piede,

la quarta volta si preme nuovamente il liccio vicino a quello posteriore e quello anteriore: 3 e 1 piede.

2) Ngunisht.

Mitosen pelhúr.

Ihen kshtu:

1 e 4 këmb,

4 e 2 këmb,

2 e 3 këmb,

3 e 1 këmb.

Traduzione

A spiga.

Vengono allicciate come tela.

Si tessono così:

1 e 4 piede (calcole),

4 e 2 piede,

2 e 3 piede,

3 e 1 piede.

3) Pelhura.

Pelhura mitoset kshtu:

*nj'fill te mitari prapa (i katerti),
nj'fill te mitari perpara (i pari),
nj'fill te mitari i dijt,
nj'fill te mitari i trejt.*

Ihet kshtu:

T'paren hér këmba e dhjatht shkelen mitarin prapa e këmba e mançhint shkelen mitarin afer atij prapa.

Pra shkelen di këmbat e tjera t'dia nj'hér. Pra shkelen njeter hér këmbet prapa.

Traduzione

Liscio (a tela).

La tela si allaccia così:

un filo nel liccio posteriore (il quarto),
un filo nel liccio anteriore (il primo),
un filo nel secondo liccio,
un filo nel terzo liccio.

Si tesse così:

La prima volta il piede destro tira il liccio posteriore e il piede sinistro tira il liccio vicino a quello posteriore.

Poi si appoggiano gli altri due piedi tutt'e due in una volta. Poi si appoggiano di nuovo gli altri due piedi.

4) Ngunisht-nguatrilet.

Mitosen:

*nj'fill tek mitari prapa (i katerti),
nj'fill tek ai afer atij prapa (i trejti),
nj'fill tek ai afer atij perpara (i dijti),
nj'fill tek ai perpara (i pari), e pra zë papá njera kur fernon filt.*

Këmbet lidhen fillár:

*këmba e pár vete me t'katertin mitár,
këmba e dijt me t'trejtin mitár,
këmba e trejt me t'dijtin mitár,
këmba e kater me t'parin mitár.*

Shkelet mitari perpara e ai prapa vet kur zé, pra ka vete zhgjetza shkelet këmba.

Traduzione

A spiga - a quadrettini.

Si allacciano:

un filo nel liccio posteriore (il quarto),
un filo in quello vicino a quello posteriore (il terzo),

un filo in quello vicino a quello anteriore (il secondo),
un filo in quello anteriore (il primo), e poi incominci di nuovo
fino a quando finiscono i fili.

Le calcole si legano in fila:

il primo piede va col quarto liccio,
il secondo piede col terzo liccio,
il terzo piede col secondo liccio,
il quarto piede col piede liccio.

Si preme il liccio anteriore e quello posteriore solamente quando
incominci, poi dove va la spola si preme il piede.

5) Noket.

Mitosen pes pâr mban'e mban e shtat pâr n'mest e n'mest.

*Ihen di her me nj'këmb: t'paren her me këmben perpara, t'dijten
her me këmben prapa, t'trejten e t'katerten her pelhur. Pra zë me
këmben e trejt, vet me këmben e dijt, e pra di her pelhur papa.*

Traduzione

A nocchetta.

Si allicciano cinque paia di fili nei licci esterni e sette paia di fili
nei licci interni.

Si tessono due volte con un piede: la prima volta col piede ante-
riore, la seconda volta col piede posteriore, la terza e la quarta volta
« a tela ». Poi incominci col terzo piede, poi solamente col secondo pie-
de, e poi due volte nuovamente « a tela ».

6) Pipçjel.

Mitosen di pâr anemban e di pâr nd'mest e nd'mest.

Shllohen di fil me nj'këmb e di fil pelhúr.

Ihen kshtu:

I turno

II turno

<i>T'paren hér vet me këmben e dhjatht:</i>	1 ;	3 ;
<i>Tek e dijta hér vet me këmben e manxhinint:</i>	4 ;	2 ;
<i>Tek e trejta hér me di këmbet:</i>	1 e 3;	1 e 3;
<i>Tek e katerta hér me di këmbet:</i>	2 e 4;	2 e 4.

Traduzione

A chicco (pippolo) di cece.

I fili vengono allicciati due paia ai lati e due paia nel mezzo.

Vengono tessuti due fili con un pedale e due fili a tela.

Si lavorano così:

I turno

II turno

La prima volta soltanto col piede destro:	1 ;	3 ;
La seconda volta soltanto col piede sinistro:	4 ;	2 ;
La terza volta coi due piedi:	1 e 3;	1 e 3;
La quarta volta coi due piedi	2 e 4;	2 e 4.

7) Millerigi.

Mitoset pipçjël e ihet kshtu:

*Tek e para hér vet i pari mitár,
tek e dihta vet i katerti,
tek e trejta i pari e i trejti mitár,
tek e katerta i dihti e i katerti mitár.*

Traduzione

A mille righe.

Si alliccia come il disegno a chicco di cece e si tesse così:

*La prima volta si preme soltanto il primo liccio,
la seconda soltanto il quarto,
la terza volta il primo e il terzo liccio,
la quarta il secondo ed il quarto liccio.*

8) Me koqzen e kafeut.

Mitosen:

*nj'fill tek i 4 mitár, e
nj'fill tek i 1 njera kur bëhen gjasht pár.
Pra nj'fill tek i 3 mitár e
nj'fill tek i 2 njera kur bëhen gjasht pár.*

Lidhet këmba «pjuhurisht» e është ngriq.

Ihen kshtu:

*Tek e para hér shkelet e 3 e e 4 këmb,
tek e dihta e 1 e e 2 këmb,
tek e trejta shkelet vet mitari prapa (i katerti),
tek e katerta vet mitari perpara (i pari).
Kshtu njera gjasht pár.*

II) *Pra zë vet me t'trejtin mitár,**

*bën vet me t'dijtin,
tek e trejta hér me t'katertin e me t'parin
e tek e katerta me t'dijtin e me t'trejtin mitár. Njera gjasht pár.*

Traduzione

A chicco di caffè.

Si allicciano:

*un filo nel quarto liccio e
un filo nel primo fino a sei paia.
Poi un filo nel terzo liccio e
un filo nel secondo fino a sei paia.*

Il piede (le calcole) si lega come nel disegno «a righe» ed è a forma di croce.

Viene tessuto in questo modo:

*La prima volta si preme il terzo e quarto piede,
la seconda volta il primo e il secondo piede,
la terza volta si preme soltanto il liccio posteriore (il quarto),*

la quarta volta soltanto il liccio anteriore (il primo).
Così fino a sei paia.

- II) Poi incominci soltanto col terzo liccio,
continui soltanto col secondo liccio,
la terza volta fai col quarto e col primo,
e la quarta volta col secondo e col terzo liccio. Fino a sei paia.

9) Pjuhurisht.

Mitosen:

nj'fill tek i 4 mitár,
nj'fill tek i 1 mitár,
nj'fill tek i 3 mitár,
nj'fill tek i 2 mitár.

*Kur ihen lidhet ngriq këmba. Tek e para hér shkelet mitari prapa e ai afer atij prapa: 3 e 4; Këmbët ven kshtu: 1 e 3.
Tek e dijta hér: 2 e 1. Këmbet ven kshtu: 2 e 4.*

Traduzione

A righe.

Si allaccia:

un filo nel quarto liccio,
un filo nel primo liccio,
un filo nel terzo liccio,
un filo nel secondo liccio.

Quando si tesse il piede (= le calcole) si lega a forma di croce. La prima volta si preme il liccio posteriore e quello vicino a quello posteriore: 3 e 4. I piedi (le calcole) si premono così: 1 e 3.

La seconda volta si premono gli altri due licci: 2 e 1. I piedi si premono così: 2 e 4.

10) Panin.

Mitosen si pelhura.

Ihen kshtu:

Tek e para hér shkelet i katerti e i pari mitár.
tek e dijta i katerti e i trejti,
tek e trejta hér i trejti e i dijti,
tek e katerta i dijti e i pari.

Këmba është lidhur ngriq.

Këmba e për është e lidhur tek i katerti mitár,
këmba e dijt tek i dijti mitár,
këmba e treijt tek i treijti mitár,
këmba e kater tek i pari mitár.

Traduzione

Liscio.

Si allacciano come il disegno a tela.
Viene tessuto in questo modo:

La prima volta si preme il quarto e il primo liccio,
la seconda volta si preme il quarto ed il terzo liccio,
la terza volta il terzo ed il secondo liccio,
la quarta volta il secondo ed il primo.

Il piede (le calcole) è legato a croce:

Il primo piede è legato al quarto liccio,
il secondo piede al secondo liccio,
il terzo piede al terzo liccio,
il quarto piede al primo liccio.

11) Me kanullinen.

*Mitosen te mitari prapa e perpara e bën pes pár, pra zë te mitaret
n'mest e n'mest e bën njeter pes pár.*

Ihen pelhur.

*Tek e para hér këmba perpara,
tek e dijta hér këmba prapa,
tek e trejta perpara e n'mest
tek e katerta n'mest e prapa.*

Traduzione

A confetto.

Si allicciano nel liccio posteriore e in quello anteriore e fai cinque paia (di fili), poi incominci nei licci interni e fai altre cinque paia.

Si tessono «a tela».

La prima volta il piede davanti,
la seconda volta il piede posteriore,
la terza volta il piede anteriore e quello di mezzo,
la quarta volta quello di mezzo e quello posteriore.

12) A fashùnu.

*Mitosen 200 pár fil me koqzen e kafeut e 200 pár fil pelhúr. Pra
ihen o a millerigi e vjen a fashùnu, o ihen nguatrilet e vjen me koq-
zen e kafeut.*

Traduzione

A fascio.

Si allicciano 200 paia di fili a chicco di caffè e 200 paia di fili a tela. Poi si tessono o a millerighi e viene a fascio oppure si tessono a quadrettini e vengono a chicco di caffè.

B

FAVOLE E DETTI

*Ish nj'trim e u martua. E shoqja s'bënej faregjë: háj e rrij. I shoqi
vej ture fol vet: «çë m'qavarti mua! vajta e u kuqarta me nj'grua
ç'sja ka ënda t'bënj faregjë».*

I perpiqet djalli: «ç'ké?», i piejti.

— *Kam t'ime shoqe ç'nëng bën faregjë.*

— *Mos u llav se t'dihenj u tij.*

E vete djalli ndi shpi e armarti argalin s'shoqes e burrit. Tek penjit djalli nëng i vù shtilazit e ja la t'ngatrrier pse ajo kish t'shur-benej dit'e nat per t'i sgatrrenej.

Prana i shoqi perpòq papà djallin: «e nji ç'bën, i tha, jat shoqe?».

— *E gjënj ngaçik tek argalia e është shum e ngultartur.*

Nj'dit vate e gjet sand'Ana at grua ç'ish e ienej e pá se i vej argalia ngatrrier.

— *Mos u llav, i tha, se te ndreqenj u.*

Ture i thën kshtu i vù shtilazit e i hapi golen e pra grueja u vù e iejti. Për këtë sand'Ana është Patrun'ja e argalis.

Traduzione

C'era un giovane e si sposò. La moglie non faceva nulla: mangiava e stava. Il marito andava parlando da solo: «che cosa mi doveva capitare! sono andato ad unirmi proprio con una donna che non ha voglia di lavorare!».

S'incontrò col diavolo: «cos'hai?» gli chiese.

— *Tengo mia moglie che non fa proprio nulla.*

— *Non ti preoccupare perchè ti aiuterò io.*

E andò il diavolo in casa e impiantò il telaio alla moglie di quell'uomo. Nei fili il diavolo non mise le barrette d'invergatura e glieli lasciò aggrovigliati, perchè quella doveva lavorare giorno e notte per sgrovigliarli.

In seguito il marito incontrò di nuovo il diavolo: «e allora, che cosa fa tua moglie?» gli chiese.

— *La trovo sempre al telaio ed è molto disturbata.*

Un giorno andò a trovare sant'Anna quella donna che stava tessendo e vide che il telaio non funzionava bene.

— *Non ti preoccupare, le disse, perchè te lo accomodo io.*

Così dicendo sistemò le barrette d'invergatura e aprì la gola (= bocca d'ordito) e poi la donna si mise a tessere. Per questo sant'Anna è la Patrona del telaio.

T'paren hér argalin e armarti djalli e s'mund e quallarnej se ju ngatrrien filt. Pra vate sand'Ana i vù shtilazit mbi mitaret e i hapi golen e i quallarti e dialli kshtu rrangarti e iku e sand'Ana i iejti e u bë «Patrun'ja e argalis».

Traduzione

La prima volta il telaio lo impiantò il diavolo e non poteva proseguire perchè gli si erano aggrovigliati i fili. Dopo venne sant'Anna e mise al telaio le barrette d'invergatura al di sopra dei licci e gli aprì la gola e lo aggiustò e così il diavolo fuggì e andò via e sant'Anna si mise a tessere e diventò «la patrona del telaio».

1) *Kta mitár ven e ngatrrihen drej gërshër djalli.*

Questi licci vanno ad aggrovigliarsi come forbici del diavolo.

2) *Argalia ë paç njera trí brac.*

Il telaio va matto fino ad un metro e mezzo.

3) *Argalia litiçija, argalia pleqërija.*

Il telaio fatica, il telaio vecchiaia.

4) *M'vete kryet dreq anem.*

Mi gira la testa come arcolaio.

5) *Ësht'e bëna e ësht'e thëna, se lesht ç'tjerme prana shtjellmia te tiligadhi.*

Si fa e si dice che la lana che noi filiamo, poi raccogliamo «te tiligadhi» (= misura di lunghezza della tessitrice lunga un metro e dieci centimetri).

Lala vate ndë markat.

— *Mos e pat ç'lala m'bjejt?*

— *Lala t'bjejt nj'argali
çë t'siell litiçi.*

Lala vate ndë markat.

— *Mos e pat ç'lala m'bjejt?*

— *Lala t'bjejt nj'organet
çë t'ven këmbet vet vet.*

Traduzione

Lo zio si recò al mercato. / — Avete forse visto che cosa lo zio comprò? / — Lo zio ti comprò un telaio / che ti porterà fatica. / Lo zio si recò al mercato / Avete forse visto che cosa lo zio mi comprò? / Lo zio ti comprò un organetto / che ti farà saltare i piedi da soli.

*Argalia rri per muri
vashza ien pan'jel gajdhuri.*

Traduzione

Il telaio si appoggia al muro
la ragazza tesse tela per il somaro.

*Doja të karrjarja gúr
se argalia m'shllon smúr.
Doja të karrjarja hekur
se argalia m'shllon t'vdekur.*

Traduzione

Vorrei trasportare pietre / perchè il telaio mi fa cadere ammaccata. / Vorrei trasportare ferri / perchè il telaio mi fa cadere morta.

*Moj e bardha si fasule
nd'argali m'qindisen lule.
Triki-trak nd'at'argali
bën se ien e nëng e dí
bën si maçja kur zë mí.*

Traduzione

Tu, mia bianca, come fagiolo / nel telaio mi planti fiori. / Triki-trak in quel telaio / fai finta di tessere e non sai / fai come la gatta quando acchiappa topi.

*Amiçixjen ç'kishem márr
gjith nj'herje m'u llundanár,
ma nëse u m'vëfsha mbenj
bi t'girarnjesh si nj'anëm;
nëse fjalen ti m'e mbán
na rrikurdaremi papán.*

Traduzione

L'amicizia che avevamo presa / tutta d'un tratto mi si è allontanata, / ma se io metterò impegno / ti farò girare come un arcolajo; / se la parola tu mela mantieni / noi ci ricorderemo di nuovo.

*Shkomi na kët nxilikàt
sa t'arrivonjë prìrem prap.
— Mos t'i bësh më kto fisarí
t'hinjesh mbrënda kur je rri
sikur ke t'ienjesh nd'argali.
— Sa jam e pnxonj u kët argali
sa mund'e m'zër ndënj litiçi
ma t'shrohen u s'dua jatrí.*

Traduzione

Passiamo noi questo selciato / appena arriverò e mi volgerò indietro. / — Non so fare più queste schiocchezze / di entrare dentro quando stai oziosa / come se dovessi entrare nel telaio. / — Sto pensando tanto a questo telaio / che mi potrà venire qualche malattia / però perchè guarisca io non voglio medicine.

*Kur te dardha m'arrivova
vinej nj'adur sa s'mund'e rrstoja.
U me trú mor'e pnxova
e di s'ime ré doj t'ja dergoja.
Shihni te shporta ç'ka bár
juve pelhura ju vjen e bardh.*

Traduzione

Quando al pero io arrivai / veniva un odore che non potevo sopportare. / Io colla mente mi misi a pensare / e due alla mia nuora volevo mandare. / Guardate nel cesto che contiene l'erba / e il tessuto vi verrà bianco.

NOMENCLATURA VARIA (11)

Namadhurja: la gramolatrice per separare i semi dal cotone e maccare la canapa o il lino.

Derstila o varkerja: la gualchiera.

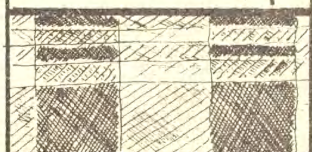
1) SHKANAPISH

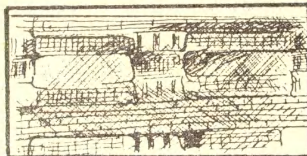
2) NGUNISHT
ME NJ'KËMB

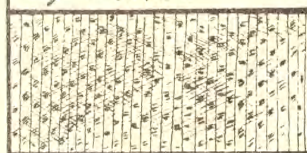
PELHUR-NGUATRILE T 3

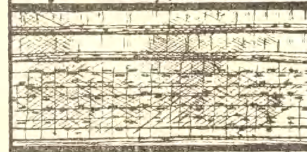
NGUNISHT-NGUATRILE T 4

5) NOKET

6) PIPÇJEL

MILLERIGI -I-VOGEL 7

ME-KOQZEN-E-KAFEUT 8

95.0.5

Lesht: la lana.
Lin: il lino.
Pambuku o mumbaku: il cotone.
Fllaga: l'alfa o lo sparto.
Sparta: la ginestra.
Shtupa: la canapa.
Rtort: il cotone filato a macchina.
Kukul: la seta.
T'stivaksurit o *t'manganisurit*: la battitura.
T'karduarit: la cardatura.
T'krehrosurit: la pettinatura.
T'mitosurit: l'allicciatura.
Ienija: la tessitura.
T'tjerret: il filato.
Maluni: il battuffolo di lana.
Skamëngja: il battuffolo di cotone.
Kariqja pambukut: l'involucro del cotone.
Trëmba: la pezza di stoffa che si confeziona al telaio. E' lunga fino a 50 metri.
Trëmb pelhurje: una pezza di cotone o di tela.
Trëmb follondin'je: una pezza di lana.
Monofille: tessuto con un filo solo.
Follondinat (palacat perposh) qellen në derstilat: i tessuti di lana (le coperte di lana) si portano nelle gualchiere.
Palacat persiper puzmaren: i coprilette vengono innamidati.

N O T E

(1) Cfr. A. B. FRASNJOTI, *Il telaio a Frascineto, Shêjzat*, an. VI, marzo-aprile 1962, pp. 82-91.

(2) Frascino Caterina, analfabeta, di anni 77. Ferrari Anna, analfabeta, di anni 69. Policastro Teresa, seconda elementare, di anni 49. Queste tre tessitrici sono di Frascineto e attualmente ancora tessono al telaio.

(3) L'orditura comprende: l'imbiancatura, la passatura nel pettine invertitore, la passatura nel pettine riduttore e la formazione del subbio d'ordito. La tessitura comprende invece: la passatura nei licci, la passatura nel pettine, l'annodatura, i disegni per il comando dei licci e la tessitura.

(4) I principali movimenti del telaio sono: la formazione della bocca di ordito (= gola), il lancio della spola, l'avvicinamento e la battura della trama, l'avvolgimento del tessuto e i movimenti di regolazione.

(5) *Nj'copë 200 grame. Copa vëhet tek anemi per t'vëhet mb'kallmer (nj'cop nga kallmer). E mbjidhen 25 kallmre. Me kta dalen 50 m. petk. Nj'zet copa jan 5 rrotulla t'tjerr e nga rrotull ësht 900 grame.*

Traduzione

Una matassa pesa 200 grammi. La matassa si mette nell'arcolajo per riempire i cannelloni (una matassa in ogni cannellone). E si avvolgono si riempiono

25 cannelloni. Con questi escono m. 50 di tessuto. Venti matasse sono 5 gomitoli di filo e in ciascun gomitolato sono 900 grammi.

(6) *Tek orturi, kur helq shurbiset ç'bën nd'argali, hllon copt me tiligadhin e pra zë e i helq nd'kriet e kshtu zë e bëhet gola: një persiper e një perposh. Pra nga alisidhe (d.m.th. 50 par fil) ke t'lindhnjesh golen.*

Traduzione

Nel raccogliatore della trama d'ordito, quando tiri le cose che devono essere tessute al telaio, sfilo le matasse colla misura di lunghezza della tessitrice (tiligadhi = 1 m. e 10 cm.) e poi incominci e li tiri dalla parte superiore (del raccogliatore) e così incomincia a farsi la gola (= bocca d'ordito): una sopra e una sotto. Poi per ogni 100 fili devi legare la gola.

(7) *Nj'alisidhe bëhet me 50 par fil: 25 par persiper e 25 par perposh. Alisidhja t'thot sa i gjër vjen petku e sa krera kish krëhri. Nj'krër krëhri është nga 25 dhëmb.*

Traduzione

Una « alisidhe » è fatta con 50 paia di filo (= 100 fili): 25 paia sopra e 25 paia sotto, e ti dice quanto largo viene il tessuto e quanti nastrini aveva il pettine. Un nastrino di pettine viene posto ogni 25 denti.

(8) *Me bracen mitet petku. Nj'brac është e gjat 50 cm.*

Traduzione

« Brac » è una misura di lunghezza che serve per misurare i tessuti. E' lunga 50 cm.

(9) *Mitaret jan bën me rtort. Mirren kater fil e dridhen me njëçik ujë e pra ka t'e mbjethsh tumet si njëspollët. Tek argalia mitaret jan kater. Nj'mitár nga 25 fil ka njëmisurez e tek njëmitár jan 17 misuraz.*

Traduzione

I licci vengono fatti col cotone filato a macchina. Si prendono quattro fili e s'intrecciano con un po' d'acqua e poi li devi raccogliere umidi a forma di spoletta. Nel telaio i licci sono quattro. Un liccio ad ogni 25 fili ha un nastrino (misura) e in un liccio sono 17 nastrini.

(10) *Gjith shurbiset t'leshta ç'bëhen te argalia thuhën « follondina ». Krehrosen me di fil e ihen ngunisht. Argalesha thrret t'tjerret dica « mal », pse është t'dredhur me tre o kater fil, e « ind » atà ç'është me njëfill. Indi vëhet masur e shillohet me zhgjetzen.*

Traduzione

Tutti gli oggetti di lana che vengono lavorati al telaio si dicono « follondina ». Vengono passati nel pettine a due fili e si tessono a spiga. Le tessitriche indica il filato parte « mal » perchè è intrecciato con tre o quattro fili, e « ind » il filato ch'è più fino ed è a un filo. « Indi » (= il filato più fino) si avvolge nei rocchetti e viene tirato colla spola.

(11) La presente nomenclatura, che integra la precedente, l'ho desunta in questi ultimi giorni dal « Dizionario della lingua degli Albanesi d'Italia » (*Fjalor'i gjuhës arbëreshe*) — già alle stampe — compilato dal Sac. Papàs Emanuele Giordano di Frascineto.

M B I S H A É N A T

nga Prënk Ndrevashaj

I. - BLUTI I HELMUEM.

Të dy brigjet e Matit ngushtohen vënde-vënde, sá të kalojsh Kó-kërrllokun. Lumi, i hupun thëllë në tokë të zgorueme, nuk duket kurrkund, por máje të qepuna më njá, me ka 'i rogë të kuqrrëmtë e të lmuet që kputë per mjedis karmat deri atjë kú pamja e synit ndeshet në qiellë të káltert. Kúr t'afroresh, dallon atëherë májet e príruna kah njana tjetra, si të dojshin me u përpjekë përmaje lumit. Të merren mëndt po t'avitesh me kqyrë atjë poshtë ujin dredha-dredha që rrëshët buzë shkambijevet, si një rrëshajë vezlluese e zezë. Mjafton vetëm një rig shí me rá në bokat e Lusës, afër Shulbatrës, e gjithshka trubullohet. Atëherë turri e ushtimët shurdhuese të ktí lumi, tue u versulë me hov nëpër gjocáj të zgrapcuem, t'apin përshtypje të trishtueshme e të frigëshme. Të duket vetja sa grima i vogel, má në zgrip se me u gjetë fillikát në një aní mjedis stuhís e gjámve të detit. Ky ujë që, duku e zhduku, then qafën për disá herë tue kaptue shkallave të lmueta nëpër gryka malesh së kápuna vargue njana me tjetrën, ndëhet herë-herë e bjen në má të madhen qetësi: me të marrë málli, në ditt e kthiellta të verës, me u shtrí mbi bunarët e tí të káltert e të palevizëshëm.

Aty ktu kta bunarë duken të gjélbért. Kurrkujë s'i shkon mëndja me pëvetë nëse jeton kush i gjallë bregut të tyne. Por edhe sot atjë poshtë mëshafen, në fshatin má të bukur, tokë të punueme me plugj, vneshta e kopshtije të thuruna, shpija, mullij, pëmë të buta, ograja, bagëti, mrize. Si çdo fshat tjetër, edhe ky e pret muzgun e agimin me zhurmë e kangë gjelash, të léhuna qëjsh, zâne njerzish. Babat e tyne dikúr strukeshin nën sundim të dókeve të rrehta, në qetësin e një vetmije plumbçore, por aq të përzemert sá áisht ándrra e ámbel te shpirtent e travajuem.

Nátën e fundit të shtatorit kjo jetë muer krizëm, si lisi i dredhun nga fértyma. I kishte xánë befás náta banorët e Maveshit. Atë ditë gjith ditën e lume kishin punue pa e mbatë diellin me pash. Kora e bardhë ciritte gjithkând. Mullijt, mbas sá kohe, ishin vú në levizje përsrí. Të gjitha punët kishin fillue përngút edhe përngút do të mbarojshin. Ndër fshate t'ona gjindja smuhen dy herë në vjetë. Nuk áisht smundje trupore, por një gucamë kujdesesh që përplaset në tambtha të mundqarvet tue lanë pa gjúm secillin shpijanik. Atjë kú gjindja janë má dorëhollë e má, e ka sejcilli të kjartë se mos me i ndëjë gati motit, hupë shumë kollaj mundimi i tyne. Çohen natën e kqyrin qiellën. Para se me i bá dorë çdo sëndit duhet me vrejte hánën.

Mbasi edhe festat afroheshin, duhej mendue për miq, mos me u koritë. Atë ditë prá, Maveshësit nuk kishin pasë kohë me kqyrë diellin. Atje nata bjen e dëndun edhe kúr qiella ásht e kulluet. Stomijeve t'arave, bregorevet e prróckavet kishin fillue me kupë gurët e kuqun nën peshën e kërbufvet të zez që qitshin tymb cerme nga gupat. Afër kullavet ndiheshin mahí gjithfarësh e gjindja pështetë për kapa të lamës u matshin njani me tjetrin kush i a kalon shoqit, tue qirue misër me kúj në dritë të dobtë të hânës që s'e shifshin kurrkund. Flitej mbandej, tue kalue prej shpotíve të gëzueshme n'ankime që të bjen të përqethun shtatit me i ndije. Flitej se i biri i filanit ásht rrëzue pardje shkambit, e mezi prindja e vet i a kanë gjetë gjymtyrët qétave... se dy gjuetarë ishin rruue sho' me-shoq për një vjéttull dhe njani prej tyne kishte rá në gjak tue shitue me hutë në vënd shoqin e tí e të gjith përnjiherë e nëmshin atë edhe gjahun. Mandej tretëshin në tregime të plakut gjuetar që u gjet i shituem te Kroni i Sano Qorrit; për të dy vllazënt gjuetarë që ankon kanga popullore; për atë që rrëjtí zána e Bishkashit me dy shmriakë tjerë e s'i pau kush tjetër me sy, por një kórb i kobshëm kishte zbritë ndershë dy majesh tri herë rresht tue prú ka'i sy të tyne te Guri i Rrxuet. Dikush kishte shkue për shtek dikund larg, shumë larg, në Krue. Të gjith kuvëndshin për të. Pritshin ardhjen e tí, me i prú katundit krypë e lajme.

Në Maveshin t'onë të qetë nuk mungonte ka'i gucatje e vogël, ka'i kërcnim a lávd i hjekun; dikujë i duhej me marrë gurin për dâm, dikush xêhej per rend të mullinit, për shtymje kufijsh... Por të gjitha i ndreqte vendi vetë, pa u kapë te vllavrasja, si ka ndodhë shpesh në fshate për rreth. Ajo që kishte fillue me egercue të vjetrit má fort se kurrgjá, ishte kjo:

Nji djalë i rí, shumë i pashëm e i zhdërvjelltë, kishte blé një kë-mishë lindi të shkrueme në makinë te gryka e në të dy dorcat. Nji tjetër i a kishte prú edhe motrës së vet má të vogël. Kjo gjá kishte rá në sy të gjithvet. Dihej mirë cytja e Kanús kundra bukuris së krenueme. Për má tepër djaloqí kishte rruue edhe perrçën për t'i lëshue vënd kaçotës, e shkote pa kësulë në krye. Zakoni i vendit e ndiqte egersisht shpí në shpí. Shi për kët arsye ishin mbledhë atë natë pleqt e vëndit te Bardhok Gjini. Vendimi i tyne ishte për gjobë. Plaku i vjeter gati qindvjeçar, që e ka ndije prej t'et tregimin, nuk flet má për djaloqin. Por i Mavéshasi shton shkurt: të kish vù veshin e me prigjue ziemjen e kuvëndit t'eger e njiheri të peshuem me rënd nga sejcilli, kish thánë se djaloqin s'del gjá që e pështon; kish mendue se faji i tí do të jetë ndo'i trathëti e madhe, ndo'i dhùnë e pashpagueshme që i â bâ vëndit. Edhe Zogu paska pasë nisë kuvënd tue thánë se — po të ndigjojnë fiset tjera... — kúr një zâ i trashë e i máturn nga oborri i a paska pré fjalën përgjysë. Záni kishte thirrë përsrí e Bardhok Gjini ishte ngrijtë në kámbë vrik tue i përgjegjë «Hajde! Mirë-se të bjen Zoti e kjo natë!»

Dy miq të largët. Njani në brekë zhgûni të pucitun në fund e të shkruem me spik të zí, herkën dy polash hijeshisht pré e qendisë, she-shen má bardhë se bora në krye; tjetri në jelek e n'anterí, tírqit duma-shit të zez, kësulën e mbreftë e të bardhë devje; mbathë të dy mirë e armatosë deri në fyt. Dhanë dorën e armët e ndëjën. U gëzue gjithkush

kje në shpí, por gëzimi para miqvet çfaqet shumë ngadalë. Do t'ishte gëzue edhe fshati mbarë, po të kishin ndigjue menjsherë se dy miq, t'ardhun prej kushedi se kah, gjinden në Mavësh. Ndërruen kutijat e duhânit, u pëvetën, u muerën vesht. Ndré Kelmëndi para një jave kishte lënë vendin e vet. Ishte përshkue vjedhtas nëpër Dukagjin, Mirditë dhe kishte hi në Mat e xanë vënd te miku i tí i vjetër, Met Kola i Gurrës Madhe. Ky i kishte prí te miku i vet në Mavësh, Bardhok Gjini.

Kishte kalue bukur do natë e miqt e largët së bashku me pleqt e vëndit ishin rreshtue në sofër. I kënka drejtue Bardhoku mikut të rí: «T'u turrsha me 'i çutërr bunarit! Njaqeta!» dhe mandej i paska pasë shtri një kupac plotepërmaje blut rrushit.

Bardhokun e njëfishin për mâ fisnikun n'at vënd. Zâni i tí kishte shkue larg kah Mati, Selita e njëfej në mbarë Mirditën. Kishte zakon me pritë mikun në fillim me mahí der sá me e vù në dyshim se nuk áisht i dishruem. Ket gjá e çfaqte me shtruemjen e pijes — blut — ase me kutí të duhânit — vjeshtuk e grí trashë —; por mik t'panderuem aq, sa me e marrë málli të tanë jetën për shpí të tí, nuk ka lëshue kurr.

«Të pritsha e të paça me 'i çikë! Taetjeta!» i kishte përgjegjë miku pa vonesë. Mandej, mbasi e kishte hurbë pak, e kishte mëshí, pa kurrnji urim tjetër, pa lánë pikë mbrëndë. Dhe kishte shtue: «Mos e mbush! Nuk pin Ndré Kelmëndi mâ se të jetë jeta». Tue u sjellë prej shoqit të vet, i kishte thanë të vogël në vesh «Në fund të tasit kam pá 'i hagrep dhe e kam kaperdí... ishte kënë gjallë».

«Po pse e kaperdíne, qýsh kaperdíhet grepi tue dijtë?».

Ndrethi kishte thithë bulshí e buzë përnji heri në shëj idhnimi, dhe i a kishte bâ më dorë që të mos e bâjë të madhe. Të kishin kënë të dy miqt vetëm për vetëm, do t'e kishin vù në pleqni kështú:

— Ruejtja e ftyrës së zot't shpís peshon randë.

— Ruejtja e mikut peshon shumë mâ randë.

Në të tilla rrethâna, heshtja ishte shtegu mâ i ndershëm. Heshtje dote me thanë vdekje. Vdekja pa koritë kând dhe pa u koritë vetë ishte mâ e mira gjá për Ndrethin. «Kam shumë dishír me u gjetë në luftë, brí vllazenve të mí në Kelmënd» i kishte thanë nën zâ Metës. Në kaq shpijaku i mjerë, me padije, pa i a ndije zëmra kobin që i rrite cângel mbi krye, kishte ndrrue, si mbas zakonit të vet, krejtësisht qendrim. Ishte çue vetë në kambë me buzë në gaz. Me tas të mikut Kelmendas ndorë kishte shkue te shekat e rakís. Ndoshta endë sot në Mavësh rakín e qesin në sheka djathit, në vënd të vózgavet ase kúngujve të pjesit si Skúrajt. Bardhoku kishte mbushë kupëzën dhe i biri shtyte shekën ngadalë për t'u a afrue miqvet. Tafti i rrushit përhapej në të tanë shpín. Miqt êndshin një bisedë t'âmbël e krejt ndëshëm. Meta, që për do kohë kishte rmue me mënd fjalët e mikut të tí, mâ në fund i kishte marrë për shpotí.

Nji cokatje në derë u a kishte këputë fjalët të gjithvet. «Kush á ki që s'bëzâ, or tí?» dhe Bardhoku ishte gjetë në prak të derës përbáll një nieri të panjoftun, i cilli kishte mbas vetit gjashtë tjerë. Dhâ një shikjim rreth e përçark, kapi për strehe kapelën dhe e drejtoi, vûni përpara shokët dhe duel pa çilë gojë. E panë të gjith. Ishte e para herë që banorët e Maveshit po shifshin në vënd të tyne njerz në petka të blera, me kapelë, me kambë të pucítuna në lidhëca deri te gjúni.

A thue i kishte rá n'erë të kelmënsit nënoficjeri? Patjetër dikush do t'ë ketë drejtue në kët anë tue i kallxue shtegun. Mbas një kuvendimi të shkurtë filluen me radhë pleqt e vendit dhe i zoti i shpís e u betuen se do të digjen e të piqën e të dalin fare e s'do të lëshoshin mikun. « Qýsh i kishin lidhë kambët ashtú, he lidhjaú Zot » u ndigjote skutave të shpís, sigurisht nga granimi.

Vëndimi i búrrave të dheut kje i shpejtë por i pandalueshëm: me xânë të vetmin shteg te rrânza e shkambit. Njerzit e gjëlbert s'munden nâtën me e bâ atë rrugë. Nêpër t'aguem kanë me fillue përpjekjet. Dihej háptas se vija e vadës që këputë tash má se 'i qind vjet shkambijet, i kishte vjellë ata gjind të huejë, njanin mbas tjetrit, tue hecë galúc, për të prú me veti ndo'i kob në kët gropë të lirë. Met Kola i Gurrës Madhe, që e mendote ndryshej punën, tha se ata njerz nuk kishin të huej tjetër gjá përveç pëtkavet. Má së largti ishin prej Urë së Zezë ase prej Píkëset. Sidokjoftë për Mavëshas ata kjenë të huej.

Kujdesi që tash Meta kishte për mik e ndaloi mos me i shkue bisedës má gjatë mbi ata njerz. Bardhoku,, pa i a bâ të gjatë, kishte nisë katër djelmë e vet si katër zána t'idhta për pritë.

Nuk ishte nevoja për kushtrim, mbasi ndeshja do t'ishte në vet-vete kumt për fshatin e strukun në gjûm në kulla gurit rrânzë shkambijeve të gjalla, të cillat mujshe me i njuhë me gisht, sa ninëza janë, të kthieme me krye poshtë n'ujët e kthielltë të Matit.

Gjelat kishin fillue kangën e mjesnatës. Bardhoku i ngjeshun n'armë, të cillat e kishte bâ ves mos me i hjekë kurr, as në shpí të vet, përveç hutës, u suell miqvet tasat e rakís.

Kurrkush në Mavësh nuk pite aso kohe me putira, ase gota e faqore. Ndrethi nuk kishte çilë gojë má.

Ngjarjet e paprituna t'asajë nate kishin hutue pak gjindën, por jo bardhokun. Ky kishte vrejtë vjedhtas shumë herë mikun e palevizëshëm. Kishte mendue qendrimin e bukur të búrravet malcorë në tryesa të hueja. Nuk i kishte shkrepë asnji fjalë, tue mendue se ndoshta miku ishte i lodhun, mbas një rruge aq të gjatë që kishte bâ. Nji gjá vetëm nuk kishte mujtë Bardhoku me kuptue: pse s'kishte marrë pjesë në kuvënd miku? Në të tilla rasa zakonisht pjesëmarrja do të kishte kënë: — Mos u mundoni, burra! Asht punë e letë puna e ême. Nji herë lën e 'i herë des nieri. S'duhet shtí katundi në telashe për një nieri. Më mjafton një ndore e vetme, që të më kallxojë shtegun... —

Por Bardhoku ishte shumë i urtë. Sa herë ishte gjetë me burra të dheut dhe kishte vrejtë se si çuditet i ligu shka bân i forti e se nuk duhej ngutë kurr me gjikue.

Ndrethi nuk çilte gojë as nuk kishte bâ kaheër má të voglën levizje. Me sy shtáng nga dera, ishte kënë pështetë për një stupcë dhe kishte vú dorën e djathtë má zí se pëndla e korbit mbi gjû të Mat-njanit. « A pate ndo'i fjalë me më thánë? ». Meta kishte prekë dorën e tí të ftoftë, akull. Ishte përkulë vrik mbi ftyrë të tí dhe e kishte vrejtë. Ai mbante sýt e shtanguem nga dera pa rrahë qerpik. Zjarmi në votër ishte pakë, kaprrúnat shue, vetëm një trúng búngut si turí derri ndriçote pakëz vëndin. Atëherë Met Kola ishte kënë çue në kâmbë si vëtima: « O trëmat e Maveshit! ». Të gjithë përnjiherë i a kishin ngulë sýt. Disá, pa u kujtue, ishin ngrijtë në kâmbë. Meta kishte flakrue

krahin përpjetë me tërbim: «Leva e u rrita, e qaf më qëlloi sonte mue, s'pash se i qëlloi kujë në nandë male! Ndrë Kelmëndin e pata kù shpaeja, or tí! E mora me vete... e preva si pritët burri! Tëhë — Besa e Met Kolës! — ka me thënë Matja. Qe, tuk e kini të vdekun!». Shtrëmbnoi sheshen, muer frymbë ngutëshem dy a trí herë, i u drejtue Bardhokut në ftyrë me dy gaca të ndezuna në sy: «Sh'tëhë! Mue të gjallë, e mëkun të vdekun, kini për të na vorrue në vórbujt e lumit të Matës, or Bardhok! Áshut mà mirë për jú qëhù, se me u rá naeser Gjurma e Madhe ke dera!». Luajt e Maveshit rrethekuen të vdekunin. Të gjith përnjiherë ulën kryet. Mà i pari kishte shkue Bardhoku te kryet e të vdekunit, ishte përpjekë me e drejtue, i kishte vrejhtë ftyrën e nxíme, ishte mundue me i mbyllë sýt... mandej kishte ndëjë në një stupcë afër tí me ftyrë kah Meta.

«Të vi në rrugjë, or mëk, të vi në rrugjë dhe të shtroj pëngun. Nuk kini për të shkue hupsa tí as mëku. Hupës le të shkoje Bardhoku me djelm! Besoj se burrat e Maveshit nuk ma prëshin». Nieri i gjallë nuk flitëte mà. Do vigma vijshin tue u shumue si nëpër dhé, të ngujue me në fyt, nga granimi që kishin lëshue kullën e ishin ngujue në mgjë. Nderkohë kishte nisë teksá agu me prekë sëndet, me i bá të dallueshme. Zjarmi në votër ishte shkimbë. Pleqt e Maveshit shkundëshin shqopat e i mbushëshin tymek ngutshëm tue ndjekë mendimet që përpláseshin për krena të tyne. Llesh Për Hila i kishte lëshue stolin e vet Metës, dhe i a báte me krye «Ungju!», nësá Frrok Bardhi, mà i riu ndër pleq, i drejtohej me 'i shikjim të rrehtë Bardhokut: «Ke lafitë, or Bardhok!». Pleqt tjerë i u germoshin Frrokut që të pushojë.

Lumi i Matës kishte fillue ushtimët. Ushtimët e lumit përzíheshin me krizma të hutave që qitshin prush për gryke te goja e vadës në shkâmb. Met Kola u ngrijt shpejt në kâmbë, gjet hutën e vet, e vrejti nëse áshut në rregull, i a dhâ Bardhok Gjinit. Ky e vrejti. «Priju, or Bardhok, trëmavet ke zjarmi! Rrij vetë me mëk». Bardhokut i vezulluen dy kokrra lot në sy. E para herë në jetë të vet. «S'e bán Féja as nuk e thotë Kanúja, or Metë, me vrá Bardhoku veten» dhe huta kaloi në dorë të Llesh Për Hilës. U dyndën të gjith mbas tí. Bardhoku e Meta ndëjën brí të Kelmëndsit të vdekun.

Agimi i dritës nga âna e Bishkashit shkote tue lá skutat e terrta të katundit e të dukej se mà së forti kishte xânë vënd në rrgallë me sýt e vet tânë dritë. Ishte një pamje e tmerrshme. Edhe drita e diellit, gjil e mbyll, kërcnohej, si të dote me u thënë tërhúzëshëm gjindës së gjëlbert te rrgalla: — U kam thanë, mos i shtíni duerët nëpër plasa të ktyne shkambijevet, se u qokasin tóksat! — Ata shtriheshin, si në gjúm, me krye teposhtë asajë brije: të shtatët. Nga rrathëtorët zdrypshin kater ujq, tue kthye mbarë të vdékunit. A do të kenë ndije farë dhímbe për njerz të gjëlbert? Këtë e tregonte fëtyra e pleqvet te fundi i zallit, jo e atyne. Por i drejtojshin me krye përpjetë, në kokërr të shpinës, u bájshin armët e i a u turroshin të kryet, u mbyllshin sýt e u vëshin duerët mbi gjóksa me nderim, si me pasë dhímbe për ta.

Mavéshasit burrë për shpí ishin mbledhë n'oborr të Bardhok Gjinit. Paskan ardhë pleqt me katër djelmt e Bardhokut. Edhe vigu ishte n'oborr. Burrat në njanën anë të tí, gratë në tjetren. Paska pasë thënë Bardhok Gjini: «Fòl, or Met Kola!». Burrnimi kishte heshtë, gratë

kishin ndalue vajin. «Na ke dhënë, or Bardhok, lîng e helm grepi me pí! Pse mos me më çue fjalë se jemi pa besë ndër veti! Ishim vrá e shkumbue, po kurrnjani nesh s'ishte quejtë mikprës. Qýsh mbrâmë, or Bardhok, grepi ha më zëmër të mikut t'ëm! ». Páskan dalë mjekët e vëndit m'ánesh me pleq e me vig, dhe njimënd kênka vertetue se hagrepi në blut të rrushit, në kupac të parë që ka dhënë me dorë të vet Bardhok Gjini, paska mbyttë Ndré Kelmëndin.

Llesh Për Ndoi e Llesh Për Hila ishin largue menjisherë nga oborri tue gerdhishtë tambëlthat e krës. Kuvëndi kishte marrë të zijem. Pleqt ishin egërcue e qitshin xhixha për sysh. Grát zhngreheshin në vajë e një trishtim kishte përshekue krejt Maveshin. Nji plak 'i qind vjeç shkote nëpër grumbuj të shqetsuem tue bertitë në kupë të qiellës «Ma Bini përpara Bardhok Gjinin... ma bini Bardhok Gjinin! ».

Kurse Bardhoku i mjerë turrej mbrapa plakut tue përgjegjë me sa zá kishte «Jam ktu, or Për Gega, qe kú jam! Or Për Gega! Qe brë kú më ké!».

Por plaku nuk shifte as nuk ndigjonte mirë, dersá e ndaluen për krahi e i duel përpara Bardhoku. Plaku briti të madhë si pushka. Pushuen fjalët e zhurma. E kishte kqyrë me sy të përgjakun nierin që i kishte dhënë mikut me pí vdekjen.

«Or Bardhok! » i kishte thirrë. «Banu burrë i fortë e zhdërvilló punët t'ua vetë! Mos na shtjè né me të lá faqet, po laj vetë! ».

Bardhoku kishte çue përpjetë kryet, kishte kqyrë shpín e vet, me-gjet e veta, tokët, kapat në lámë, ogra jat e veta të rrpíjta, vneshtën, tubën lëshue mallím për mëngjez, kotecat e rí, gavixhat e bardhë... dhe të gjithave përnjiherë u a kishte bá me trinë të dorës tue piskatë të madhe e me përbuzje:

«Shmángnu meje! ». Mandej ishte sjellë prej plakut: «I gëzofsh, or Prëngë! U kjo fshín, or' Mavëshas! ». Ishte ulë maje gurit, para Met Kolës. E kishte kqyrë mikun e vjetër të Gurrës së Madhe me buzë-qeshje. Por shpíja e tí plot gjámë e vajë! Grá e cuca ndërrue petkash yrik bánë gati léveret e bukës e zbritne n'oborr. Ujqít e Maveshit i kishte mblue trishtimi. Vaji i ngu juem u a merrte shpirtin.

Kah mjesdita ngjítej karvani i zí rrëgallës përpjetë me u kapë te shkámbi. Shtegtím i kollajshëm. Kurr gjá ngarkuet, kurrnji mëndim për rrnesë, për korë e gjá të gjallë. Ishin të mujtun, e jo krejt. Doket e rrepta i muerën në gjí. Ishte tepër hëret me u ndá fëmíja prej nánës. Ngjiteshin ngadalë te gryka e shkámbit mbas nji vigu.

E do të hecin gjatë e me shum mundim, dér të ndeshen në burrní të Kelmëndit. Met Kola s'ka me i lânë vetëm.

Hije e drita në male të Dukagjinit

nga Gjin Duka

I.

Ishte koha kur arkivet fetare të fshatave të Veriut, pasuniya më e çmueshmja e pijonerëve të njaj popullit të pafat, shfletsoheshin im-tisht dhe shqyrtoheshin me vemendje nga nëpunësat e kuq, për të gjetë ndër to akuzat e dnimit ndaj Kishës e Meshtarëve.

Rregjistra, të vrugnuem nga motet dërmuese, fletore, të shkrueme me kujdes, por të sterkequna nga nështrashat e idhta, shenjime të vlerëshme, të cilat me përvojën e gjatë shekujsh pasqyrojshin fise e doke, karaktere e ngjarje e qi famullitari i vjetër, me vâj në dyndje e të fshâmë në vdekje, ja troshigonte të riut, për t'a vû këtë të fundit në dijeni e njohje fillestare të popullit, të cilit edhe ky si ai do t'i kushtonte jetën e veprën, kalojshin dorë-në-dorë ndër gjysë analfabeta, shkyheshin me mëni dhe digjeshin pa mëshirë apor baheshin ndër qëndrra, ku do të pritshin fatin e kryeveprave hartistike nën Atilën ase shortin e Bibliotekës Aleksandrine nën Kalifatin Omarid.

Qe aso heret (1946) qi un pata të bâj me fshatin e Planit.

Nuk due t'a lodhi lexuesin me përshkrimin e vendit as me rresh-timin e dokeve qi i cilsojnë banorët e tij.

Ndryshimi i fiseve çprej anasve të Boksit, të Pogut e të Mëgullës e deri në Than e Kuje, t'ardhun nga Merturi — për mos të përmendë Prendreajt bujarë e Gjurajt fisnikë — i paraqesin vrojtuesit një pelhu-rë t'endun mjeshtrisht me fije shum ngjyrëshme.

Këtij varjetetit të banorëve i rrin përballë varjeteti i natyrës: shpatina të thyeshme plot hije e drita me lumin e Kirit në mjes, qi i ep jetë katundit tuj ushtue si i tretun më një luginë thik të hupun; gurra e prroje qi rrëxohen tuj formue ujvarje shungulluese si të dojshin të thejnë monotoninë e bjeshkës e vetminë e fshatit; kroje e vada qi kryqzohen e rriten, dahan e dnohen n'udhtimin e gjatë para se të kapen ku shati u prinë e lugjet i përcjellin; kështëja vigane qi e veshin e aha degagjanë qi e zbukurojnë; vneshta e hardhija të pështetuna mbi krevë apor të lavjerruna mbi landë gjysë të cunqueme; molla e dardha qi përkulin degët nga pesha e fryteve apo qesin kryet gëzueshëm, në lulzim, mbi thana e lejthija qi shiqojnë të rriten e s'munden prej së shpeshit; brija të blerta e ara të ndëme mbi mure të thata posi mbi shkallët e një anfitheatrit të rrënuem para shum shekujsh; livade të njoma bjeshkësh e maje të bardha qi fshatit të Planit i bâjnë kunorë madhnueshëm.

Këtu Kalaja e Lekës, endë në kambë, e rrënojet e mungadeve të Mjeskohës, shëje këto të njaj kulture kadt të vorrueme nga motet dermuese e stuhitë e të huejve.

Por shka e dallon Planin ásht mikpritja zemrore e sofra bujare.

Në tre bajrakët e vogjël të Pultit të soçëm Kir, Plan e Xhan, Plani xhën vendin e dytë për nderë e burrní malesh. Kështu thohej në Dukagjin para disa vjetëve.

Kohën qi ndeja më ketë vend vërtetova ata shka një farë Zef Marashit të Kirit, burrë si burrat e motit, i urtë si ai, trim e i ndershëm, gadí si në tallje e ironí të njerzijshme, i thonte, një herë, njaj mikut të vet: «Ndera e burrníja, konaku e sofra e fisit janë porsí gjarpni, i cili tuj dalë nga një birë shtjen kryet më një tjetër tuj lanë bishtin ke e para. Këso doret rrëshánsi shkon tuj u bajtë deri sa mos të gjëjë strofullin qi kerkon. Motit kje thonë: Shala bukë-mira. Duel sofra nga Shala e hini në Kir; la bishtin ke të parët e qiti kryet te na. Pushoi për do viet këtuqe stombíeve e mbandej muer Kirin përpjetë. Sot né na ka mbetë bishti e kryet ka xanë vend në Plan, ku duket të ketë gjatë pushimin e vet të dishruem».

Njimend mikpritja, sofra e zemra janë nota dalluese të Shqiptarit. kudo qi ky të ketë kullën a kasollën, pjestarët e familjes apo gjânë e mallin e shtëpisë.

Si atje ku «Ngrihet i zot' i shtëpisë edhe të huejthin e mer — e vë në kryet të vatrës me njerëzi, me të madh nder...» e «udhëtar' e gjahtarë q'u bje udha ndër male — u ep mish, qumësht, kos, dhallë, ajkë, djathë, bukëvale...» ashtu në má të skajshmin fshat të Veriut, ku Marash Uci u lën për trashigim të bijve të Calit: «T'huej'n me fjalë mos t'a poshtnoni, — bukën para por t'i a shtroni — n'Shqiptari si á' kenë zakoni,» studjuesi, i yni a i hueji ooftë, gjên ndër né shka në botën e çivilizueme. dashtas qitet në harresë posi shprehje primitive e njaj kohe së kalueme.

* * *

Nuk e mbaj mend fjalë për fjalë, por e dij se më nii ndër oroet qi një famullitár i vjetit 1921 lënte të shkrueme ndër fletët qi mue si gand më ranë në dorë, qe edhe këjo: Në fshatin e Planit dahet në shëj ndër shtëpija bujare e të nderëshme shtëpija e Mar' Prelë Ujkës: një plak ky i shtëm në mot. jeta e të cilit ásht pasqyra e kulluet e Shqipëtarit të pazhiqla, të pajisun me virtyte burrnore...».

Fatqeasisht plakun vetë s'e njofta. I njofta. të birin e nipat dhe pash se gjithnji kohën tëme shtëpija ruente me kujdes dhe mburrej me arsye për shka baba u kishte vasë lanë si amanetin e fundit.

Fshatarët thojshin se i biri i Mar' Prelës, Kolë Marku, kishte marrë shum prej t'et, por s'mujte të jetë Mar' Prela. Mar' Prela ishte aenë nja, jo vetëm në Plan, por në mbarë Dukagjinin e vonë do t'i lente shoqi.

* * *

Shtëpija e Mar' Prelë Ujkës, një kullë malore kund njëzet pash burri, merr trajtën e njaj shkambi gëlqeruer qi lën e ngrehet madhnisht në mjes landësh e gjelbërimit. Naltohet pak qaf rrugës kryeso-

re, qi tuj dalë nga Shala, lidhë Qafën e Boshit t'idhtë me atë të Beshkashit të thyeshëm, tuj u përshkue ke Krojet e Bardha historike.

Drumi i rrahun çekamot prej shtegtarësh, kambësorë a me hajvana, qi i tuten Gurit të Kuq trathtár e qi edhe në kohë të dimnit mund të përpiqen asajt me qytetin e Shkodrës, e bënë ketë shtëpi vend pushimi e përbujtje.

Bujarija e zemra e të zot të shtëpisë ja hapi dyerët gjithkuj: të fortit e të ligështit, të pasunit e sidomos të papasunit e nevojtarit, udhtarit të panjoftun e lypësit. «Mirë se të ka prû Zoti e këjo natë e faqën e bardhë e paç qi na gëzove» qe përherë përshëndetja te praku i derës. «Zoti të gëzoftë me mashkuj e me gjâ e bereqet paç gjithmonë e të mira prej të Lumit» qe urimi qi miku a i hueji la, në të nisun, te shtegu i oborrit.

Këto urime të daluna nga mija zemrash, s'kishin se si mos të njitshin.

Njimend shtëpinë e Mar' Prelë Ujkës Zoti e kishte pajisë me mashkuj e bija, me reja e nipa, me tokë buke në vrrî e në bjeshkë, me mallë e gjâ sa zallin e lumit.

Mbarështrimi i mirë e puna e zellshme shtoi e rriti pasuninë e gjetun. Marku, çili tokë të reja, bleu ograja e livade, vuni krevë hardhijash e pëmë bashtine. Qiti kronin në derë të shtëpisë e ndërtoi mullinin e vet jo larg. N'oborrit e tij bájshin hije koshat e drithit të bardhë si orizi a të kuq si gjaku, të terun si arra. Në ditë të ngushta e në kohë zije këta u bënë hamarët e të vorfënve e pështimi i sa familjeve. Katundi, qi gadi kurr s'i mbaston vedat me bukën e dumbëdhetë muejvet, e fshatet për rreth gjetën këtu koshiqin e drithit uhá e shoshën e miellit falë. Pranë kullës, mandej, sanat e tallat, dushqet e turrat e druve të palueme, për dimën, apo fillakët e ahit të thatë, të pështetur për mur të shtëpisë.

Saherë qi Marku ulej, gjatë verës, prej bjeshke apo kthente prej feste të fiseve tjera shefitare, edhe në xhamadan ari a jelek kadifje no t'ishte. vënte në krah ka një shkulláië ahí a pishe për t'a prû te shtëpija. Festarët shpesh herë e qeshëshin e i thojshin: «Po tÿ si, Mark-a. s' të dhimbet xhamadani arit, po ja falë haramit këso doret për 'i kalbësinë drunit?» Hé!, lum dajitë e mi, — ishte gjegja — xhamadani nxën edhe pa fije arit; por zjarmi s'ndezet pa drû. I vorfëni e udhartari, qi dridhet prej cegmës e pjalmít, prej shiut e erës, dhe i mardhun a i ngathun lypë strehim, s'shikjon xhamadanin, por kerkon bukë për t'u ngí e zjarm për të ngrohë shtatin.»

Në vëllazni e jashta fisit kishte shkepë dhën e dhí për krye-gjâjet. Në pranëverë — kah i Shën Andou — i grumbulloheshin shtërija nga katër anët. Me to bante shtegun e verës. Në vjeshtë, mandej, — kah i Shën Mëhilli — i bashkoheshin shterpat për shtegun e dimnit. Kushdo qi kishte marrë bagti të trashë e t'imtë te ai përgjysë, ishte kondan me të. Secili, qi në kohë të caktueme i dorzonte kryegjân a bylmetin, i binte në konak bekime e urime. Në të vërtetën mâ fort përfitojshin ata qi merrshin prej tij se ata qi i bijshin.

Kujdesi i Mar' Prelës ishte të mkambë familje e jo të shfritztojë në nevojë. Mâ se një herë shtëpijave qi s'kishin frymë berri e sidomos vejushave të mbetuna me fëmijë prush, u çonte për lakut dhinë pllë,

delmen a lopën mazë për t'a mjelë gjatë verës dhe për të njomë me tambël të sajë foshnjët jetima. Qetë e tij e parmenda, kohën e të thyemit të tokës a të mjellunit, të shoqueme shpesh me thesin e farës, ishte ndihma qi u epte të vorfënve të fshatit. Në rendin e vadës së tij ujtitshin tokët e rreshkuna për ujë fqijët e vobekët sheftarë.

Shpesh ropët e shtëpisë e sidomos e shoqja, një grue këjo njimend e nderëshme, por edhe mjaft e shtërnguet, u ankojshin për tepër dorëdhani të plakut. Marku, gjithmonë buzë-qeshun e i gëzueshëm, u përgjegjej me ambëlzim: « Mâ bujare âsht dora e Zotit me në se sa na me njerzë; mâ fuqi kâ bekimi, qi na apin të vobekët, se sa mundi i krahëve tanë; mâ të çmueshme janë lotët e teruna se sa djersa e derdhun; pasunija e të mirat janë dhanti për t'u mbarështruve e jo për t'u grumbullue e aq mâ pak për t'u mshehë: këto aq mâ të mëdhâ janë, sa mâ shum vetë të gëzojnë prej tyne ».

Për kishë të katundit e për frat të famullisë, kishte nderimin mâ të madhin. Ky nderim birnuer pështetej në fenë e gjall qi kishte dhe në doket e vendit, qi për të ishin shêjtte. Sa herë pohonte: « Fshati pa shpinë e Zotit âsht porsi jetimi pa nanë pa babë; famullia pa meshtâr porsi një familje pa kryetar ».

Ishte i pari qi fratit i dërgonte — simbas zakonit — hakun e kishës, i pari qi i çonte me ande djathin e nxanun nga e mjelmja e n'faj dite, shpatullën e fërlikut të festës së bajrakut e frytet e para të stinës. U thonte bashkëfshatarëve qi shnotshin në ketë detyrë trashigimtare: « Dhetë okët e drithit e curreku i djathit s'janë haku i Meshtarit, por i Zotit e i kishës; edhe po s'pat frat as meshtâr katundi, derdhnje drithin mbi mure të kishës dhe djathin hidhnje për dritorje të sajë: mâ mirë le t'a hanë mijët e kishës se sa t'i mbesim në detyrë Zotit ».

Me meshtâr Mar'Prela këshillohej për çdo punë me randsi. Tek ai ngitëte gjithsaherë ishte rasi të zgjidhte çashtje të bijtuna të vetat a të huejat. Me të pleqnonte, përpara se të paraqitej në kuvend, davatë e vadës e të kufijve, ngatrrerat e gjaqeve, cenimet e nderit, hakmarrjet e punët e kapërthyeshme të gravet, trazimet e kërcnimet e luftave.

Në jetë të vet të gjatë — diq afër nandëdhetë vjetësh — qe thirrë saherë të merrte pjesë ndër kuvende burrash e ndër pleqni fisesh. Atij ju sjellshin mrenda e jashta bajrakut. Gjithmonë e gjithkund i mbajti krah drejtsisë; mprojti vetëm të ligështin; s'kërkoj kurr tjetër shpërblim përveç ngallnjimit të së vërtetës. S'pranoi kurr as opangët e davasë, as rushatin e mâ të fortit, as paret e mâ të pasunit. Në vend të papasunit ai vetë bâni saherë konakun e pleqnisë. Në gjamë e drekë të vorfënve priti në sofër të vet gjamatarë e miq. Në derë të vdekunit, qi shkretnoi shtëpinë a shkimi hisen, çoi falë kân e kularit, sqapin e kumbonës a dashin për t'a pré, bylmetin e nevojshtëm, vënë e rakinë e zgjonin e bletëve në ditë të mbajshme. Dha pare për të qitë me nderë vajzat jetime dhe shtroi pëngun a kaparin në nevojë të paprituna t'atij qi nga rrethanat ngushtohet të rrezikonte tokën e bukës a shitjen e bjeshkës.

Nuk âsht për t'u bindë, prandej, ke Mar'Prelë Ujkës i duel zani në mbarë krahinë.

E thirrën ndër darsma e gjamë, e lypën ndër kuvende e festa oxhiqet mâ të përmendunat e bajrakëve. E njoftën e e hatruen bajraktarë

e kambë fisesh, kenë e vojvodë lagjesh. Kudo i shkeli kamba, në Malsi të Gjakovës, në Pejë a Gusi, në Malsi të Madhe a në bajrakët e Post-rripës, në qytet të Shkodrës a në bajrakët e Lezhës, në shteg a pasi, në pazár a ndeje të qytetit ndodhi, la vetëm nderë e burrní.

Nji ditë po kalonte nepër qytet të Shkodrës. Ulej në pazár, ku do të shitëte shtërrinë, qi kishte prú prej shtëpijet. Tufa e gjásë, e përbáme me edha e kingja, ftujakë e rrunzakë, lypshin roje e kujdes. Marku printe dhe të tjerët ndiqshin tubën.

Kalon para njaj kafje, ku zakonisht ndaloheshin dhe përpqeshin burrat e Malsisë, Lekët e Maleve të Mëdhá. E njimend, m'atë mëgjes po pijshin kafe aty bajraktarë e vojvodë nga Hoti e Kastrati, nga Kelmendi e Nikçi me Deli Metën në krye. Këtu Gjelosh Doda i Kastratit, Prekë Cali i Kelmendit, Gjo' Nikë Syku i Bregut të Matit e tjerë si këta.

I kujtohen burrat fisnikut. E thrrasin, prandej, të shndërronte kujtijat e duhanit me ta dhe të pinte nji kafe prej tyne. Ishte këjo mënyra sa bujare aq edhe e njerzijsme qi malet tona përdorojshin për të cilë kuvend me atë, për të cilin kishin ndigjue punë të mëdhá. S'dojshin, homeridët iliras, t'u rrëshitëte rasa për të peshue në kandarin e psikologjisë së prehtë malore mbi sa flitej gojë-më-gojë për Mar' Prelë Ujkën e Planit dhe për fisnikinë e tij dukagjinase.

«Sa kjoshi, o bajraktarë e krenë Malesh, e kudo ndodhshi, faqen e bardhë e paçi! Ndeja me jú ásht nderë për mue, por më keni xanë ngusht e s'mund dahem prej gjájet. E dij se urtiya e juej, má e fortë se kafja, má e ambël se shiqeri, vien má shum se berret qi kam para, por prap na çobajët e Dukagjinit s'kemi gjallim pa këto e na duhet me u ra mbrapa. Në shndërrim të grishjes s'uej nderënje qesen e të Pultinit me ka nji duhan t'egër mali dhe me ka 'i kafe sherbet prej meje! Ndërkaq u hodh atyne burrave ka nji paketë duhan «Tarabosh» erzhë-mollë me letra «hoxhë» dhe nji mixhidë të bardhë për kafe e vazhdoi rrugën për ku ishte fillue.

Ndër tanë miqët e dashamirët qi Mar'Prela pat në katër anët e Dukagjinit e njeti. desht e hatroi mbi të qjith Gjelosh Prelën e Pjollit të Shalës. Me të përkonte në natyrë, në dorëdhani, në mikpritje e fisnikí. Mbaheshin si dy vëllazën të vërtetë e duheshin me gjith zemër. E pra as s'ishin probatina gjaku, as miq bijash. Dukeshin si të kishin lé sbashkut e rritë më të njajtën votër. Njimend sbashkut dajshin të mirën e të keqen.

Gadi kurr njani s'i mungonte tjetrit ndër ditë të gëzueshme, ndër darsma e të kremte. Vështír se s'u përpqeshin ndër ditë t'idhta rreziku e jaze, ndër gjamë a drekë fisesh.

Posaçe Shën Andou i Planit e Shën Gjoni i Shalës ishin net, ku pranija e njanit mbushte me gëzim dhe kunoronte festën e tjetrit. Thohej se, çse Gjelosh Prela nuer mbi vedi shtëpinë e vet, rrall mbahej mend të jetë ndezë qiri feste a pré ferlik Shën Gjoni na mikun e zemrës, Mar' Prelën. Deri miqasija e largët e dinte ketë punë e prandej pritëte pa merzi e me ande gjithasaherë, më të tilla rasa, shtyhej sofrá, përsë endë në krye të vendit s'ndodhej dashamiri.

Nji vjetë, s'dij se për ç'arsye, Mar'Prela s'muñti t'i shkojë për Shën Gjón Gjeloshit. Kot priti ky deri vonë në mbrame. Nata shtyhej. Më

katër anët e Shalës, tashmâ, kishin më të shtimet e pushkëve mirëse-gjetse e mirëseardhse. Nga njani shpat më tjetrin kriste, po, kanga mbaje krahit e tërthorçe, përcjellë nga batare pushkësh e shkarkime adhtijash, por qi s'ishin lajmtare miqasije së ré. Këndej e andej lumit, çmerr Qafa e Ndërmajnave e deri në maje të Boshit, çprej Qafës s'Agrit e deri në Balza të Shoshit, lëvizëshin pishat posi xhixhillojat e muzgut më një natë pranëve. Natyrisht as në shtëpinë e Gjelosh Prelës, e sidomos në këtë, s'mungojshin miqët as gëzimi, kanga as vallja. E vërtetë se një dishka si shpraztësi zemre ndrynte në shpirt të vet i zoti i shtëpisë, por qi ai dinte t'a mshehë, për mos të dënue gëzimin e festës e të festarëve. Zati buzëqeshja e gazi dhe fëtyra e çilun e të zot të shtëpisë e e robëve ásht nota dadhuese e të Dukagjinasit, qi letson kambën e mikut, qi shkëlet prakun e derës së tij bujare.

Nji post, lëkurë sqapi s'egër nga Maja e Zezë e Lekajve, shtrua pranë oxhakut, ishte thatë. Tanë e dijsin se i kuj ishte.

Dikur u larguen xhezet një — e shumë — filxhanse dhe kutijat tisi, si kelka të mbyllun, plot me shiqer e kafe, posâ të kavërdisun, u vënuen në dallapin e vet. U shtruen sofrat dhe miqasija, mbasi lánë duerët me parí fisesh, u rreshtuen për qark. Tryezat qëthore u mbuluen me meze: currekë djathi së pamazitun, si tlyeni i Rrogamit a i Bigës, mushkni të fergueme e të pjekuna, thalba arrash e lejtija, kodra mollash e ftojsh, fiq t'ardhun prej Shkodret, petulla me mjaltë, qepë, specâ e mollatarta në turrshi. U thirr rakija. I Pjollasi, tashmâ në kambë. muer ibrikun e shkruem me mjeshtri në nahije të Rjekës dhe mbasi — simbas dokeve dukagjinase — levdoi nderueshëm Krishtin, ju, fal, mâ sparit mikut të vet të largët, Mar' Prelës. «Me nderë t'uej, burra, tha përmallshëm, dhe mirë se u ka prû Zoti e këjo natë, më të cilën nderuet Shën Gjonin e mue. Mos m'a merrni për të keq ke të parin putir jam tuj e çue në nderë të Mar' Prelës së Planit, të cilin — e dini — se zemra m'a don afër e syni s'po m'a dán kund gjat. Prandej jam tuj ju falë atij, qi keq, m'a báni sonte». Kush do t'a vënte në buzë putirin e mikut të largët? Miqët pritshin në heshtje. Gjeloshi ju afrue oxhakut e, ashtu si pat ibrikun çepqjel plot me rakí bashe, të pjekun në Toplanën e përmendum për rrush e kazana, e shprazi najjse mbi unakun e votrës, qi më këtë natë fatabardhe do të xevendsonte të Plançorin. Rakija, oke së parë, u kall dhe shtëpija u shndërit nga flaka e verdhë si ajo e spiritos së derdhun mbi prushin e veshun me kitin e hinit të vet.

Errej dita mbas ditorit të së kremtes. Në lugun e hapët të Shalës, tashmâ, miqasija kishte nisë të rradhohej. Por në shtëpinë e Gjelosh Prelës gjithnji vazhdonte festimi. Kah muzgu, pa pritë pa kujtue, ja behi Mar' Prelë Ujka. Në konakun e të Pjollasit e treta ditë e Shën Gjonit u kthye në ditën e festës. U gëzuen robët e trollit dhe u gëzue miqasija, e mbetun aty për të mbramen natë.

Mar' Prela kishte pasë marrë vesht gjithshka. Porsa u shtrua rakija, buzëqeshun, pëveti se cili unak kishte pasë pí në vend të tij. I kallxuen. «Kam fjalë me tuj, lum unaku mikpritës i bujarit të Shalës fisnike, me tuj, qi ke dijtë të pijsh në vend tëm para tjerëve, qi këtu m'a kalojnë në burrní e bujarí malesh. Thue Gjelosh Prela të xuni ngushit, parmbramit, dhe s'pate se shka t'u falshe grave e fëmijëve për

nderim qi të bënë në saje tëme? Qesja e të Plançorit është tepër e vogël me të nderë t'ij, por, sa për shëj, byrmë këtë mixhidë e rrëji vocrrakët e shpisë me të! » Mbi kunorën e unakut xhixhilloi një mixhidë e bardhë tyrke, shëj zemërbardhësije t'atij, të cilit deri tash s'ja kishte kalue kush nga malet.

Shka e dalloi Mar' Prelë Ujkën ndër tanë burrat e krahinës, ster-nipa të Pal Dukagjinit e nipa të Lekës, qe të prëmt e tij me të vorfën e lypsa. Në truëll të tij, çmos kurrkund ngjeti, këta e ndien vedin në shtëpi të vet. Harruen, përta ndejën këtu, të lodhant nga rrugat e botës, vuejtjet e jetës, të përbuzurat, merzinë e dyrëve të hueja, fatin e mjerës të vetvedit e të vetëve e deri pasugurine e kashatës së gojës a kujdesin se me shka do të mbulojshin trupin e mbetun si mishi në bludë. Kurr dera e të Plançorit s'u avit, në mbrame, pa pritë bekimin e kambës s'atij qi, mbas kuptimit të krishtenë, xevendson Krishtin udhtar a shpesh, ndër male tona, Shën Nëkollin shtegtar. Marku besonte ngultas më të parin dhe nderonte të dytin, për të cilin gojë-më-gojë përflietj të ketë trokllue saherë nën hijen e të vorfënve, me shkop e strajcë, në dyerët e fshatave të Veriut, për të lypë ndër to përbujtje e bukë.

Në mjes të nevojtarrëve Mar' Prela e ndiente vedin të lum. I qeshte fëtyra saherë te dera i bājshin zâ grá të veja, lypësa, t'unshëm a t'et-shëm, të curakët a të zbathun. I zgjâhej zemra dhe i kënaqej shpirti kur, tuj u kthye prej pune a shtegu, votrën e vet e gjente rrethuem nga të vorfët. Ai vetë i merrte ngrykë me dashtëni, u lante kambët, u qitëtë ujë duerësh dhe i rahatonte me kujdes nane. Në sofër, edhe po të kishte si miq bajraktarë a burra fisi në zâ, të vobekët i donte gjithmonë ngjat vedi. Me ta çilte kuvend dhe me ande e njerzi vesh-tronte hallet e tyne e ankesat. U rrinte në kambë posi nusja e mirë miqëve të parë në trollin ku ra. Për Mar' Prelë Ujkën, burrat me nám e émën ishin miqët e njerit, të vorfënt e të lanun miqët e Zotit. E prejse shtëpija e tij, si e çdo Shqipëtarit të mirë, përpata është e Zotit, mbasandej e mikut, prandej edhe përfaqsuësët e të parit kishin parinë e vendin e nderit para xevendsave të dytit. Pohimit të Kanunit doketar: « Miku i shtëpisë si hieja e Tenzot » Marku i epte një kuptim edhe më të kthellë fetar.

Ndodhte shpesh, sidomos në net festash e rasa tjera zijet, qi në shtëpinë e të Prendreasit grumbulloheshin dhetë — pesëmbëdhjetë e deri në njëzetekatër lypësa, t'ardhun kahmos. Para se ata të çilshin gojën për të folë, Marku hetonte psehin e ardhjes së tyne. I vronte me vemendje dhe syni i tij i prehët depërtonte mje në kthellsinë e shpirtit të tyne. E kur ndokushi sish rrinte pít a i strukun, ke në mende të vet ishte ai më i panjoftuni, më i fundit me numër apor më i dobt në dokë e paraqitje, bujari i Planit ju gaste, si baba fëmijës së mâr-shëm, e puthte në të dyja faqet, ulej brii tij për t'i larque të keq dhe, të vogël e si tinzë tjerëve, e suguronte se ai ishte i pari në zemër të tij dhe më i dashtuni për të. Të topitunit i kthente gjaku i fëtyrës dhe i qeshte buza.

Në të zbardhun të dritës a kurdo nevojtarrët lypshin shkop e strajcë për t'u nisë andej, Mar' Prela i përciellte me zhabë të drithit ngarkuet, me strajcë të miellit plot, me shtërrri feste për lakut a por me kambë

berri për mbarë a gjë plleje për tambël. Secilit, mandej, i shtinte në krahnoc gjysën e bukës, njetëherë sa të dalun prej ceremet a kakini, currekun e djathit, të pështjellun në njomëz ahi, shpatuken e rakisë a kosin e kulluet për rrugë.

Natyrisht jo të gjithë antarët e familjes së tij ishin dorëdhanë si ai. Bujaria lën me njeri — mendonte plaku — dhe jo tanë njerzit kanë marrë hise të barabartë në pjestimin e sajë. Mund, s'është për t'u bindë ke dikush as me ndodhë s'ka ndodhë aty kur qe dá burrnija e bujaria, të cilat shkojnë ngjitë si trupi e hieja.

Shpesh, posaçë prej së shoqes, i tokonte të veshtrijë vaj, ankime, tërflime e vrejtye. Jo rrall zgjohej në nadje me veshë plot. I bijshin në mend, atëbotë, fjalët e urta të Lulash Gjeloshit të Thethit, i cili vëllazënve qi e pëvetshin në të çuem se si kishte njëhë, ironikisht u përgjegjës: mirë, bac'ó, por veshët më kanë njëhë plot me pështymë. Njmend e shoqja, nga fshati i Currajve t'Epër, s'e lente kurr rahat, në vetminë e natës, me peshperime, ankesa e të shtime.

Më tjetrën anë Bjeshka — kështu quhej grueja e Mar' Prelës — ishte zojë shtëpije dhe deri diku i falej dorërrudhmenija e shkaktue, sugurisht nga kujdesi i mrendit e jo nga zemra e keqe. Sëmbraimit sëmbraimit ajo ishte kojnikë e punëmbarë dhe bijë oxhakut e sido t'ishte, prej sajë me arsye pritej ndo djali ndo fjala simbas pohimit kanunuer: «grueja e fisit ndo djalin ndo fjalën t'a lën». Kurrqjâ mos t'ishte tjetër, Bjeshka i la Mar' Prelës në truell një djalë të dëjë për aq e babë.

E vërtetë se Marku e Bjeshka nuk përkojshin në shumë sende qi kunorën e bájne të lume dhe bashkëjetesën të gëzueshme. Megjith këta martesë e tyne, jo gjithaq për natyrë sa, e mâ fort për virtyt, duel ideale. Ishin bashkue, po, pa pasë qenë njoftë, por jetojshin, edhe pse karaktere të ndryshme, për mos të thanë të kunderta, me dashtëninë e mbinatyrëshme të fesë, qi në rasë të martesës lidhë e nuk zgjidhë, bashkon e nuk zhgarron. Marku e kuptonte se «nana e mirë është drita e shtëpisë» e prandej edhe mendohej t'a mbajë gjithmonë të kallun ketë dritë, t'a ushqejë dhe t'a rregullojë me urti e mirsi të vetën mâ tepër se sa me fuqi.

Kurr s'vuni dorë në fatin e vet sikursë shpesh e këshillojshin doket e vendit; kurr s'e hulumtoi tepër në sjellje e veprime, tuj e dijtë se «grueja e pushka s'hulumtohen»; kurr s'ja turbulloi gjakun e fëtyrës para të huejve. Deri para robëve të shtëpisë u diftue përherë i matun dhe i ndalun. Kurdoherë, në marredhanje me të shoqen, s'i punoi këshilli as fjala, përdoroi një taktikë, të cilën ai, pa shkrim pa këndim, e muer uha nga përvoja e jetës dhe e mësoi nga psikologjija e natyrëshme.

Një ditë, në stinën e të mjellunave, atëherë kur shumë prej Pultit marrin rrugat për të gjetë kashatën e gojës ke buka e vjetër është sosë e e reja s'ka dalë, në derë të Mar'Prelë Ujkës troklojnë dy të veja, nga Pogu njana dhe nga Mëgulla. tjetra. Nuk ishin fëtyra krejt të reja. Marku i njipte përse mâ se një herë i kishte ndreqë bujarisht me shka ato kishin kerkue.

Te kasollat e veta përdhese dy të mjerat kishin lanë fëmijët prush, rrah për dhë, të lmekun nga ûja. Kishin dalë në Shën Gjergj mâ fort

se me shka derdhet në kryqin e mullinit me kështëja të thata. Tash edhe këto ishin mbarue. I kishte qitë halli të troklojnë ndër dyerë të bāmirësave dhe të provojnë mëshirën e botës, ke as s'ishin të zojat të dirgjeshin Nënshkodër, as s'zotnoheshin me ndejë më në vend të vet. Kishin shty me purri në gojë tuj pritë njomzën e malit dhe barin e fushës, por edhe këto më ketë vjetë vonojshin me dalë.

Ishte nata e Shëna Kryqit, e kreme këjo, në të cilën malet tona bekojnë, te kisha, kryqat, për t'i vënue, mandej, në dyerë të shtëpijave, në kosha të drithit apor për t'i ngulë n'ara të bukës e në kopshtije. Kryqi, mendojnë me arsye banorët e maleve tona dhe besojnë ngultas, ásht shëji ngallnjes i fesë dhe mndera e fuqijve damtuese të kjoftë-largut. Këndej, kudo qi të bájë hije ai, aty largohen rreziqet, prapsohen damet dhe anmiku, goftë ky njeri, mi damtues, arrç, kacalec a mizë, smbrapet andej dhe hikë përfriqeshëm.

Vejushat, si përherë më këso rasash, qenë pritë përzemërsisht dhe përbujtë me dashtëni. Në të zbardhun të dritës kishin gadi barrët me sa mujshin me çue. Marku u kishte mbushë thastë me drithë, strajcat me miell dhe i kishte sugurue se do t'i ndrepte gjithsaherë të ngushtoheshin deri në korën e ré. Dý gratë duelën andej me njimij urime e bekime. U filluen gëzueshëm për shtëpija të veta. S'kishin kaptue endë mbas kodrës në krah të kullës, e në truellin e Mar' Prelës, Bjeshka nisi ankimet e veta të zakonshme në këso rasash. «Po ti, lum burri êm — ju suell të zot të shtëpisë, — si u kujtove me u dhanë grave të hueja atë farë drithit! Na kemi koshin plot me kollomoqe edhe më të lig e, për të vorfën, të cilve úja u a mylmen kashatën më shijshëm se mishi a maza né, ásht mjaft të kenë se shka me hangër».

I ranë në krye Markut këto fjalë. S'i përgjegji së shoqes, por, pa bâ ver me gojë, duel në krevet të shtëpisë e u thirri dý shtegtareve. Ngulën këto dhe gadi sa s'i lëshuen gjujët kur veshtruen se i zoti i shtëpisë, bāmirsi i tyne, po i thirrte të dredhshin dalë përsë dishka kishte pasë harrue me u thanë. Kthyen dý fisniket plot frigë nëmos do t'ishte pendue Marku për shka pak para u kishte pasë dhanë. Ky dyshim u shtue edhe më tepër kur n'oborr të kullës, njimend, muerën urdhën të shgarkojshin barrët e veta. «Hééé! lum ndrikullat e mija, u korita sot me jú, por Zoti mos koritët kurrkend e më falët; Shëna Kryqi mos m'a marrët për të keq! Pasha shpirtin, s'kjeçë tuj u kujtue për gabim tëm, po mos të m'a qitëte në mend grueja. Na burrat, sado zemër të mirë të kemë, s'i kujtohemi do punëve, të cilat vetëm zemra e grues i din e kujdesi i nanës i njef. S'thotë kot Kanuni se "shpija e mirë a e keqe ásht prej gravet". S'keni pasë kalue mirë shtegun e oborrit, kur ême-shoqe u kujtue se çë drithë u kishem dhanë. Njimend bereqetit të Zotit s'i do bâ kurr naze — u kthye e më tha këjo si në qortim — por na kemi drithë edhe më të mirë se atë qi u dhae atyne dý të vorfënave. Né mandej, faleminderës Zotit ai i Lumi na ka bâ nafakë të gjitha të mirat e kemi se me shka t'a njomim kashatën, gjithsaherë buka mos të jetë mielli dore së parë. A s'kje, pra, më mirë t'u epshe prej drithit të bardhë t'onit, buka e ambël e të cillt hahet edhe thatë? Mandej, ti nieri, si s'të ra në mend me u a shtë nemoqe 'i vegësh mish për ditë të sodit? I kanë pasë thanë motit: "kurrku grue në pleqni s'a' marrë", por në derë e mrendë as këshilli i

grues s'është për t'u përbuzë sidomos kur ky të jetë me vend si më ketë rasë t'onën. E bâna, prandej pleqni t'u thirrshem dhe të bâjshem ashtu si më mësoi e zoja e shtëpisë. Kësajë edhe dinjani për nderë në kje se në vend të drithit të parë, jam tuj u shtëi mâ të mirin kollomoq qi Mar' Prela i Planit ka në kosha të vet.

Dy gratë e Pogut e të Mëgullës u nisën rishtas andej edhe mâ kondën se përpara ke te shtëpija po çojshin mâ të mirin bereqet qi njëjte Plani.

Bjeshka hangër buzën në dhambë, por me folë s'foli.

Nji herë tjetër për të ndreqë lypsat, qi ja kishin msy për berre feste, Marku u ul në vathë dhe dau për secilin sish edhe a kingjin e ferlikut: dymbëdhetë me të njehun.

Tërflloi e shoqja me vedi por s'bâni zâ deri sa miqët u nisën. Shpërthei, atëbotë, dhe pëshperiti nepër truell: Besâ, në vazhdojshim kështu, s'ka për të na mbetë kambë berri për mbarë në ketë derë! Burrit tëm i është mbushë mendja të jetë e mira e tjerëve e fika e konakut... Po a keq kjenë tuj u dâ gjindja e dyrnjasë, pa frymë berri në derë, të merrshin dhaduçat e vathit apo edhat e vonë e jo mbarën e gjasë?

Mar' Prela veshtroi fjalët e grues — zati i pritëte në të tilla rasa — dhe dau, si në herët tjera, t'i epte rishtas një mësim ashtu si dinte ai e si e meritonte e shoqja. Çoi, pra, të birin t'i kthente edhe 'i herë, nëmosë të gjith, nemosë të mbramët e karvanit. Njimend katër-a-pësë lypsa s'ishin kenë largue fort e ja behën në deqik me shtrri për laku. Dishka e ré do të ketë ndodhë, menduen këta, por hajr e bâftë Zoti... Mar' Prela s'e ka doke kurr të pendohet për nderë të bâme, shkojshin tuj thanë me vedi.

Dashamirë të mij — u foli ambël Marku — më falni se u bâna me kthye. Mar' Prela, lum kumarët, mendoi, po, për festë t'uej, por grueja ême, mâ sojnikë se un, mendoi për fëmijët t'uej mbas festet. Këjo me arsye më hoq vrejteje e më tha: Po ti Mark'a, si u hutove ashtu e nevojtareve, qi na nderuen më ketë ditë, s'u dhae tjetër jashta ka 'i frymë berri për ferlikun e festës? Ndoshta harrove se shumë sish kanë mâ nevojë për 'i lugë tambël mbas së kremtes? Sugurisht vathi ynë s'do t'ishite shkretnuë, edhe po t'u kishe dhanë këtyne të dashtunve të Zotit katër-pësë dhî për t'i mjelë! Qe, prandej burra, nanat e shtërrisë qi un u fala, le të jenë dhantë prej grues sême! Merrni e çonjau fëmijëve t'uej e mos të tahen gjatë verës!

Mendonje, tash, gëzimin e këtyne të vorfënve dhe bekimet qi nga qinda familjesh s'afërme e së largëta derdeshin e drejtoheshin në derën bâmirse të Mar' Prelë Ujkës. Po thom nga qinda familjesh, përsë shembujt qi deri tash porsâ çeka, janë vetëm hije e zbetë e asajë bujarije qi delte nga një zemër e gjanë sa deti i mjerimeve, tallazet e të cilët prekshin herë ambël, herë turrshëm, tash veçmas tash grumbull, shpirtin e të Plançorit.

Grueja e Mar' Prelës, ndërkaq, xu mend dhe aty e mbrapa s'e trazi mâ me ankime. E dinte se i delte edhe mâ keq. Me zort a me hatër u kondenuë ç'atë ditë e andej me shka i shoqi, zot shtëpije, falte e epte në bujarinë e vet e në zemër ari, me të cilën e kishte pajisë Zoti.

Fëtyra fisnike e një Dukagjinasit, ashtu si zbëtas u përpoqa të ravizoj në rreshtat e sipërm, më vën në gojë një pëvetje, gjegjen e së cilës ja lã lexuesit të njerzishëm: Shka do t'ishte qenë Mar' Prelë Ujka për vendin e vet, po të kishte pasë aso heret bashkë me shpirtin e zemrën tejët bujare mjetet moderne dhe mundsitë financjare të pasnikëve të soçëm?

Në rrethanat, ku pasuniya dhe mjetet e gjallimit janë toka malore brî, ujët qi falë Zoti dhe gjâja e gjallë, aty, ku vetëm djersa e ballit dhe shika e dorës ja xier me zort gurishtës kashatën e gojës, Mar' Prela e tjerë si ai, s' patën mundsí të bâjnë tjetër. Veprimtarija e tyne bâmirse u zhvillue më një botë të vogël, më një rreth të ngushtë e të mbyllun si të ngushta e të mbylluna janë fshatat, ku lenë e u rritën.

Bujari i Planit as emnin s'ja dijtí organizatave bâmirse. Njofti vetëm dashtëninë e krishtenë dhe këtë e shtini në punë me sa pat përdorësh. Në jetë të vet s'çili spitale, jetimore as strehime pleqësh: çili zemrën e vet dhe këtë e bâni gurrë për të sherue me gjak të vet varrët e bashkëvendasve nevojtarrë. S' pat ár as argjand për të njomë ma to duerët e thata të vobekëve: hapi dyerët e shtëpisë së vet dhe të vorfënt mrenda sajë gjetën përherë sofrën shtruet, zjarmin e shtrojen gati, nderën e mikpritjen, ndihmën në ditë të ngushtë, fjalën e ambël, mirësardhjen e përzemërt atnore, dashtëninë e painteresë, këshillin e shpënesën.

Në shtrat të dekës la si trashigim: dashtëninë e vërtetë, zemrën e hapun për gjithkënd, shpirtin fisnik dhe të madh.

Rrethanat e jetës ternojnë me kohë e mëndore të vendit, pasunitë shtohen e pakohen, mundsitë vijnë e shkojnë: shpirti e zemra jet posi shtrati i një lumit qi rrjedh mbi rrasë të lame të maleve verjore.

Shpirti e zemra e bâjnë njerin dhe këtë shpirt e këtë zemër na e mësoi në thjeshtësi të vet Mar' Prelë Ujka i Planit.

Legjenda

---

nga Martin Camaj

Drini

Mjellmja dhe nusja

Mjellmja, që shkonte për Drin, u ndal
të terte pendlat n'diell te kmisha e nuses.
Nusja pranë zjarmit në bregore
çoi dorën me shtyllën e tymit e bzâni:
«O mjellme, m'âsht thyemun krahni ndër flokë.
Kam hÿ në mkat: pështyna zjarmin e mallit
në parsëm. E hyna në mkat tue u ngrofun
në gjakun tem të ndezun ndër duer të hueja.
Hyna në mkat: trungun e verrit t'zi putha.

Shikò mue, gurin e bardhë veshun n'xhupletë
me rrathë prej hekuri, me rruza të thyeme.
Trungun e verrit të zi putha».
Mjellmja ndigjon për Drin tue ndamun ujin
me krahë, e valat rrokën me krahë
e valat në zemrën e nuses shuejnë hujin
e gurit të shtypun nën ujë.

Burri dhe ura e votrës

Nji shpi të mbulueme me rrasa guri
e kam te Drini e arën për nën.
Arën e punume me vjet unë dhe úri
dhe era e jugut misrin e qiti rrah.

Tash ngrofen n'urën e votrës e terri jashtë
âsht nji mendim i ambël.
(Si gjimon Lumi në gavixh të tymit,
si vlon mendimi i ngujuem në rrashtë!
Si digjet druni, bajtun nga un në krah).

Burri i pabesë

Ulet për gryka Drini i Bardhë
i zi mes maleve me borë,
vrapon brryla, brryla, vrullshëm.
(Gjaku ndër dej madhnohet nga fuqija.

Mbramë, te shpija ndër karma
vetëm përballova muzgun
kur mbrrini udhtarja e largë me bujtë.
I thashë: «A të bjen ndër mend
si delshim prej pusavet të lumit
të përلاغun nën diell?
Ishin gjymtyrët tona të vogla
pa farë mkati origjinar!»
Ajo pergjegji: po.

Mbramë te votra me prush prej bungut
kam ndiemun erën e gjive të plotë
e nuk diç pse thëngjill u bâna të digjem!)

Tash dielli mbi borë
e mjellaza sillet nëpër ajr
e n'ujin e zi fiket.
Tash jam i fortë e me një gisht lëvizi
qinda mullij, si Drini.

Grueja që dinte shumë

Era e krahnjerrit mbet e para dashni
n'fangjet e sukave verore në muzg.
Gjumën m'a qiti rrokja e shkambit në Dri
dhe era e gurit të shtypun më pëlqei.

Mun në kulmin e rrymës së tij të frytë
këndova librin e parë e mbeta shtang
shum vjet e n'ujë m'u shëndrruene sytë,
mandej u enda brigjeve analfabet.

«Dri, pse m'i more shpijat bâ në ranë,
pse peshqit s'i lëjshe me u kapë për mal,
pse m'ndave nga fmiçja që lojshin n'at anë,
do t' bâhem shkamb, vetëm me t'thye fuqin».

Breznija e re apo bija e grues

Pranvera shkoi e Drini u zbut.
Kingjat po losin zallit tue pimun ujë
dhe plaka mbledh coklat bregut.
Drini âsht vashë belhollë, në kalim plot naze.
E bija lexon prrallat e vjetra.
E i ngjallën përftyrimet ndër sy.

Qe, si reciton:

Vasha po pyet: «Kush qe ai burrë n'breg
me tirq të bardhë e spik të zi për gju?
Xhingallat këndojnë e dielli rrasat djeg.
Si nuk jam ujë - pritën t'ia zâ në va.
Një grumbull tinguçsh ajo n'gurgullimet
e parzmit t'valave drinore ndien,

jehun e kangve të vjetra, fishkllimet
e erës n'barin e naltë mbi Lum, n'stom. »

Ai që i bjen fyellit në hanë

Ra një pikël e verdhë
prej qiellës së majevet
mbi gjeth e mbi bar
edhe ngjeu luginat e brijat:
ka ardhë vjeshta në derë.
Piklojnë kshtëjat në kashnjet
natën e ditën,
shkëlqen dielli në shkamb
me dritë të marrshme si sy,
syni i vashzës në mëngjes
edhe në mal s'ndigjohet kangë
pse kangtari vdiq.
Zjarmi në votër është fikë,
s'ka kusi në vargue
plot me kshtëja në vlim.
Mbas muzgut vonë
në derë hyn një udhtar
me do tesha në krah:
«Ndeznje zjarmin — tha — për mue,
pse m'i la për pajë
plang e mal e vërri
ai vdiq në verë,
ai që këndonte për ju.
Më ka marrë malli për dritë,
për dritën e flakës së krandeve,
kshtëja të zieme me ngranë
tue e nxjerrë me dhambë nga lëvoret
brumin e bardhë.
«Si flet kshtu pa dhimbë
për at njeri që vdiq
aty pranë, tërthuer! »
Thanë malsorët fqij.

Qesh rrugtari i pluhnuem
s'dij njëmend a për lojë:
«Pse të vatoj për atë
që fluturoi në hanë?
Që, në hanën e plotë
n'oborr delni e shikonje
hijen e tij sa një bind
edhe polin e gunës
si e ka vû mbi krye
për me u mprojtë prej erës:
një fyell të madh e ka në gojë

edhe i bjen nën zâ
shum mâ hijshëm se gjallë
kur i frynte në mal
tue kthye tubat në mbramje.
E në doni me i ndigjue,
delni kundruell lumit:
në mâ të madhen qetsi
kanë me ardhun npër valë
ata tinguj të largë
si zâne për nën dhé.

Natën vonë burra e gra
përball lumit vrejshin
në mes hanës së plotë
hijen e kangatarit
e në zhumhurin e valavet
ndijshin kangët e vjetra
që i dijshin për mendsh.
Por të katundit n'anë përtej
e muerën për lugat
dhe si mbas dokës së vjetër
qiten pushkë në të
që të lironte hanën.

Erdhacaku vetëm
ndezi zjarmin e u ndrÿ në shpi,
muer letër e penë
për me shkrue kangën e parë.

Për kaun e mbytn në kohë të ûjës

Kaun e vranë te shtegu.
Qershijat nga pema ranë
për nën hije ke shtegu.
Dielli âsht i fortë e xhingallat
bërtasin ndër trungjet e çarrave:
« Kushtrim, kushtrim, kushtrim! »
Rrezet po zbardhen mbi rrasa
e gjedhet e larme byrlyken
tmerrshëm livadheve,
secila me një kumbonë në qafë,
secila me një frigë në sy.

Njeriu lau duert e lodhuna
e i fshiu me bar te shtegu.
E bani be: « Mish kaut nuk ha simjet!
pse krahu m'u thye ndër ara. »
E ndei mbi gur tue vrejtn shtang
si synit i bjen qerpik xhapini
i verdhë, në pushim nën diell,

me sy të ashpër
si nej në trungun e lisit.

Dy korba

N'Apripë të Gurit mbi kështjell
rrijnë dy korba vetëm,
rrijnë dy korba mbi kullë:
nji kqyr Drinin e tjetri malin nalt
edhe të parit i duket
si tue u ulë teposhtë
kulmit të Drinit nëpër ujë
me gjith shok përbrë
e andej bregut majet e bjeshkve
ecin ngjitas me të
si shumë rë që msyjnë detin.

Nën kështjell dy princa
vrejshin korbat e zez.
«Krah për krah pse qindrojnë?»
e pyeti i Pari të Dytin.
«Janë të nji gjaku, thom,
ndoshta dhe kushrij si na.»
I Dyti të Parit iu gjegj.

Korbi i parë luhatej,
shkonte e i vinte koka
si në nji barkë mbi tallaze
që lundron për qef.
Tjetri shpend e vrejti shtrembët,
mandej qafën e zgjati
e tue e ndjekun në përkundje,
në butë të krës i ra sqep.
Mbi kullë u dridh i vrami
e për nën ledhe ra
si krahë kurr mos t'kishte pasë,
si rrëxohet nji petk i zi
qitun dikund me u terë.
«Shpend i poshtër i pa zemër!»
Klithi princi i parë.
«Epma shgjetën ta thaj
shì në vend at përbinsh.»
«Jo!» tha i Dyti dhe e ndali.
«Marre është për nji bujar
punë me i dalun me korba.»

Shpendi i zi mbi kështjell
dy herë mâ i madh tash duket
vetëm e pa shok për brë.
Për gur të bardhë e fshinte sqepin,

për gur të bardhë e mprefte sqepin
për gjaksina të reja.

« Të çohna këndenaj! » Tha i Dyti
« E të bijmë o deri n'vá. »
Ngjeshen shpatat të dy:
parandej ishin kingja
që mrizojshin nën mriza,
por me shpata tash janë ujç.
Sa mirë ásht me qenë njëri
njëri si qielli i gjanë:
tash i ndritshëm me diell,
tash me gjamë e vetimë
prej kah bjen borë e breshën!
Tue u ulë nëpër shpatije,
tue u ulë ke buza e lumit,
mangët e çveshuna t'xhamadanave
u lodrojshin të lira n' supa.
Kmisha e bardhë cohen e kuqe
flakë e ndezte në krahola
e në krahola të pucitun
sumblat arit shndritshin n'rreze
si inxhij vezulluesa
në qafën e motrave të tyne.

Çka rrij këtu me u lodhë?
Me u lodhë tu' u tregue
si at ditë u shtî i dyti princ,
si gjarpën n' shullâ tu' u rrezitë,
zemërthëngjilli i pabesë,
bishë e egër pusitare.
Për nën thojt e lmuet të duerve
kishte kthetrat e mshefuna,
kthetrat e mshefuna gjakbâse:
n'ujë të lumit tue notue
me ta frymën ia nxuer t' kushrinit
e ia la rrymës ta marrë,
ta marrë me vehte kah të dojë.
Mandej vetëm kthei tërmal
n' muzg kur nxihet Drini.

Thonë, shumë mote Përtedrinë,
n'Apripë të Gurit mbi kështjell
qindroi një korb i vetëm,
qindroi një korb mbi kullë,
n'Apripë të Gurit mbi kështjell.

B l e t ë t

« Priju-ma bijave, prif-tu mbarë,
priju-ma bijave! »

Shkonte malit tue britë
 gjetheve që dridheshin n'erë
 i çmenduni i fisit tonë.
 Kur lodhej ulej vetëm
 e pëshpritte një kangë,
 si njeri që lutet në vehte:
 «Erdh kadalë si fllanxë
 te kapuliçi i kashtës
 kur preku agimi malin.
 Më prekte ajo me parzëm
 kur më kalonte mbas shpine
 pranë votrës së t'et.
 E pijsha duhan me t'an e saj
 e kuvendshim për derrat e egjër
 që bájshin dam ndër ara.
 Erdh kadalë si fllanxë
 te kapa e kashtës,
 pse nën kapë isha unë.
 Ajo vinte te kapa n'agim
 e te kapa isha unë!
 Erdh njëherë, erdh dy e tri
 kur ishte vjeshta n'ara.
 Ajo dimnit npër karcej
 nuk ecte mâ pse s'isha unë.
 Ndesha Sh'Njergjin dje në rrugë.
 Tha — simjet s'ka njomzë ahi
 pse kanë vdekë të gjitha bletët
 ndër zgjoje prej të ftoftit.
 — Ka bletë t'egra — i tham — në shkamb.
 Tha — hajt e mbledhi kur të lëshojnë
 e të kapën sa 'i fund shporte
 nëpër grykcat e lisave.
 Por amvisa e tyne s'vjen
 për me më hy në zgjue.
 Për nën kapat e kashtës
 s'vjen grueja mâ.
 Kërcejt e kollomoqit
 përgjakun kambët e fëmijve
 tue ruejtë lopët e mëdha
 sa kapat e kashtës.
 Mot i lodhun ky i yni:
 del vera e verë s'âsht,
 rritet bari i tokës
 si lesh në mjekrrën e burrit
 e nuk më gzon aspak.
 Para mendes ajo më lot
 si një flutër mes diellit e meje,
 si një flutër.
 Nuk âsht flutër por bletë.
 «Priju-ma bijave, prift-u mbarë!

Priju-ma bijave! »
Shkonte malit tue britë
ai i çmenduni i fisit.

Korbi

Fluturonte korbi npër qiell,
npër qiell, përmbi shkambij
shkonte e vinte rrotull
e shikonte kodra e lugina
as po e gjen kund ndoj krue
me e shue etjen e madhe.
Para shpije, krës do arave,
pau një lug me ujë
ku baktija pijshin n'mbrame
kur kthejshin prej malit.
Sillej korbi rrotull:
a m'u ulë a mos m'u ulë?
Atje njerzit janë
në petka të leshta e me zjarm,
me zjarm në votër e me armë!
Asi njeri kishte ngranë
paresh atje në germadhe,
nën curr kufomë të humbun.
Syt e njerit tri herë e zbrapen,
syt e njerit pa dritë e të hapun,
porse uja në fund e mujt
e n' trup të vdekunit u shujtue.
A m'u ulë a mos m'u ulë?
Mblodhi krahët e u bâ i vogël
e për ajr teposhtë u rrotullue.
Por në zgur mâ fort e digjte
dishka si prush e shpuzë
sa mâ tepër afrohej kah toka.
E kur preku në një lîs,
n' shkullojë iu ngja se shkeli
e penlat i mueren flakë.
Iku korbi në qiell
si rrëfë nëpër rê.
Nëpër rê e mjegull sillej
me flet' të zgjatuna sa dy qetha
tue l'mue ajrin kadalë
me i freskue mishin e ndezun
për nën pupla e n' mullzë.
S'mujte korbi me pyetë vehten:
po un tokës shka i kam bâ,
po un tokës shka i kam vjedhë?
S'mujte korbi me ndie tjetër
në zemër të zezë vetëm frigë.

Sillej shpendi nëpër frymë
me levizje të vdekuna:
vrente tokën me sy shkrumi
në luhatje, si n'pasqyrë,
tue qitë shkndija e tym
dhe qiella e dielli iu erren.

Mbas dy ditsh në mal,
mbi një rrasë t' vetmueme
e kanë gjetë barijt një korb
me krahë t' shtrimë përcullue,
me krye të bâm qymyr.

Hija e Gjergj Kastriotit

Shum vjet mbas vdekjes barit e panë
Gjergjin mbi majet e Dibrës në kal
tue shkue për Kru.
Andej lumit i ecte hija shpatit
tue i prekun majet e lisave kryet:
— Gjergj, ndalu një herë, pashë Zotin! —
I britte një plak tue nga mbas tij kambzdathë.
— Turqit m'a vrane djalin dhe vajzën...
vajzën m'a shnderuen te votra.
Ndalu, ndalu, Skenderbeg, e kthe dalë:
shatorret anmiku në mbrame i dij ku i ngul
e shtiqet e ngushta n'udhtim ku i këput.
Un due me vdekë, o zot, i ngimë me gjakun e tyne,
perndryshej toka s'ka me më lanun mbrendë
me djalë, as qiella me thithun një ajr me vajzë.
Nxire pallën, bre burrë! ».
Skenderbegu pa sjellun kryet ulej majes teposhtë,
parzmorja e herkurt e armët pa krisë.
— O plak fatkeq, pse e mundon ashtu hijen?
— Britne barit për së largut.
Lene Gjergjin me shkue për Kru!
Atbotë Skenderbegu u zhduk mbas malit,
por andej lumit hija i eci mbi lisa me qinda vjet
pa mbrrijtë një herë në Kru.

Vada

Uji del nga shkambi i kuq n' bjeshkë
akull mjedis verës
edhe ulet teposhtë rrgalleve
send i gjallë nëpër gur
për katundin Djepëz.

Kur n'agim ky bjen ndër vija
 bahet ar e bahet serm
 nën rrezet e para të diellit.
 Çika e nuse zdathë e shkllasin,
 hyn ndër ara e kopshtije
 edhe bahet shndet
 tue trashë rrajt e kollomboqit,
 kungujt pijës ndër gardhiqe,
 rrushin larushk stomijeve.
 (Uji i Djepëz natën ásht i murrm,
 uji i Djepëz natën ogurzi!)
 Larg në kohë s'mbahet mend
 n' kryet katundit natën dy vllazën
 ndajshin ujin ndër dy vija
 seicili për arë të vet.
 «Prej vapës madhe që ásht
 bima krejt po m' digjet.»
 Tha vllau i vogël të madhit;
 porse ky s' i përgjegji.
 Dyja nuset marrun rishtas
 — shega t' pjekuna n' shkamb —
 mbajshin pishat me flakë t' kuqe
 që tërboheshin n'erë.
 Rrshina e xhixha krisshin n'ujë
 herë mbas here kur i shkryfshin
 ftyrat tue i ruejtë
 mos me iau prishun zjarmi e tymi.
 Katër fije bari Pepa kputi
 e të katrat i lshoi n'ujë
 mbi se ndahet vada ndër dy vija,
 ndër dy vija ndër dy hise.
 Në vijën e Vocit hyne tri
 n'atë të Pepës kaloi tjetra.
 Dy fije dushkut Voci qiti n' vadë
 e të dyja i shkuene n' hise:
 «E pra n' krah tand ásht ujë ma shum! »
 I tha me huj të vllat.
 — N' krah tem ujë nuk ásht mâ shum
 — Iu gjeqj Pepa idhnueshëm.
 — Era mbajtas ásht tue frye
 e fije e dushk i shtyen kah unë.
 — Brez mbas brezit uji kshtu u nda
 shoq me shoq e vlla me vlla:
 fijet e barit qitun n'amë,
 barabar ndahen ndër vija
 kur jan' hiset cik për cik.
 — Ti s' je vlla por je úri
 që n' hise teme shkon tue u hapë.
 — Ty gjithmonë, more Voc,
 hisja eme t'u ngja e madhe,

prandej ati kur ish gjallë,
 prorre krahin ta mbajti.
 Sy i pangishëm, shpellë e pafund,
 ti smirzi e zemër terr! —
 Vllau i vogël u zbe si letra
 edhe sytë iu zvoglun,
 iu zvoglun e i humben n' vetlla
 dhe mustaku n' buz iu dridh,
 gjuha n'gojë i ishte lidhë.
 N' duert e grave shtang
 rrshina e pishës veç ndigjohej
 tue zi tue u ndez' në flakë,
 edhe flaka n'ujë të qetë
 gjak i kuq dukej.
 Gjaku sytë Vocit ia zuni
 e kap shpatën e varun n' lis.
 Spata Pepës i ndodh për bri
 e kur ia ngjiti e shtrëngoi
 sa e vogël iu bâ n' dorë.
 Kur ai rrebtas suell
 pikë pikë shpatën t' vllat ia bâni
 e tehin thellë ia ngul në krahnuer
 e pa frymë e lëshoi n'ujë.
 — Të thashin kraht! — bertiten nuset.
 — Vrave vllan e vrave vedin! —
 Pishat duersh u rane n'ujë
 e terri i nat's gjithshka mbloi.
 Nëpër gur e shkorreta
 ngjitej Pepa vrik kah bjeshka.
 Zhurma e prronit nëpër lere
 e ndiqte mbrapa si kushtrim,
 kushtrim gjame mal në mal:
 — Ka vra Pepa Vocin,
 ka vra vllau të vllan.
 Po. Zo' gjakun kush ia merr? —
 Briti Pepa i çmendun: "un!"
 fill shkambi iu gjegj: "un!"
 edhe burri teposhtë
 kulihum keci mbas zânit.

Nesër nade pa ra dielli
 nëpër shkambije deri n' lum
 lypshin korbat diçka,
 diçka të humbun n' terr, natën.

Kalorsi

Ecte trimi në kalë
 në tesha të bardha zadrimore
 bregut të lumit kadalë.

Ishte koha e kështëjave
 e kokrrojshin brigjeve,
 u rrokulloshin ndër proje
 e uji i merrte me vete.
 I bzâni plaka djalit
 nën ulli, bri udhës:
 «Kah po shkon, bre trim?
 Përmbi mal rrin rëja
 si me e pasë vû me dorë:
 â e ngarkueme me akull
 e mbas një grime herë
 në vise t'epura tash lëshon borë
 e në gjijet e lumit shi.
 Bir, o bir, hije lehtë!
 e ke synin të trishtueshëm,
 synin tand të zi!
 (Due me të thanë diçka:
 s'më pëlqejnë syt e zez
 si penda e korbit në diell,
 pse kur njeri kqyr në ta
 âsht si me shikue në terr!)
 Jo, në punët tua s'përzihem...
 mos u zemrò në plakën!
 Due me të thanë diçka:
 kali yt âsht i mendshëm
 dhe i qet hapat ndërdyzash
 pse e ka rrugën e panjoftun! »

Udhën kali s'e dinte,
 por dorën e t' zot e ndiente në gojë:
 posa frëni lëviz
 ati i mirë kupton
 se kalorsin e lodhin
 hijet e mendes.
 Mandej nieriu i foli kalit:
 «More ati im,
 shikoji pusat e lumit
 si janë të thellë,
 mbushë me vorbulla të mëshefta,
 të vrullshme si mullij:
 ashtu âsht zemra eme!
 Jam dashnue në një femën
 që i ka syt si krah korbi,
 si krah korbi nën diell,
 por drita e tyne ka dritën
 e mëshefun në terr.
 Ata sy janë zemra e natës,
 ku janë mbyttë të gjitha flakët
 e të gjitha votrave të malit!
 Të gjitha votrave anë e kand
 ata sy ruejnë zjarminë.

Janë të palujshëm e të qetë
si gozhdë e ngulun në nyell të drunit.
Bre gjogu im i mirë,
shiko pusat e lumit
si janë të bukur e të thellë,
si janë të ftoftë e të rrëqethshëm.»

Kokrra shiut ia nisen
me u përplasë npër gur.
Plasshin pikat n'ujë,
plaste zemra e epshtë
si lëkur lisi e njomë nën plumba.

Sipër Drinit mbi curr
ishte një kullë e vetme,
shoqja e muzgut të vjeshtës
që ulej me rë prej malit
me prû merzin ndër shpirtna.
I tha kalorsi kalit:

«Më ndihmo, gjogu im!
me të dy kambët e para
të forta me çelik ndër thundra
shtrëngoje at shpi
tue e mbajtë për dy ballnash,
për dy ballnash pa thye,
pse mbrendë është ajo,
grueja lëmekun gjumit,
guri i paçmueshëm në xham.»
Rrasave të shkambit thik
u kap kali flutër.

Por çdo gur i paçmueshëm
është i ruejtun prej Orëve,
prej gjarpijve të helmuem,
sikur grueja në kullë
prej burrash të zyrtë e të mëdhaj
që e dijnë pse leh qeni,
(qeni me sy të prishun,
zemra e malsorit e fyeme,
barut i djegun në fishek).

Në mëngjes shiu prani
e dielli shëndriti ah at e malit,
nalt ah at mblue në krahnjerr.
Udhtarët e natës uleshin
bregut t'lumit për në qytet,
n'qji të lumit tue ndëgjue
jehun e vajtimit të plakës,
nji vajtim në tri fjalë
pa pushue njëherë:
«Kalorsin me gjith gjok
i rrxuen sonte në Drî,
kalorsin me gjith gjok!»

*Pa pushue njiherë:
« Kalorsin me gjith gjok
i rrxuen sonte në Dri,
kalorsin me gjith gjok!
kalorsin me gjith gjok! »*

Dita e pranveravet

*Në vërrijet e Nënpikës
skuqet toka nga gurt shkrepca.
Gur shkrepca e gur zjarmi
grijnë këpucët e udhtarvet
maja e maja vjet
e patkojt e kualve
qesin xhixha e flakë.
Qesin xhixha e flakë
kualt tue shkue e tue ardhë
qytet e krahinë, krahinë e qytet.
Kur avytet pranvera
rësat e lejthijave varen
mbi rrugë e nën rrugë
e zogjt e malit këndojnë
dikush afër, dikush larg.
Ato vende i pashë
kur isha shum i ri,
agimi tue i zbardhë,
dielli e shiu tue rrahë.
Tash ndigjoni se ç'ndodhi
ditën e pranverës
kur urojshin njerzit zjarmin
para flakës me duer të ngrituna
shë aty ndër troje
ku janë gurt e mureve.
Para zjarreve flakadaj
ardhë kishte në kremte
nji vashë shtatgjatë
edhe hidhej në shrregull
thue se hypi në qiell.
Emni i saj ish Herë.
Po e vrente nji djalë
(djalit i thojshin Voni,
perse vonë kish lindë
prej plakut e grues së ré:
prej s'amës kishte fuqin
e prej t'et mendjen e pjekun,
mendjen e pjekun e dëshira shum.)
E vrente djali vashën
si e hurpte ajri i lehtë
e ndiente blerimin në zemër,*

që i rritej papritmas.
 Flakadâjt rriteshin
 në kodër e shesheve.
 Shkoi Voni e ndali shrrëgullën,
 shrrëgullën me gjith vajzë:
 — Eja këndeje me mue!
 — Më thuej, shumë larg o afër?
 — Sa hjedh burri peshën,
 — i tha djali e u nisën.
 — Rueju meje, Voni!
 në të dymbdhetën pranverë
 më thane zotat:
 «Përpij flakën!»
 Prëj dheut Voni zhguli
 me gjith bar tri lule kumbonë.
 Në tri lule kumbonë
 ishin hyjt e qiellit
 të njomë si pika vese.
 Në tri lule kumbonë
 ishte njomza e ahit,
 fieri i ri i malit,
 vingza shtalp e lugjeve,
 në tri lule kumbonë.
 Në tri lule kumbonë
 gjumi i ambël i natës,
 era mbas vapës në sukë.

Mbas mesnate ra shi
 e shkrepë vetima në lis,
 e vran zotat Vonin.
 Në mëngjes heret,
 prej zgurit delte tym.
 Mbi gur vetëm, vetëm
 Hera po terte flokët
 edhe lidhte gërshetët
 më e bukur se kurr.

Lugu i gjarpnit

Anë e kand «Lugun e Gjarpnit» guri
 I zjarmit e mblon më kuq se gaca
 E çubzat e barit jan' t' djegna nuri
 Nga dielli që rrah pingul prej s'naltit.

Xhingalla për shkoza t' thata rrokë
 Bërtet e bërtet e ndezet flakë
 E dy copash plas e bjen për tokë
 T'etshme si gëlqerja n' furr' për ujë.

Dielli n'at lugaj' shlligat shpatuke
 T' gjitha i pat mbledh' me rrezet e veta

Kur t'amën një gjarpën ia vërbueke,
T' amën që tash n' terr mbas shpine e mshef.

Ai lug, ferri i toksave është sot
E kur verës dalin me u nxë n' shullë
Dheu me ta duket bashk' se lot
E me rrâjë e krande aspak s'dallohen.

Por dy tri her' n' gusht kqyrni si Dielli
Gjakmarret për nan' mbas shpine n' terr,
Kqyrni një rë shqipesh drejt nga qielli
Tue zbritun si rrfë n' kthiellsi mbi ta.

Shqipet si dy teha shpatash fletët
I ngrehin e kryet e çuem rrshqitsave
Për curra ua shkapesin, n' sqepa të prehët
Dy syt' mandej vendit jashtë ua nxjerrin.

T' verbët e me krena t' çame shlligat
Përplasen si zorra n' prush mundueshëm
E s' cofin pa lanun Dielli bigat
E malit n' Prandim i shfryem në zemër.

N' muzg, aty një bisht, mâ andej do gjak
E heshtja zotnon si kudo mbas lufte,
Por prap gjarpij t' rij nën dhë, n' jatak
Rriten të kërthnest' për gushta tjerë.

Ledja

Njerzit që punojnë ndër letra
erdhen ke fshati i jugut
të pushojnë nën hijën e pemve.
Brigjeve të vûta e fushave
për nën tana t'ardhijave
vërejnë njerzija vapën:

«Don qiella frymën tonë
që të bëjë avull me të,
që të bëjë shi viseve mbi në.

S'e falim na frymën tonë!

Të ndezim kashtat e grunit
mbi tokën e shkrumueme,
zjarm nalt e zjarm poshtë,
mendja jonë e fuqishme
ec para flakës e tymit!»

U ankue një vashë ke dera:

«Shtina bazilokun në gji
kesh po vjen dashnori së largu;
fletzat me erë të mirë, të mirë
po zbuten e veshken.»

«Lum kush e ka kronin

si unë — tha njani —
 (Ai fliste për vashën sykaltër,
 filiz maranxhe me rranjë n'ujë).
 Ledjes, dardhë në degë,
 Ora e Dhenave, Toksi,
 mbas gurit, krye-peshë
 i vren gjith molla.
 I etshëm është Mbigjarpni
 e ujë kurr nuk pin,
 vetëm tambël gjith
 të grave, natën, në gjumë.
 Ora gjarpën s'pin kurr ujë!
 Dy shporta zungthash
 mbushi Ledja me pemë
 e u nis shpatit për shpi.
 Kqyr, shka bëni Toksi:
 muer një lëpushtër gjethi
 dhe e vëni në ball,
 mbi gurin e çmueshëm
 edhe niset mbas vashës:
 xhevahiri i shkëlqyeshëm
 në diell s' vezullonte
 edhe e bujqit ndër ara
 s'i kujtohen as s'e shofin,
 dhe shtektarët e udhave
 tue këputë fusha e brigje
 s'i kujtohen as s'e shofin,
 shqipja e maleve fluturim
 e shef e njëj e s'i avyten.
 Kur shkilet vasha në derë të shpis
 Gjarpni në mur të plangut hyni
 për të pritun terrin e natës.
 Nata erdhi, natë e zezë!
 Porsa terri përpiu
 të mbramen flakë kandili,
 duel Ora prej murane
 e rrëshqiti ndër petkat e shtratit
 e iu var çikës në krahnuer.
 Tregojnë të vjetrit ke na:
 mbi luginën e thatë
 atje në shkamb të gjallë
 tue vù veshin në shkamb të gjallë
 një gurgullim uji ndigjohej.
 Por kur burrat e zhbiruen
 e hynë në zemër të gurit,
 çdo ushtimë aty humbi.
 Ashtu gjarpni kot u rrek
 në gjith e Ledjes vashë,
 deri sa helmi idhëshëm

*i kulloj nëpër dhambë
si një fjalë mallkimi.
Iu ngrit gjaku Ledjes:
si një mbret kunorën
e hoq Ora gurin e krës
dhe para saj e uli
për të pague një gjak.*

*Një rrëfë krisi n'agim
mandej ra një rig shiu
mbi dhena ku lulon bajama.
Tre bujq erdhen ke qytetarët
me tri shporta pemë.
Tha i pari: « Sonte vdiq
një vashë, papritmas. »
I dyti shfaqti i mrekulluem:
« Një rig shiu i tillë
s'â rrxue kurr n'kto vise, porsî ujë valë. »
Tha i treti i mrekulluem:
« Ajo rrusë këtu afër
ka vra në një lis,
në lis një gjarpën paska qenë:
zbritni poshtë e shikonje
të shkrumuem nën diell.
Prap tha i pari: « Sonte vdiq
një vashë, papritmas
e prej ç'farë smundje s'dihet. »*

Kronikë Kulturore

Scomparsa del Prof. Bottiglioni

Mentre ancora in noi rimane viva l'eco della penetrante e commossa orazione con la quale Egli celebrò l'anno scorso nella Università dell'Urbe il novantesimo anniversario della nascita del nostro Poeta Giorgio Fishta, ecco che ci giunge la dolorosissima notizia del decesso di Gino Bottiglioni, incomparabile amico e generoso umanissimo Maestro.

Gino Bottiglioni, professore emerito di glottologia nella Università di Bologna, nacque il 15 agosto 1887 a Carrara e si laureò a Pisa dove insegnava allora il rinomato linguista Clemente Merlo che lo avviò agli studi glottologici e, in modo particolare, della dialettologia.

Nominato docente nella Università di Cagliari, si occupò delle parlate sarde, raccogliendo i risultati delle Sue accurate ricerche e dei suoi profondi studi nel volume « **Saggio di fonetica sarda** » (1919). Indelebili orme il Nostro lascia nello studio dei dialetti corsi: **L'Atlante linguistico-etnografico italiano della Corsica**, da Lui redatto, ha superato tutte le opere precedenti del genere. In molte altre pubblicazioni analizzò con penetrante acume ed esemplare diligenza un enorme materiale linguistico raccolto in vari campi. Nel 1938 ebbe la cattedra di glottologia nella Università di Bologna. Nel 1954 pubblicò il « **Manuale dei dialetti italici** ».

La scomparsa del grande Maestro lascia un vuoto, non soltanto fra i cultori della linguistica e della dialettologia, ma anche nella schiera degli amici dell'Albania e degli studiosi della lingua albanese. Il saggio che Egli pubblicò nel 1941 nel numero speciale della rivista « **Shkëndija** » di Tirana in collaborazione con P. Giacomo Marlekaj, resta sempre come uno dei migliori che abbiamo sulla spiritualità e sulla tecnica espressiva del Fishta.

La rivista « **Shêjzat** », che Egli tanto incoraggiò nell'ardua opera intesa a mantenere la cultura albanese nel solco delle più sane tradizioni e che assistette coi suoi preziosi consigli, partecipa al generale cordoglio per la perdita dell'insigne linguista e invia alla nobile Consorte le sue più sentite condoglianze.

Vdiq Mehdi Frashëri.

Me 29 të Mait 1963, Kolonija e Shqipitarëve të Romës, si edhe shumë miq italianë të Vëndit tonë, e shoqëruan qivurin e *Mehdi Frashërit* në vorrezat e të huajve, në Romë. Me këtë shqipëtar të shkëlqyer u zhduk, jo vetëm një fytyrë e mirnjohur e krijimit të Shtetit shqipëtar, q'i ka shërbyer këtij në të gjitha shkallët e ndërtesës shtetnore, nga pragu gjer në kulm; jo vetëm një burrë-shteti q'është përpjekur për të mirën e vëndit e të popullit me zell e dashuri të pambaruar, por u zhduk një adhurues i kombit të vet, një bir i popullit që e ka patur për nder t'i thotë vehtes *shqipëtar*, edhe atëherë kur pozita, vendi e koha nuk e pranonte një dëshmi të tillë. Le të mos harrojmë që Mehdi Frashëri ishte i fundit nga ata nëpunësit e naltë të Mbretërisë otomane, dhe nga ata fort të rrallë që, për t'i shërbyer vëndit të vet, i braktisën sarajet e Anadollit, ku mbretëronin n'emër të Sulltanit, dhe ardhën të çmallen e të punojnë ndër kasollet e Tiranës, për organizimin e vetqeverimit e atdheut.

Me fjalë, me shkrime, me konferenca, Mehdi Frashëri ka qënë një aktivist i palodhur i përhapjes t'idës kombëtare, të dashurisë për atdhe, të bashkimit e të vëllazërisë kombëtare, pa përjashtim klase, feje, fisi. Përballë të huajve, i ka mprojtur me acarim të drejtat e kombit; përmbrenda Shtetit, s'ka pushuar së punuari për mirqënjën e popullit, për ndriçimin e tij e forcimin e idës demokratike në qeverimin e punëve shtetnore. Vepra e tij, në krye të ministrive të ndryshme që ka drejtuar, në Keshillin përgatitës të ligjëve e në shumë zyra të tjera, provon dashurinë e nxehtë e të kulluar të Mehdi

Frashërit për vëndin e për popullin e vet. Emri i tij mund të shtohet me të drejtë, pranë Frashëllinjve Abdyl, Sami, Naim e Midhat që zënë vëndin e nderit në historinë e ringjalljes kombëtare.

Dhimiter Beratti

Tre tesi di laurea in albanologia.

Nella prima decade di luglio tre alunne del Prof. Koliqi hanno conseguito in Lettere e Filosofia la laurea con tre tesi di argomento albanologico.

La candidata **Gilda Occhionero**, italo-albanese da Ururi, ha presentato una nutrita raccolta di favole fiabe racconti preghiere proverbi indovinelli espressioni augurali e imprecatorie corredate da opportune considerazioni di raffronto con le tradizioni popolari delle vicine località italiane. I testi orali in albanese, con allato la traduzione letterale in italiano, la Occhionero li ha accompagnati con un essenziale commento linguistico per porre in risalto le differenze fonetiche e morfologiche esistenti fra le parlate delle varie comunità concludendo con uno studio comparativo fra i dialetti **arbreshë** e la lingua della madrepatria (albanese d'Albania).

La signorina **Luisa Pettinelli** sostenne dinanzi alla Commissione di laurea una tesi nel dramma « Sofonisba » di Girolamo De Rada. Preceduto da un succinto ma chiaro ed esauriente esame delle opere che in sede storica e drammaturgica trattarono lo stesso argomento, la dissertazione analizza con acume psicologico la figura della protagonista come è concepito dal Poeta arbresh. L'amore per Massinissa nel cuore di Sofonisba è vinto, attraverso un atto eroico di volontà, dall'amore di patria. E' la concezione tipicamente albanese della donna, conscia dei suoi doveri di sposa e di madre, innalzata a simbolo dell'onore della famiglia. La candidata paragona Sofonisba ad altre figure femminili di cui è ric-

ca l'opera del De Rada. La dissertazione termina con una accurata disamina delle varianti e rifacimenti di varie scene di « Sofonisba », che la Pettinelli trovò fra le carte deradiane conservate nella Biblioteca civica di Cosenza. Alla fine inquadra il dramma nell'opera generale del Poeta di Macchia albanese.

Diligentissima e suffragata da un fitto rigoroso apparato critico la tesi dal titolo « Contributi degli Italo-albanesi al Risorgimento d'Italia » discussa dalla signorina **Alba Capo**. Inedite vicende e nomi finora ignorati, la candidata ha tratto dalla lettura di numerose opere sul Risorgimento italiano, di cui l'elenco si estende per ben 12 fitte pagine di bibliografia alla fine del lavoro. Sull'attività dei più noti: Crispi, Gabriello Dara junior, Giuseppe Serembe la Capo rivela particolari inediti ed arricchisce la serie dei patrioti con nuovi nomi di Italo-albanesi finora sfuggiti all'esame degli storici. La trattazione condotta con sicura spigliatezza e dovizia d'informazioni di prima mano presenta in una nitida sintesi il contributo di pensiero, d'azione e di sangue delle comunità degli Albanesi d'Italia al Risorgimento della loro patria d'elezione.

Le tre tesi hanno riscosso il plauso della Commissione esaminatrice.

Primo relatore delle tre tesi era il prof. Ernesto Koliqi, titolare della Cattedra di Lingua e Letteratura albanese. La Occhionero ebbe come correlatore il prof. Paolo Toschi, titolare della Cattedra di Tradizioni Popolari. Delle tesi della Pettinelli e della Capo, fu correlatore il prof. Giuseppe Schirò, titolare della Cattedra di Bizantinologia e noto albanologo.

Un Maestro d'orchestra "arbresh".

Apprendiamo con vivo piacere gli strepitosi successi che un nostro concittadino, il famoso compositore e direttore d'orchestra **Frank Sannucci**, va compiendo negli U.S.A. Egli, pur essendo nato in Tantillo

(Argentina), può considerarsi anche nostro concittadino in quanto sua madre è nata a Farneta ed a Farneta Frank ha vissuto i primi anni della sua infanzia. Suo padre, Paolo Sannucci, nacque a Francavilla sul Sinni da Giovanbattista Sannucci e da Maria Bevilacqua e giovanissimo venne qui a Farneta, dove nel 1892, a 26 anni, sposò Domenica Maradei, 18-enne, che era nata dal matrimonio di Antonio Maradei (proveniente da Oriolo Calabro) e da Elisena Buccolo (proveniente da San Paolo Albanese).

Paolo Sannucci, trascorsi alcuni anni dal matrimonio, si trasferì in Argentina dove fece l'appaltatore; nel 1900 ritornò nuovamente a Farneta ed ebbe per alcuni anni anche l'incarico di vice Sindaco. Dopo di che si trasferì definitivamente negli Stati Uniti d'America richiamando in seguito la intera famiglia. Egli ha al suo attivo un interessante libro « **Manuale di Architettura** » pubblicato in italiano.

Frank Sannucci, nato in Argentina, venne portato a Farneta in tenera età e dopo aver qui trascorso alcuni anni della sua infanzia, partì assieme ai suoi familiari per gli U.S.A. stabilendosi nell'East. Frank è uno dei molti figli di Paolo Sannucci che si sono dedicati professionalmente nel campo artistico. La interessante rivista « **Music of the West Magazine** », che si pubblica in lingua inglese a Los Angeles, ha dedicato al Nostro una sua copertina e nell'interno parla diffusamente della sua vita e delle sue opere soffermandosi a citare anche le attività dei membri della sua famiglia che ha nel suo seno una schiera di artisti.

« I suoi due fratelli maggiori — scrive tra l'altro la « **Music of the West Magazine** », riferendosi a Frank Sannucci — Antonio e Giovanbattista (nati entrambi a Farneta rispettivamente il 1893 e 1894, n.d.C.) erano appaltatori nell'East degli U.S.A.; Alberto, un pittore, vinse il « **Albright Scholarship** » in pittura nella città di Buffalo, New York; Giuseppe (nato pure a Farneta nel 1905, n.d.C.) è professore di **Adult Education** nella **High Schools** di Los Angeles; Giacomo è uno scrittore ed ha al suo attivo diverse pubblicazioni, scrive

inoltre su varie riviste degli S.U., come « **Araund Hollywood** » e « **Sports Coment** »; Angelo è pure autore di svariate pubblicazioni.

Frank, il musicista della famiglia, studiò nella « **Eastman School** » di Musica in Rochester, nello Stato di New York. A « **Eastman** » egli studiò composizione con Selin Palmgren, il famoso compositore finlandese che era un intimo amico di Sibelius. Inoltre ha studiato teoria, composizione e orchestrazione con Mortimer Wilson nella città di New York.

Per molti anni il Sannucci insegnò per la « **Sherwood Music School** » nell'East degli U.S.A. e attualmente è archivista della « **Sherwood School** » di Los Angeles. Egli andò ad Hollywood nel 1935 con un contratto della « **Grand National Pictures Corporation** ». Da allora ha scritto la musica per oltre 150 film della « **UNIVERSAL** », della « **MONOGRAM** » e della « **PRODUCER'S RELEASIG CORPORATION** » ed altre svariate composizioni. Molti di questi film sono ora trasmessi anche per T.V. Attualmente lavora per una serie di composizioni a solo per piano, violino e voce. Le parole per i numeri vocali sono di Virginia Lee Taylor.

Oltre all'aver composto musiche per film, il Sannucci ha avuto importanti incarichi dalla « **Sherwood Music School** » tra cui l'organizzazione del Grande Festival Musicale di Los Angeles.

L'attività del Sannucci è molto dinamica e vasta nella California: tiene concerti e conferenze nelle Scuole, nei Clubs, nella « **MTAC** » Branches e nella « **PTA** » ed ha offerto inoltre anche molti concerti per opera di beneficenza.

Ogni volta che apprendiamo che un figlio della nostra amata terra — ricca di tradizioni in tutti i campi dell'Arte — con i suoi progressi fa rifulgere alto il nome della sua Patria natale nei lontani lidi ove si è trasferito, l'animo ci si riempie di orgoglio. E Frank Sannucci, che ha raggiunto l'apice del successo nel campo difficile della Musica, è veramente un orgoglio per

la sua terra, per l'Italia, che si onorano di avere un figlio così grande.

Nell'augurargli sempre nuovi e più strepitosi successi, siamo certi che egli un giorno, preso dalla nostalgia, voglia visitare la terra che lo ha visto muovere i primi incerti passi della sua infanzia in un ormai lontano passato. E se un giorno prenderà questa decisione, sarà il benvenuto, avrà le accoglienze affettuose e cordiali che si merita.

Domenico Licursi

Eklezjarku Papas Monaco ndrroi jetë.

I përnderti Eklezjark *Papas Pietro Antonio Monaco*, pift arbresh i rritit linduer, vdiq në Shën Mitër të Kalabris, ku kishte caktue banesën për të kalue pleqnin mbas nji jete së kushtueme detyrave kishtarë e ruejtjes së traditave arbreshe. Kishte kapërcye moshën nandëdhetë vjeçare e po i afrohej qind-vjetave. Shtatnaltë, hollak, i zhdërvjelltë, me nji mjekër të gjatë, qi lëshonte mbi fytyrë të Tij nji hije të randë por edhe t'ambël jeratike dhe qi i a shtonte madhënin sjelljeve të matuna e të njerzishme, Ai tërhiqte me nji herë vemendjen e fitonte sympathyn e të gjithëve. Në rinë të vet sherbeu si famullitar në Makji ku njofti dhe u miqsue përzëmërsisht me Poetin Jeromin De Rada. Edhe Ai vetë u muer me gjuhë: njifet nji mbledhje e kujdesëshme fjalësh e shprehjesh të rralla arbreshe të pabotueme, qi shpresojmë se miqt nuk do t'i lánë me humbë. Kemi pasë fatin t'a çmojmë gojtarin e ndezme të Papas Monacos. Me nji gjuhë arbreshe të vjetër, jashtazakonisht të pastër, d.m.th. të qirueme nga italianizmat, dhe krejt të kuptueshme prej Shqiptarve (të Shqipnis). E ndëgjueu para do vjetve tue mbajtë nji ligjeratë të luluzueshme në rasën e

shugurimit të një meshtari të ri në Shën Bazile.

Me Papas Monaco zhduket një ndër figura karakteristike arbreshe në të cilat krenaria për zanafillë illyro-thrace, adhurimi për gjuhë e doke të të parve, fisnikija e të prumit dhe ndershmenija e karakterit shkriheshin tue e cilësue të ndiemin si një mishnim të burrnais së vërtetë shqiptare.

Familjes s'Eklezjarkut *Shëzjat* i paraqesin përdhimitet e veta.

Nji çmim i merituem.

Prof. *Stavro Skendi*, bashkëtitullar i Kathedrës së gjuhëve dhe kulturave balkanike n'Universitetin « Columbia » të New York-ut ka fitue në këtë vjet një bursë studimi nga « John Simon Guggenheim Memorial Fondation ». Zotnija e Tij, tashmâ i njoftun në qarqe ditunore ndërkombtare si balkanolog me shikim të mprehtë e me pregatitje të plotë, do t'a përdori ndihmën e fondacionit të naltpërmendun për kërkesa në arkive të qyteteve europjane ku gjinden dokumenta të randësisshëm mbi historin e gadishullit balkanik. Veprat e Tija të deritashme na japin sigurin, qi këto lehtësime të mëritueme dhanë nga Fondacioni Guggenheim studjuesit t'onë të njoftun, do t'a vën këtë në gjendje përherë mâ të volitëshme për të hjedhë dritë të ré mbi ngjarjet historike plot ndërlikim të popujve të Balkanit, në mes të cilve populli shqiptar, jeton, jo gjithmonë i kuptuem si duhet prej tyne.

Mikun z. Prof. Skendi e përkohëshmjia e jonë e përgëzon për çmim të fituem dhe i bân urime të përzemërta për një veprimtari të dallueshme në dobi të shkencës përgjithësisht e veçantisht për ndriçim të çashtjeve shqiptare.

Prof. Beqiraj n'Universitet të Bejrutit.

Dashamiri i ynë z. *Mehmet Beqiraj* gjatë këtij vjeti në Shtetet e Bashkueme t'Amerikës është habitue për mësimin e socjologjis rurale me një thezë titullue: *Rruga nga katundi te kombi*, tue korrë një miratim të veçantë prej Komisionit gjikues. Në fillim të qershorit z. Beqiraj është emnue titullar i kathedrës së socjologjis rurale n'Universitetin amerikan të Bejrutit (Liban) dhe në vjetin akademik t'afërm do të nisi kursin e rregulltë të mësimëve.

Mikut të shquem të *Shëzjavet* i paraqesim përgëzimet t'ona mâ të gjalla për njoftjen e meritueme të pregatitjes së Tij në lamë të kulturës shoqnorë nga auktoritetet akademike amerikane tue i urue sukses në detyrën e naltë për naltësimin e emnit shqiptar në qarqe ditunore ndërkombtare.

Lajme Shqipnije

(Marrë nga Radjo-Tirana)

Fjalorë të rij.

Tiranë, 18 qershuer 1963.

Caktimi i një terminologjije egzakte dhe unike për sektorë të ndryshëm të ekonomis është një nga detyrat e rëndësishme të Institutit të Historis të gjuhësis pranë Universitetit shtetror të Tiranës që po punon për pregaditjen e fjalorëve terminologjikë për sektorë të ndryshëm. Janë pregaditur dhe janë në shtyp 10 fjalorë terminologjikë për botanikën, matematikën, mekanikën, elektromanjetizmin, elektroteknikën, termodinamikën, akustikën, optikën, energjin atomike dhe kimin. Të gjithë këta fjalorë përfshijnë 14.000 terma. Tre fjalorë të tjerë: ay i gjeologjis, i

arkitekturës dhe i minjeravet me 4.500 terma kanë përfunduar dhe janë dhënë për shtyp në kohë të fundit. Të gjithë këta fjalorë janë pregaditur në tri gjuhë: *shqip, rusisht dhe frengisht*. Janë në përpunim e sipër fjalori terminologjik i hidraulikës në katër gjuhë dhe fjalori i gjuhësisë në gjashtë gjuhë. Në përpunimin e fjalorëve përveç punoj-sëve shkencorë dhe pedagogëve të Universitetit shtetror të Tiranës, kanë dhënë një ndihmë të mirë dhe shumë punoj-së të sektorëve të ndryshëm. Parashikohet që në të ardhëshmen të pregaditen fjalorë terminologjikë të ilustruar dhe me spjegime.

Kangët shqiptare pëlqehen n'Algjeri.

Tiranë, 21 qershier 1963.

Me 15 qershier theatri kombëtar algjerjan organizoi një koncert vokalist-strumental për nder të ansambllit të kangeve dhe valleve të R. P. Sh. Midis drejtorit të theatrit dhe ambasadorit tonë u këmbyen fjalimet. Koncerti u dha nga artistat dhe orkestra më e mirë e kryeqytetit.

Me 16 qershier ansambli shqiptar dha një çfaqje për gratë e kryeqytetit algjerjan. Në çfaqje ndodheshin sekretarja e përgjithëshme e organizatës së grave algjerjane dhe personalitete të tjera të kesaj organizate.

Me 17 qershier ansambli i ynë filmoi për televizionin algjerjan një program të pasur këngësh dhe vallesh popullore. Ndërkohë në televizionin e Kostantinas dhe t'Oranit është duke u çfaqur për publikun filmi shqiptar «*Vallja e Shqipeve*». Po këto ditë një grup i artistave tonë, i shoqëruar nga sekretari i parë i ambasadës *Naim Jasa*, të ftuar nga drejtori i së përjavëshmes *El Mohaxhit* banë një vizitë në redak-

sën e kesaj gazete. Në Algjer me iniciativën e ansambllit tonë në bashkëpunim me drejtorin e theatrit kombëtar u organizua një çfaqje jashtë programit për studentat, rinin dhe pionerët e Algjerit. Nga Algjeri me 18 qershier ansambli i ynë u nis për në Orleanville e qytete të tjera të Algjeris.

Ndámje diplomash universitare.

Tirane, 2 korrik 1963.

Rektorati i Universitetit shtetror të *Tiranës* organizoi sot në sallën e theatrit popullor ceremoninë e shpërndarjes së diplomave kuadrove që mbaruan studimet e larta universitare gjatë vitit akademik 1962-1963. Bashkë me ta në ceremoninë mernin pjesë edhe shumë të ftuar; ndodheshin gjithashtu antarët e Byros politike të K. Q. të partisë *Manush Myftiu, Mehmet Shehu, Ramiz Alia*.

Në emër të këshillit shkencor dhe komitetit të partisë të Universitetit përshndeti të porsa diplomuarit zv. rektori i Universitetit *Hasan Duma*. Ai tha se këtë vit shkollor në Universitetin përfunduan studimet dhe deri në gusht do të diplomohen rreth 780 kuadro të larta.

Në qoftë se në vitin 1938 në Shqipri kishte vetëm 380 kuadro të larta vetëm gjatë 6 vjetëve të jetës se tij Universiteti shtetror i Tiranës ka dhanë rreth 3300 kuadro të larta. Vetëm këtë vit u diplomuan 241 inxhinjerë.

Muzikë e lehtë në Shqipni.

Tiranë, 5 korrik 1963.

Sot u mbledh plenumi i lidhjes së shkrimtarve dhe artistave të Shqiprisë, i cili mori në shqyrtim zhvillimin e muzikës së lehtë në vendin tonë. Në plenum mernin pjesë kompozitorë,

këngëtarë, përfaqësues të artit dhe të kulturës dhe të ftuar të tjerë. Ndodheshin gjithashtu antarë i byros politike dhe sekretari i K. Q. të partis *Ramiz Alia*, antarët e K. Q. të partisë *Fadil Paçrami*, *Nexhmije Hoxha*, *Fiqrete Shehu*, etj. Mbi zhvillimin e muzikës së lehtë në vendin tonë mbajti një raport *Albert Paparisto*, antar i komitetit drejtonjës i lidhjes së shkrimtarve dhe artistave të Shqipërisë.

◆

Lojme Kosove

Mark Krasniqi, *i mirnjohuni shkrimtar i Kosmetit, në një artikull shumë të interesantshëm botue në revistën e Prishtinës «Përparimi» (Nr. 7-8 të vjetit 1962) flet me zotnim të plotë të argumentit mbi llojet e ndryshme të banesave në Kosovë-Metohi (Kosmet). Bân krahasime të përshtatuna në mes shtëpijave shqiptare e të viseve tjera të Ballkanit. Banesa më primitive është kasolla dhe Krasniqi e përshkruen këtë tip banese tue shënue ndryshimet që ka prej një vendi në tjetrin: shtëpi prej drrasash, shtëpi prej thuprash etj. E vjen te banesa karakteristike shqiptare: kulla. Tregon llojet e ndryshme më të cilat paraqitet kulla në vise të ndryshme. Në fund auktori i artikullit studjon trajtat arkitekturale diku me vija orientale diku me vija oksidentale të qyteteve. Përshkrimi i typeve të nduernduert banesash përsiellet në këtë studim me shenime ethnografike, shoqërore, artistike, folkloristike të cilat i apin këtyri një shije të veçantë e shumë tërheqëse.*

◆

Një studim mbi Milosao-n.

Jusuf Ferizi në revistën e Prishtinës *Përparimi* (Nr. 9 të vjetit 1962) pa-

rashtron një studim me titull «*Ndikimi i jetës fshatare dhe vetë jeta e fshatit në Milosao-n e De Radës*». Në të ai analizon, tue bân citate vargjesh shumë mirë të zgjedhuna, poezinj deradjanë ku përshkrimi i ndienjave njerzore ecë krahas me atë të dukunive natyrore. «*Tipizimi i ambjentit*» — thotë artikull-shkruesi — «është bân me mjaft kujdes, natyrsi e realizëm, e bash për këtë *Milosao* i De Radës qëndron nalt në pikpamje artistike, se me të poeti paraqiti një botë t'afërt me atë shqiptare, e kjo gjâ meriton me u përmendë sepse dijmë se De Rada u rrit dhe u shkollue në një ambjent krejt tjetër prej atij të Shqipërisë.

Ndikimi i jetës fshatare shifet edhe në figurimin e ambjentit arbëresh: kroni ku zen fill dashuniya, fushat me ullij, punët, jeta baritore, kallzoret n'ara, zakonet etnike etj.

Studimi i Ferizit përmban edhe shumë vërejtje tjera të holla e depërtuese, me të cilat vên në dukje, në poemth, ndikimin e kangëve popullore arbëreshë, kangë që — si dihet — ata stërnipa të Skanderbeut sollen n'Itali nga Shqipërija kur e lanë në XVI qindvjet.

◆

Vjetërsija e shkrimit shqip.

Në një syzim të qartë e syntetik Ahmet Kelmendi gjithënjë në revistën «*Përparimi*» të Prishtinës (Nr. 11-12 të vjetit 1962) përmend e kremton 500 vjetorin e formulës së Pagëzimit d.m.th. pesë shekuj të shkrimit shqip (1462-1962).

Ndër të tjera thotë se gjuha shqipe pa tjetër do të jetë qenë shkruar edhe më përpara, por mungojnë mje sot dokumentet dishmuese. Brocardus Monaco në vjetin 1322 shkruen në *Ditarin e vet*: «*Shqiptarët kanë një gjuhë krejt të ndryshme nga ajo e Latinëve dhe pse përdorin në librat e tyre shkronjen latine*».

« Collana di Shêjzat »

MARTIN CAMAJ: « Djella » - tregim në prozë e në vjerrshë - Romë
1958, faqe 142.

Çmimi:	N'Itali	Lit. 800
	Ngjeti	\$ 2

MARTIN CAMAJ: « Il Messale » di Gjon Buzuku - Contributi linguistici allo studio della genesi. Romë 1960, faqe 90.

Çmimi:	N'Itali	Lit. 1.500
	Ngjeti	\$ 3

HILUSH VILZA: « Shija e bukës së mbrûme », romanx - Romë,
1960, faqe 173.

Çmimi:	N'Itali	Lit. 1.000
	Ngjeti	\$ 3

ERNEST KOLIQI: « Kangjelet e Rilindjes » - Poemth me përkethim
italisht - Romë, 1959, faqe 85.

Çmimi:	N'Itali	Lit. 400
	Ngjeti	\$ 1

GIUSEPPE GRADILONE: « Studi di Letteratura Albanese » - Romë
1960, faqe 247.

Çmimi:	N'Itali	Lit. 1.500
	Ngjeti	\$ 3

I libri della « Collana » si trovano presso le seguenti Librerie:

P. TOMBOLINI - Via IV Novembre, 146 - ROMA

LIBRERIA EDITRICE SCIENTIFICA RELIGIOSA

Piazza Montecitorio 117-120 - ROMA

CASA DEL LIBRO (Dott. Brenner) - COSENZA

PAJTIMET E PERVJECME

ABBONAMENTO ANNUALE

Për Itali	Lit. 3.200	Italia	Lit. 3.200
N'Europë	\$ 8	Europa	\$ 8
Për USA, Kanada e Australi	\$ 12	USA, Canada, Australia	\$ 12

Registrato il 26-7-1957 al n. 5898 del Registro del Tribunale di Roma

Arti Grafiche Comm. A. Urbinati - Via De' Bresciani, 38 - Roma - Tel. 65.35.47

Lajmojmë lexuesit e ndershëm se doli në qarkullim
ANTOLOGIA DELLA LIRICA ALBANESE

nga

ERNEST KOLIQI

ku për të parën herë paraqiten në përkëthim italisht vjerrshat
mâ të pikatuna t'auktorvet shqiptarë të vjetër dhe të rij

Çmimi: Lit. 1.200

E' uscita la

ANTOLOGIA DELLA LIRICA ALBANESE

a cura di

ERNESTO KOLIQI

con le liriche più significative dei poeti albanesi dal secolo
XVII al giorno d'oggi

Prezzo: Lit. 1.200

Il volume di circa 318 pagine può essere ordinato (aggiungendo le spese postali) presso:

l'Editore **VANNI SCHIEWILIER**

Via Melzi d'Eril, 6 - Milano - ITALIAE

Numer i veçantë Lit. 1500

Numero speciale \$ 3